

नित्यकर्मप्रयोगमाला

॥ श्रीः ॥

शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिनां

नित्यकर्मप्रयोगमाला ।

श्री-बीकानेरराज्यान्तर्गत-श्रीरत्नगढनगरनिवासिना गौडवंशाव-
तंसनानानिवन्धकर्त्रा कर्मकाण्डाचार्य-कर्मकाण्डकोविद-श्रौतसूत्र-
इत्युपाधित्रयभूषितेन पण्डित-चतुर्थीलालशर्मणा प्रणीता
“नोहर बीकानेर” ब्राह्मणपाठशालायां प्रधानाध्यापकेन
विद्यावारिधि-शाब्दिकचूडामणि पं० श्रीशिवनारा-
यणशास्त्रिणा विरचितया सारदार्शनीसमाख्यया
विपुलटिप्पण्या विभूषिता च ।

मुद्रक एवं प्रकाशकः

खेमराज श्रीकृष्णदास,TM

अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,

खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग, मुंबई - ४०० ००४.

संस्करण : नवंबर २०१९, संवत् २०७६

मूल्य : २०० रुपये मात्र ।

मुद्रक एवं प्रकाशक:

खेमराज श्रीकृष्णदास,TM

अध्यक्ष : श्रीवेङ्कटेश्वर प्रेस,

खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,

मुंबई - ४०० ००४.

© सर्वाधिकार : प्रकाशक द्वारा सुरक्षित

Printers & Publishers :

Khemraj Shrikrishnadass,

Prop: Shri Venkateshwar Press,

Khemraj Shrikrishnadass Marg, 7th Khetwadi,

Mumbai - 400 004.

Web Site : <http://www.Khe-shri.com>

Email : khemraj@vsnl.com

Printed by Sanjay Bajaj For M/s. Khemraj Shrikrishnadass
Proprietors Shri Venkateshwar Press, Mumbai - 400 004,
at their Shri Venkateshwar Press, 66 Hadapsar Industrial
Estate, Pune 411 013.

प्रस्तावना ।

अयि श्रीतस्मार्तकर्मानुष्ठानप्रसक्तमानस-सच्चरित्रपवित्रताखिलदिदम-
ण्डलमहोदया विद्वांसः ! नैतदविदितं तत्रभवतां भवताम्, यत्किल करु-
णाकूपारेण भगवता शरमेश्वरेण पुरुषार्थचतुष्टयसाधनोपयोगिकमांनु-
ष्ठानोद्बोधका वेदाः प्रजाश्रेयसे प्रादुर्भावयामासिर इति । तत्र भार-
तीयाः केचन कर्मानुष्ठानपद्धतिं जानन्त्येव न, केचन ज्ञात्वापि नानुति-
ष्ठन्ति, परमनुष्ठानाभावाज्ज्ञानं न सप्रयोजनम् । यथा--“अन्तर्गतं तमश्छद्मं
शास्त्राद्बोधो हि न क्षमः । यथा न नश्यति तमः कृतया दीपवार्त्तया॥”
इति । केचन नित्यादिकर्मानुष्ठानबद्धादरा अपि तत्कर्मपद्धतिनिबन्धमन्तरा
क्लिशन्ति । तत्र यद्यपि मैथिलदाक्षिणात्यनिर्मिताः केचन ग्रन्थाः समुपल-
भ्यन्ते परन्तु गौडनिबन्धग्रन्थानां यवनराज्यकालतो ह्युत्प्रायत्वात्तेषां तु
तदभाव एव । अथ च येषु सर्वविषयज्ञातारो महान्तो विद्वांसो बहवः
सन्ति तेषामन्यदीयनिबन्धतः कर्मकरणं किं न हास्यास्पदम् ? इति
मनासि निधाय मया चतुर्थीलालभास्करनामा द्वादशनिबन्धात्मको महा-
निबन्धो निबद्धः, तत्र चाष्टौ मुद्रिताः सन्ति ।

अयं च यथार्थनामा नित्यकर्मप्रयोगमालानामकग्रन्थो निर्माय मया
मुम्बयीस्थ “श्रीवेंकटेश्वर” यन्त्रालयाध्यक्षाय क्षेमराज-श्राकृष्ण-
दासश्रेष्ठिने समर्पितः । तेन च शोभनशीतकाक्षरैः पुष्टमसृणपत्रेषु समुद्रय
प्रकाश्यते तदेतदग्रहणकर्मानुष्ठानादिनाऽनुगृह्यन्तु महात्मान इति श्रुत-
मभ्यर्थयते-

पण्डित-चतुर्थीलालशर्मा ।

कर्मकाण्डकोविदो, रतनगढस्थः ।

* उपाधिपत्रमिदम् *

श्रीयुत कलिकातायां रतनगढ-नगर-निवासिन् पं० चतुर्थीलालशर्मन्
अस्ति तावत् भरतखण्डेऽस्मिन् निखिलध्रुवन-निर्माण-संरक्षण-विनाशा-
दिलीलस्य सकलजगत्कल्याणैकनिक्षनस्य भगवतः कमलापतेः पुरुषोत्तम-
स्य परमदयालोः श्रीमन्नारायणस्य आज्ञाशक्तिरूपं सकल-श्रीवैष्णवश्रे-
योनिदानं श्रीवैष्णवमहासम्मेलनं नाम समुदायशक्तिविकासस्थानं किमपि
स्थानम् । तदिदं विद्यागुण-धर्माभिमानादिशालिभ्यस्तेषां प्रोत्साहनाय
तदीययोग्यतानुसारेण नानाविधोपाधि-वितरणं कुर्वदात्मनो गुणग्राहितां
तदा तदा प्रकाशयति तदिदमद्य भवदीयं प्रयोगशास्त्रसामर्थ्यमालोच्य
भवन्तं “कर्मकाण्डकोविद” इति उपाधिदानेन सम्मानयदात्मनः कर्तव्य-
निष्ठताया अभिमानं प्रकाशयति । आशास्ते च भवानेवमेवोत्तरोत्तरं कर्त-
व्यपालनं कुर्वन् भगवतः कृपया चिरायुर्भवन्ति-

प्रतिवादिभयंकरः श्रीअनन्ताचार्यः

वैशाखशुक्ल ५
संवत् १९७३
विक्रम०

}

समापतिः-
श्रीवैष्णवसम्मेलनस्य ।
कलकत्ता,

उपाधिपत्रमिदम्-श्रीशारदाम्बाचन्द्रमौलीश्वरौ विजयेतेतराम् ।

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारीण-यमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठ-
ननिष्ठतपश्चर्याचरण-चक्रवर्त्यनायविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषण्मतस्थापनाचार्य-सांख्य-
मयप्रतिपादक-वैदिकमार्गप्रवर्तक-सर्वतंत्रस्वतंत्र-निखिलनिगमागमसारहृदय-श्रीम-
त्सुधन्वसाम्राज्यप्रतिष्ठापनाचार्य-व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर-राजाधिराजगुरुभूमण्ड-
लाचार्य-चातुर्वर्ण्यशिक्षक-रत्नाकरतीरवासप्रभासपत्तनाधीश्वर-पश्चिमाम्नायश्रीशार-
दापीठाधीश्वर-श्रीमच्छंकराचार्य-श्रीमाधवतीर्थस्वामिचरणकमलभृंगायमाण-श्रीत्रि-
विक्रमतीर्थस्वामिचरणै-रत्नं तशिष्यकोटिप्रविष्टं रतनगढनिवासिनं पण्डितचतुर्थील
लशर्माणं प्रति प्रत्यग्रहैक्यानुसंधानसमनियतनारायणस्मरणसंसूचिताऽऽशिषः
समुल्लसन्तुराम् । जगद्गुरुणा महेश्वरापरावतार-श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादाचार्याणां
प्रधानस्थानश्रीप्रभासपत्तनस्थ-श्रीशारदापीठगोचराभक्तिरनवाधिकश्रेयोनिदानमिति
सार्वजनीनमेतत् । अनेकनिबंधनिर्मातारं स्वधर्मनिष्ठं प्रजाभ्युदयार्थं प्रयतमानं भवन्तं
“कर्मकाण्डभास्कर” इत्युपाधिभूषितं कुर्मः । आश्विन कृष्णा ३० सोमे १९७७ विक्रमाब्दे

॥ श्रीः ॥

महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः॥

विद्यामानपत्रम् ।

श्रीयुक्त पञ्चतुर्थीलालजी महाशय रतनगढबीकानेर ।

ज्ञानस्य जननी विद्या । अविद्यारूपं तमो यथा निरस्यते सा विद्या । पारमार्थिकं च तस्या विद्यायाः स्वरूपं संस्कृतां देवगिरं द्वारीकृत्यैव जगति प्राकाशयत । साम्प्रतमधःपतितायामार्थ्यजातौ सद्विद्यां पुनः प्रचार्य्याऽज्ञानोद्यमराहित्यादिदोषजातं च दूरीकृत्य यावदस्यां धर्मशक्तिर्न पुनराविर्भाव्यते तावदस्या जीवनरक्षकर्तुं न शक्यते। आदिशिक्षितायामादिमननशीलायामादिविज्ञानविदि जगद्गुरुत्वेनाऽमिमतायामार्थ्यजातौ सद्विद्यायाः पुनर्विकाशार्थं सनातनधर्मस्य पुनरभ्युदयसाधनपुरस्सरं जगत्कल्याणकारिण्या धर्मशक्तेराविर्भावार्थं च सकलधर्मसमालायानां समष्टिरूपायाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलारूपाया विराद्धधर्मसभायाः स्थापनमभूत् ।

यत्र ये केचित् श्रीसरस्वतीदेव्याः कृपास्पदीभूता विद्वांसो विद्योन्नतौ रतास्ते सर्वेऽप्यस्याः स्वजातीयविराद्धधर्मसभायाः प्रेमभाजनानीति भवतः कर्मकाण्डयोग्यतया प्रसन्नेयं स्वजातीयधर्ममहासभा सद्विद्यायाः सम्मानवृद्धवर्थ— भवतं “श्रौतभूषण” विद्योपाधिरूपालङ्कारेणालंकृत्य परमं प्रमोदमश्नुते । सर्वज्ञानत्रयस्य सर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्य चरणकमलयोः सविनयं प्रार्थयते च भवत आध्यात्मिक्युन्नतिर्भूयादिति शम् ।

श्रीकाशीधाम्नि

श्रीभारतधर्ममहामण्डलप्रधानकार्यालयः तिथौ ११ पक्षे कृष्णे मासे पौषे वर्षे १९७५ रामचंद्र नायक कालिया.

प्रधानाध्यक्षः

श्रीरमेश्वरसिंहः

मिथिलाधिपतिः जी०सी०

आई० ई०के० वी० ई०

सभापतिः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य।

आशीर्वादपत्रम् ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डल,

बनारस छावनी ।

ता० २० अप्रेल, १९१९.

पण्डित चतुर्थीलालजी श्रौतभूषण

रतनगढ़ बीकानेर ।

श्रीमानजी,

मुझे श्रीमहामण्डलकी सभाने आज्ञा दी है कि दिसम्बर १९१८ को दिल्लीके वार्षिक “अधिवेशन” पर सर्व भारतवर्षी धर्मसभाकी ओरसे कर्मकाण्डमें योग्यता प्राप्ति करनेपर आपको जो मानपत्र मिला था सो भेजता हूँ, इस मानपत्रके साथ आपको संस्थाके मुख्य पण्डितों और साधुओंकी शुभचिन्तनापूर्वक आशीर्वाद पहुँचाता हूँ कृपा करके मानपत्रकी पहुँचको स्वीकार करके अनुगृहीत कीजियेगा ॥

भवदीय—

सभापति:—

महाराज बहादुर दरभङ्गा

महाराज बहादुर, आफ.

जम्बूवा काश्मीर.

महाराज बहादुर गीधोर.

एष० गौतम

सहायक मन्त्री

जनरल सेक्रेटरी,

पण्डित रामचन्द्र नायक,

कालिया ।

ग्रन्थकर्तृणां संक्षिप्तसंजीवनीपत्रम् ।

अस्ति किल विद्वज्जनमानिते पावने भारते देशे भगवतस्तीर्थस्वामिनः श्रीपुष्कर-
राजस्योत्तरस्यां दिशि कश्चिन्मरुस्थलो भागः । यत्र राजते विविधराज्यसमावेशो-
पनीता धर्मोपवीता श्रीबीकानेरराजधानी । तद्वत्तमेवैकं द्विजवर्त्यैरुपास्यमानं
रत्नगढनामकं मनोहरं प्रसिद्धं नगरम् ।

तत्रैव ग्रन्थकर्तृणां वसतिम्पूर्वपूरुषाः ।

चक्रुर्धर्मेण जीवन्तः सुधियाश्चिरकालतः ॥ १ ॥

प्रतिष्ठितो मान्यगणेषु गण्यो बभूव तद्वंशजजीवराजः ।

तदात्मनः पञ्चसुतास्त्वभूवन्नत्नानि सिन्धोरिव मथ्यमानात् ॥ २ ॥

श्रीरामकृष्णोऽमरचन्द्रनामा तथा चनीरामगुमानिरामौ ।

श्रीलालचन्द्राभिध एत एव प्राधान्यमत्रापि रामकृष्णः ॥ ३ ॥

अन्येषाञ्चतुर्णामपि बाहुल्येन शाखिनां शाखाप्रबरोहवद्वंशविस्तरः सज्जातः
विस्तृतिभयाद्वक्तुं न शक्यः ।

विद्वच्छ्रीरामकृष्णो हि पुत्रत्रयमजीजनत् ।

चतुर्भुजन्तु कस्तूरीचन्द्रं ज्येष्ठमलम्परम् ॥ ४ ॥

बलवतो भगवतः कालस्य वैपरीत्यादल्पायुष्येव श्रीमान् चतुर्भुजस्तु पञ्चत्वं लेभे ।
अपि चाद्यापि तद्दृष्ट्वा गृहिणी सुखेनोपतिष्ठते । अपरः श्रीकस्तूरीचन्द्रस्तु स्वकीयपि-
तृव्याऽमरचन्द्रेण पुत्रीकृतस्तस्थौ । तृतीयः श्रीज्येष्ठमलो भक्तिदानसदाचारसम्पन्नो
विद्वत्सु नाम निर्वापयन् प्रियजनं विहाय स्वर्लोकं गमाम् । यतो विकीर्यमाणं पुत्र-
पौत्रप्रभृतिसंकुलं वंशं बहूनां वरीवर्ति । न शक्यते तत् पत्रिकर्तुम् ।

भगवान्कस्तूरिचन्द्रस्तु-

आस्थापयन्नात्मनि शान्तवृत्तिं रेमे सदा पण्डितमण्डलीषु ।

शास्त्रीयभावेषु कृतप्रवृत्तिर्मेने प्रधानं किल कर्मकाण्डम् ॥ ५ ॥

जगन्नाथकाशीगयायातयात्रः सदा तीव्रतेजा यतः पुण्यपात्रम् ।

तथाऽशेषसत्कर्मभिः पूतगात्रः सुखं लब्धवान्प्रार्थितब्रह्ममात्रः ॥ ६ ॥

स तु १९६१ हायनस्य कार्तिकशुक्लषष्ठ्यां परलोकवर्त्माश्रितवान् ।

उदितौ द्वौ सुतौ तस्य नानासच्छास्त्रकोविदौ ।

अंशुमालिद्वयमिव तत्तेज उदयाचलात् ॥ ७ ॥

तत्र प्राथमिकः श्रीचतुर्थीलालः सं० १९२४ आश्विनकृष्णचतुर्थ्यां भौमवासेर-
मेघलग्ने जन्मावसरम्प्राप तस्य दक्षिणहस्तपादयोरुर्ध्वरेखा मत्स्यरेखा तिलचिह्नं
चास्ति अपरः श्रीगुरुमुखरायस्तु सं० १९२७ कार्तिकशुक्लनवम्यां जन्म लभमानो
व्याकरणज्योतिष-साहित्य-काव्यालंकारेषु चाद्भुत्यन्निदर्शयन् विधिवशात् कृत-
श्रीबदरीनारायणयात्रः संग्रहणीरोगमिषेण सं० १९५८ मागशीर्षशुक्लसप्तम्यां
त्यक्तस्त्रीमात्रः परलोकमसेवत ।

श्रीचतुर्थीलालस्तु-प्रारंभतो जातकुशाग्रबुद्धिर्विवेद नूतनं विषयं सदाशु ।

ग्रामान्तरे नाधिजगे कदापि स्थाने स्वकीये हि गृहीतविद्यः ॥ ८ ॥

बाल्यादेव विचित्रलेखलिखनेऽभ्यासोऽस्य प्रार्त्तिङ्गतः

श्लोकानान्तु शतत्रयं लिखितवान् सम्यक्तया प्रत्यहम् ॥

आचार्याज्यदेवतोऽलभत वै यज्ञोपवीतं शुभं

ह्यायुर्द्वादशवार्षिकञ्च गमयन्तृष्याग्निके ३७ संवति ॥ ९ ॥

श्रीपण्डितश्रीधरोपदेशादधीतसंध्योपासनादि नित्यकर्माभवत् । अथ त्रयोदशे
वर्षे चैत्रशुक्लपंचम्यां पाणिग्रहणसंस्कारेण संस्कृतः सन् श्रीपं० वासुदेवतः फत्तेपुर-
निवासिनिजमातुलीभूतनिर्मलोपाधि श्रीपं० हरनंदरायतश्च कर्मकाण्डं वैद्यकविषयं
श्रीमद्भागवतं चापाठीत् । पं० श्रीभूधरमलसाहाय्येन व्याकरण-पुराण-वेदांतेषु
शास्त्रेष्वन्येषु चाभ्यसितोऽभूत् । पं० श्रीगौरीशंकर-कृपयाऽऽयुर्वेदपयोनिधि पारल-
तवान् पं० श्रीरामप्रतापमिश्रं ज्योतिःशास्त्रे गुरुं मनुते-

अधुना तु-धृतशास्त्रमतिः स्थितधर्मगतिः कृतशान्तिरतिस्त्वृत्तदानतातिः ।

तुलसीदलविल्वदलैः सततं प्रतिपूजति देवगणान् निरतः ॥ १० ॥

अथ १९४७ संवति मृतप्राक्तनभाय्येणाऽपरोपि विवाहः समकारि-सं० १९५० ज्येष्ठशुक्लद्वादश्याम् । पं० श्रीनानूरामशास्त्रिणामुपदेशेन खेमकोपाधिना श्रेष्ठिश्रीस्नेहिरामगुप्तेन निर्मितायां धर्मसभायामाविंशतिवर्षं श्रोतृगणानष्टादशमहा-पुराणानि श्रीमहाभारतं वाल्मीकिरामायणं धर्मशास्त्राणि च श्रावयामास ।

ततस्तु-मंत्रैः कर्माणि शूद्राणां कारयन्ति च पण्डिताः ।

मत्वेदं रचयामास तदर्थम्बहुपद्धतिः ॥ ११ ॥

शूद्रवास्तुपद्धतिः शूद्रश्राद्धपद्धतिः शूद्रविवाहपद्धतिश्चापूर्वतां दर्शयाम्बभूवुः । लुप्यन्ते गौडग्रन्थाः प्रचरन्ति दाक्षिणात्यमैथिला इति मन्यमानो वाराणसीप्रभृतिप्रधानशार-दास्थानेष्वपि च तदभावं विज्ञाय द्वादशमहानिवन्धान् बबन्ध ह । ते च प्रतिष्ठा-प्रकाश १ जलाशयोत्सर्गप्रकाश २ गौडीयश्राद्धप्रकाश ३ शान्तिप्रकाश ४ मुहूर्तप्रकाश ५ अनुष्ठानप्रकाश ६ संस्कारप्रकाश ७ व्रतोद्यापनप्रकाश ८ प्रायश्चित्तप्रकाश ९ दानप्रकाश १० शुद्धिप्रकाश ११ चिकित्साप्रकाश १२ इति संज्ञां लभन्ते, नित्यकर्मप्रयोगमालापि श्रीमतैव सम्पादिता । एत उक्तग्रन्था मुन्वई-निवासि-श्रेष्ठिक्षेमराजेन स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वर-मुद्रणालये मुद्रापिताः ।

अथ कृतवारचतुष्टयजगन्नाथदर्शनो गंगा-यमुना-सरस्वती-प्रयाग-काशी-गया-मथुरा-वृन्दावन-श्रीरामेश्वर-श्रीरंग-चिदंबर-कांची-वेंकटाचल गोदावरी-त्र्यम्बकेश्वर-ओंकार-उज्जैन-महाकालेश्वर-डाकोर-सिद्धपुर-गिरिनार-प्रभासक्षेत्र-सोमनाथ-सुदामापुरी-श्रीह्वारिकाद्वय-नागेश्वर-वैद्यनाथ-कुरुक्षेत्र-लोहारगल-पुष्करादि-कृतयात्रश्च सर्वत्र गङ्गाजलकूपोदकं च पिबन् सदाचारयुतो विहितपारदकलेवरं कैलासवासिनं भगवंतमुपास्ते अपि न द्वेष्टि देवताभ्यः काभ्यश्चिदिति ।

अपरश्च-अस्त्येकं ग्रामरत्नं स्थितिरपि नाहि तस्यातिदूरे विभाति

ह्यासीत्तस्य त्वपेयं लवणितमहिर्न कृत्स्नशः क्षारवारि ॥

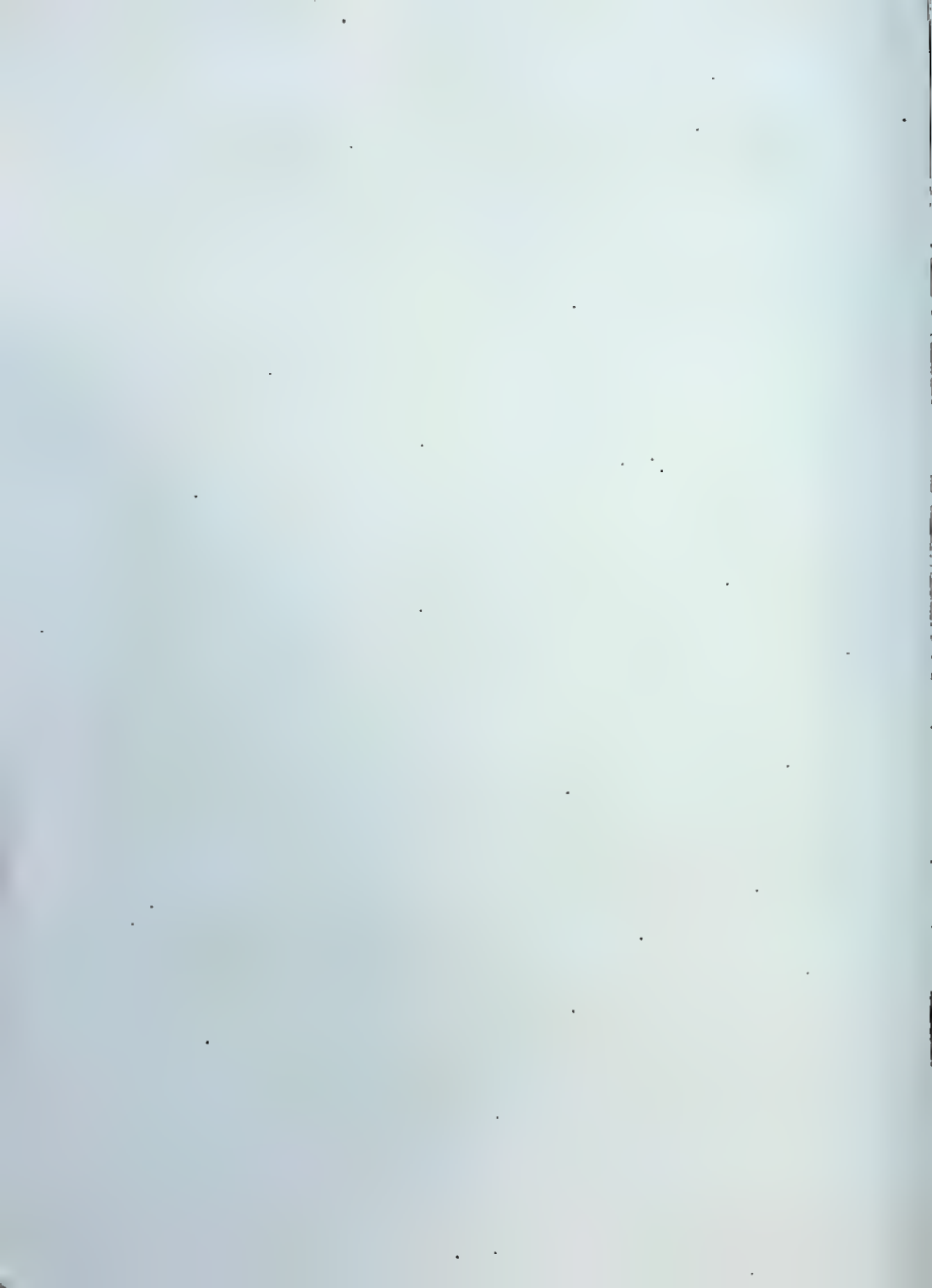
तत्रत्योऽशेषलोको बहुतरमभुनक् प्रत्यहं स्पष्टकण्ठं

सौख्यार्थं तज्जनानामयमिति प्रततन्तत्र कुण्डञ्चकार ॥ १२ ॥

बन्धोऽयमेषां परिश्रमः सहस्रशो रूप्याणाञ्च न्ययो यदालम्ब्य धूलिभिरुद्धूलिता
आत्मेन चातप्ताः श्रमिताः पथिकजना उज्ज्वलितं जाठरं भगवन्तं वैश्वानरं
शमयन्ति । श्रीमतां सं० १९६३ भाद्रपदशुक्लत्रयोदश्यां काश्यां श्रीमहामहो-
पाध्याय-पं० श्रीशिवकुमारशालिभिः “कर्मकांडाचार्य” इत्युपाधिः प्राप्ता । पुनः
कलिकातायां सं. १९७३ वैशाखशुक्लपूर्णिमायां वैष्णवसम्मेलनमहासभायां
प्रतिवादिभयङ्करश्रीमदनन्ताचार्यैः “कर्मकाण्डकोविद” इति पदेनोपाधत् । अनं-
तरं सं. १९७५ पौषकृष्णैकादश्यां श्रीभारतधर्ममहामंडलविराट्सभायां “श्रौत-
भूषण” इत्युपाधिदानं प्राप्तम् । पुनश्च सं. १९७७ आश्विनकृष्णाऽमावास्यायां
श्रीशारदापीठाधीश्वर प्रभासपत्तनस्थ-जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य-श्रीत्रिविक्रमतीर्थ-
स्वामिभिः ‘कर्मकाण्डभास्कर’ इति पदेन संमानितः । सं. १९७६ वैशाखपूर्णि-
मायां भवान् महाभारतं वाल्मीकिरामायणं देवीभागवतमष्टादशपुराणानि च
भूसुरेभ्योऽदात् । फाल्गुनशुक्लाष्टम्यां स्वगृहात् पश्चिमदिशि पंचमीवीथ्यां
‘श्रीपतितपावनेश्वर’ नामानं शिवलिङ्गं स्थापितवान् । श्रीमतो महादेवशर्माऽऽम-
भूर्विद्यालंकृतश्चोपतिष्ठते तिस्रः कन्या अपरो लघीयांश्च माणवकः पौत्रोऽप्येकः
चिरञ्जीवेदिति भवतां धर्मशास्त्रविनोदेनैव कालो गच्छति चतुष्पंचाशद्वार्षिक आ-
युष्यधुना प्रवृत्तिर्मेहतम् । परमात्मैषां दशोपकाराय चिरस्थितिं कुर्यादिति मे
मतिः किं बहुना विज्ञेयुः । आश्विनशु० १५ सं० १९७७.

सम्पादयिता-अलीगढ “सुनामई”

निवासी-पं० श्रीखूवीरामशास्त्रीसूनु-रघुनन्दनो भिषगाचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

नित्यकर्मप्रयोगमालाविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
मंगलाचरणम्	१	ब्रह्मयज्ञः	३६
ब्राह्ममुहूर्तकथनम्	२	विभ्राट्सूक्तम्	३७
अत्रस्वापेप्रायश्चित्तम्	३	पुरुषसूक्तम्	३८
प्रातःस्मरणम्	४	शिवसंकल्पः	४०
शिवादिचिंतनम्	५	मण्डलब्रह्मसूक्तम्	४१
पुण्यजनस्मरणम्	६	तर्पणप्रयोगः	४८
प्रातर्दर्शनार्हाः पदार्थाः	७	पंचदेवपूजाप्रयोगः	५७
विष्णुत्रोत्सर्गक्रमः	८	विष्णुप्रीतिकरमार्तिक्यम्	६२
आचमनप्रयोगः	९	पंचायतनआर्तिक्यम्	६३
दन्तधावनविधिः	१०	महापुरुषविद्यामनुतिः	६४
कातीयस्नानप्रयोगः	११	नित्यहोगप्रयोगः	६५
तीर्थप्रार्थना	१२	वैश्वदेवबलिकर्म	६९
स्नानांगतर्पणम्	१३	वैश्वदेवमंडलम्	७४
गृहेऽण्णोदकस्नानविधिः	१४	नित्यश्राद्धम्	७५
धौतवस्त्रधारणम्	१५	गोघ्रासमंत्रः	७७
तिलकधारणम्	१६	भोजनविधिः	७८
संध्याप्रयोगः	१७	भोजनोत्तरकर्म	८०
संकल्पः	१८	शयनविधिः	८२

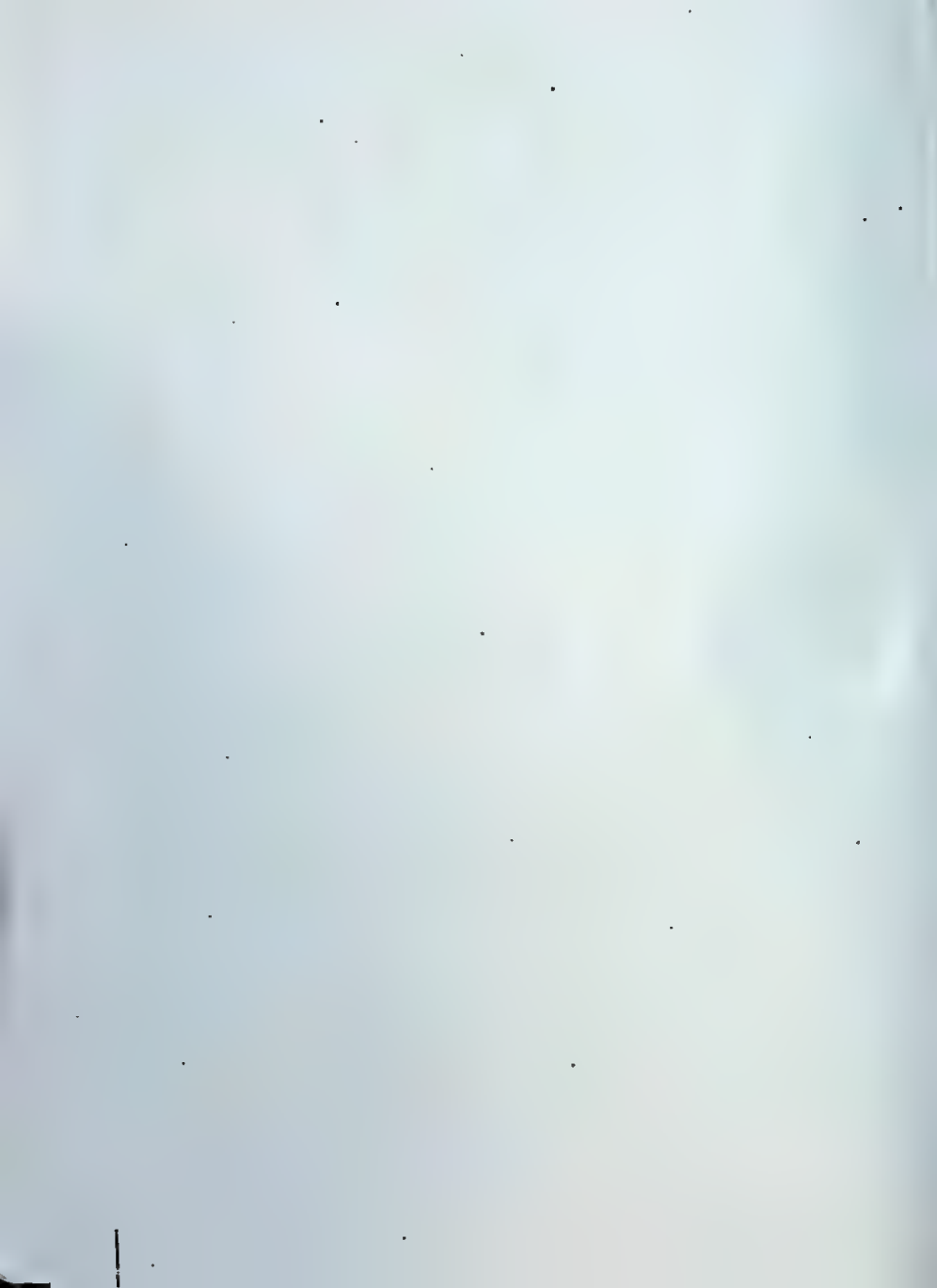
नित्यकर्मप्रयोगमाला-

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
गारुडमंत्राः ८३	महामृत्युंजयजपविधिः १४४
दारोपगमः "	मृतसंजीवनीमंत्रः १४६
नित्यकर्माकरणेदोषः ८५	महामृत्युंजयकवचम् १४७
पार्थिवशिवपूजाप्रयोगः ८६	संतानगोपालमंत्रजपविधिः	१४९
शिवनीराजनार्तिः ९७	अथाभिलाषाष्टकस्तोत्रम्....	१५१
मंत्रपुष्पांजलिमंत्राः ९९	विष्णुहृदयस्तोत्रम् १५३
शिवस्तुतिः	... १००	आदित्यहृदयस्तोत्रम् १५६
रुद्राऽभिषेकविधिः १०१	पितृस्तोत्रम् १५८
रुद्राष्टाध्यायी "	तुलसीमहिमा १६४
स्वस्तिप्रार्थनामन्त्रः १२५	तुलसीदर्शनमन्त्रः १६५
गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः	... १२७	तुलसीप्रणाममन्त्रः "
मालासंस्कारः १२९	तुलसीस्थानमार्जनमन्त्रः....	'
गायत्रीशापविमोचनम् १३२	तुलसीग्रहणमन्त्रः "
गायत्रीकवचम् १३३	तुलसीग्रहणे निषेधकालः....	"
मुद्राप्रदर्शनप्रकारः १३५	बिल्वपत्रमहिमा १६६
गायत्रीतर्पणम्	... १३६	तुलसीपूजाप्रयोगः १६८
वेदोक्तनवग्रहमंत्राः	... "	धात्रीपूजनम् १७०
सूर्यादिनवग्रहमंडलयंत्रम्	१३७	अश्वत्थपूजनविधिः १७२
मंगलयंत्रम् १३८	अथ मङ्गलव्रतविधिः ।	
ऋष्यादिसहितवेदोक्तनव-		मङ्गलमन्त्रविधानम् १७५
ग्रहमन्त्राः	... १३९	व्रतविधानम् १८०
नवग्रहमंगलाष्टकम् १४२	नवरात्रे घटस्थापनादिप्रयोगः	१८५

अनुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
पूजाप्रयोगः १८८	वंशानां वाचनम् २३१
देव्या आर्तिक्यम्	... १९०	अध्ययनक्रमः (४० मन्त्राः)	२३७
महालक्ष्मीपूजनम् ”	शतानि २४३
मणीपात्रपूजनम् १९३	कण्डिकाः २४५
लक्ष्मी (श्री) सूक्तम् १९५	प्रपाठकाः	... २५०
सर्वदेवपूजा १९७	शतस्थानानि	... २५३
श्रावणीप्रयोगः २०२	व्रतविसर्जनम्	.. २५६
हेमाद्रिसंकल्पः	... २०५	ऋषिश्राद्धम्	... २५८
उपाकर्म(स्नानादिक) प्रयोगः	२११	विसर्जनम्	... २५९
ऋषिपूजनम् २१३	रक्षाबंधनम् ”
स्वपितृभ्योयज्ञोपवीतदानम्	२१९	गोत्रनिर्णयः	... २६०
यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः....	२२०	प्रवरनिर्णयः २६१
उत्सर्गाङ्गमृषितर्पणम् २२२	आदिगौडब्राह्मणोत्पत्तिः...	२६४
		ग्रन्थालंकारः	... २७०

इति नित्यकर्मप्रयोगमालाविषयानुक्रमणिका ।

अथ माध्यदिनानां- नित्यकर्मप्रयोगमाला ।

वन्दे महेश्वरं शांतं सानन्दं सुन्दरं शिवम् ॥
श्रीशं गणेशं गिरिजां तपनं पितरौ तथा ॥ १ ॥
नत्वा विश्वेश्वरं स्वेष्टं दृष्ट्वा हरिहरादिकम् ॥
चतुर्थीलालशर्माहं करोमि शिवतुष्टये ❀ ॥ २ ॥
अथोच्यते गृहस्थस्य नित्यकर्म यथाविधि ॥
यत्कृत्वाऽनृण्यमाप्नोति दैवात्पैत्र्याच्च मानुषात् ॥ ३ ॥

अथात्र ब्राह्ममुहूर्तमारभ्यास्वापं कर्माण्युच्यन्ते ॥ ब्राह्मो
मुहूर्तः सन्ध्यापूर्वदण्डद्वयात्मकः ॥ आगमे-ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय

शिवदत्तान् गुरुजत्वा शिवनारायणः सुधीः ।

कुरुते मर्मज्ञानाय टिप्पणीं सारदर्शनीम् ॥ १ ॥

❀ ग्रन्थमिति शेषः । १ ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः, ब्राह्मी भारती तत्पबोष-
हेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः । २ “ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत स्वस्यो रक्षार्थ-

चित्तयेद्रघुनन्दनम् ॥ श्रीपूर्वं जयमध्यस्थं द्विर्जयान्तं विच-
क्षणः ॥ १ ॥ अत्र स्वापे प्रायश्चित्तं रत्नावल्याम्-ब्राह्मे मुहूर्ते
या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ॥ तां करोति द्विजो मोहा-
त्पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥ २ ॥

अथ प्रयोगः ॥ पूर्वोक्तब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय । “कराग्रे वसते
लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती । करमूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते
कैरदर्शनम् ” इति स्वकरतलमवलोक्य गण्डूषत्रयं कृत्वा नेत्रे

-मायुषः । तत्र दुःखस्य शान्त्यर्थं स्मरेद्धि मधुसूदनम् ॥” इति भावप्रकाशो ।
“ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्माथौ चानुनिन्दयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव
च ॥ ” इति मनौ । “ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् । धर्मार्थ-
कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥” इति याज्ञवल्क्ये चोक्त्या सर्वैरेव
प्रातरुत्थानं परमात्मस्मरणं च कार्यमिति भावः ॥ १ “श्रीराम जय राम जय जय राम’
इति ॥ २ “कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं ब्रह्माशिनं निष्ठुरभाषिणं च । सूर्योदये चास्त-
मिते शयानं विमुञ्चति श्रीर्यदि चक्रपाणिः ॥” इत्यादि चात्रोत्तेयम् ॥ ३ विष्णु-
पुराणे-“स्वाचारांश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् । आदर्शाञ्जनमंगल्यदूर्वा-
द्यालभनानि च ॥ ” ब्रह्माण्डपुराणे-“स्वमात्मानं धृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजी-
वितम् । ” कात्यायनः-“पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नम्रमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरु-
त्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥ श्रोत्रियं सुभगं गां च ह्यग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मयः स प्रमुच्यते ॥ भल्लातकं कर्षफलं काकमाज्जरमूष-
कान् । क्लीबं च गर्दभं चैव न पश्येत् प्रातरेव हि ॥ ” यद्यकस्मान्निषिद्धेषु दृष्टि-
पातो भवेत्, तदा ततो दृष्टिं निवार्य स्वचक्षुषी पिदध्यादित्येष ऋषिमुनिनिर्णीतो-

प्रक्षाल्य आचम्येष्टदेवतां नमस्कृत्य प्रातःस्मरणं कुर्यात् ॥ तद्यथा—
 “हे जिह्वे रससारज्ञे सर्वदा मधुरप्रिये ॥ नारायणाख्यपीयूषं
 पिब जिह्वे निरन्तरम् ॥ १ ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव
 श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव ॥ प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
 संसारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥ २ ॥ भारते—अनिरुद्धं गजं ग्राहं
 वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ संकर्षणं महात्मानं प्रद्युम्नं च तथैव
 च ॥ ३ ॥ मत्स्यं कूर्मं च वाराहं वामनं तार्क्ष्यमेव च ॥
 नारसिंहं च नागेन्द्रं सृष्टिसंहारकारकम् ॥ ४ ॥ विश्वरूपं
 हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥ त्रिदशैर्वीदितं देवं दृढभक्ति-
 मनूपमम् ॥ ५ ॥ एतानि प्रातरुत्थाय संस्मरिष्यन्ति ये नराः ॥
 सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ ६ ॥ ” शिवादि-
 चिन्तनम्—“प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गंगाधरं वृष-

—मार्ग इत्यपि बोध्यम् । अयं च मार्गः न कपोलकल्पितः, अपितु मान्यानाम्
 ऋषिमुनीनां सहस्रलक्षवर्षीयकठिनपरीक्षाया अनुभवस्य च फलमिदम् । यत्
 किञ्चित्तरलेखि, सर्वं तदक्षरशः सत्यम् । न हि स्मृतिपुराणादिसत्यप्रदर्शकानां
 विदितवेदितव्यानामधिगतयाथातथ्यानां सबन्धा पुद्गोषरहितानां व्यासादिमह-
 र्षीणां ज्ञानं कदाचिद्भ्रान्तं भवितुमर्हति । अस्माभिः स्वयं कतिचिद्द्वार्ताः परी-
 क्षिताः याः सर्वथा सत्या निःसृताः, एवमन्यैरपि सति सन्देहे कतिचिद् दिनानि
 परीक्षा कार्या । “ यत् प्रत्यक्षं तदेव प्रामाणिकम् ” इत्यादिप्रलापस्तु नास्ति-
 कानां तत्र तत्र निराकृत एव दर्शनशालेष्विति विरम्यते विस्तरभयात् ॥

भवाहनमम्बिकेशम् ॥ खड्गाङ्गशूलवरदाभयदस्तमीशं सं-
 साररोगहरमौषधमाद्वितीयम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामि गिरिशं
 गिरिजार्द्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ॥ विश्वेश्वरं
 विजितविश्वमनोऽभिरामं संसाररोगहरमौषधम् ॥ २ ॥
 प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमनघं पुरुषं पुरा-
 णम् ॥ नामादिभेदरहितं च विकारशून्यं संसारम् ॥ ३ ॥
 प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठ-
 न्ति ॥ ते दुःखजालं बहुजन्मसञ्चितं हित्वा पदं यान्ति तदैव
 शम्भोः ॥ ४ ॥ ” “ प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै
 नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम् ॥ ग्राहाभिभूतवरवारणमु-
 क्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामि
 मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगुलं परमस्य पुंसः ॥
 नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायण-
 स्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तं प्राक्सर्वजन्म-
 कृतपापभयापहत्यै ॥ यो ग्राहवक्रपतितांग्रिगजेन्द्रघोरशो-
 कप्रणाशनकरो धृतशङ्खचक्रः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रात-
 रुत्थाय यः पठेत् ॥ लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥
 ॥ ४ ॥ ” “ ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमि-
 सुतो बुधश्च ॥ गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे

अम सुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुवसिष्ठः ऋतुरंगिराश्च मनुः पुल-
स्त्यः पुलहश्च गौतमः॥ रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षःकुर्वन्तु
स० ॥ २ ॥ सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासु-
रिपिंगलौ च ॥ सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वन्तु स० ॥
॥ ३ ॥ सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवनानि
सप्त ॥ भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु० ॥ ४ ॥ पृथ्वी
सगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलित च तेजः ॥
नभः सशब्दं महता सदैव कुर्वन्तु० स० ॥ ५ ॥” इत्थं प्रभाते
परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्वत् ॥ दुःस्वप्ननाश-
स्त्वह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥ ६ ॥ पुण्य-
श्लोकजनस्मरणमाचारमयूखे—पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्य-
श्लोको युधिष्ठिरः ॥ पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जना-
र्दनः॥ ७ ॥ अश्वत्थामा बलिव्यासो हनुमांश्च विभीषणः ॥ कृपः
परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ ८ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यं
मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥ जीवेद्वर्षशतं सोऽपि सर्वव्याधिविव-
र्जितः ॥ ९ ॥ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ॥
पंचकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ १० ॥ अवि-
मुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् ॥ स्मरण-
मापि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमपशकुनम् ॥ ११ ॥

पद्मपुराणे-उमा उषा च वैदेही रमा गङ्गेति पञ्चकम् ॥ प्रात-
 रेव स्मरेन्नित्यं सौभाग्यं वर्धते सदा ॥ १२ ॥ सोमनाथो
 वैद्यनाथो धन्वन्तरिरथाश्विनौ ॥ पञ्चैतान्स्मरतो नित्यं व्या-
 धिस्तस्य न विद्यते ॥ १३ ॥ कपिला कालियोऽन्तो वासुकि-
 स्तक्षकस्तथा ॥ पञ्चैतान्स्मरतो नित्यं विषबाधा न जायते ॥
 हरं हरिं हरिश्चन्द्रं हनुमन्तं हलायुधम् ॥ पञ्चकं वै स्मरेन्नित्यं
 घोरसङ्कटनाशनम् ॥ १५ ॥ रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृको-
 दरम् ॥ पञ्चैतान्संस्मरेन्नित्यं भवबाधा विनश्यति ॥ १६ ॥
 आदित्यश्च उषेन्द्रश्च चक्रपाणिर्महेश्वरः ॥ दण्डपाणिः प्रतापी
 स्यात्क्षुत्तृड्बाधा न जायते ॥ १७ ॥ वसुर्वरुणसोमौ च सर-
 स्वती च सागरः ॥ पञ्चैतान्संस्मरेद्यत्र तृषा तत्र न बाधते ॥
 ॥ १८ ॥ सनत्कुमारदेवर्षिशुकभीष्मप्लवङ्गमाः ॥ पञ्चैता-
 न्स्मरतो नित्यं कामस्तस्य न बाधते ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणौ
 सीता च सुग्रीवो हनुमान्कपिः ॥ पञ्चैतान्स्मरतो नित्यं महा-
 बाधा प्रमुच्यते ॥ २० ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
 नलस्य च ॥ ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥
 ॥ २१ ॥ वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनं च शाकुन्तलेयं भरतं नलं
 च ॥ रामं च सीतां स्मरति प्रभाते तस्यार्थलाभो विजयश्च
 नित्यम् ॥ २२ ॥ छन्दोगपारिशिष्टे-श्रोत्रियं सुभगां गां च

अग्निमग्निचि तिं तथा ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मचः स
वमुच्यते ॥ १ ॥ इत्यादिपुराणमन्त्रान्पठित्वा ॥ समुद्रवसने
देवि पर्वतस्तनमण्डले ॥ विष्णुपति नमस्तुभ्यं पादस्पर्श
क्षमस्व मे ॥१॥ इति प्रार्थ्योत्थाय रविं गुरुं तुलसीं गां च नम-
स्कृत्य शौचं कुर्यात् ॥ इति प्रातःस्मरणम् ॥

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥ तत्र क्रमैः-ग्रामाद्वहिनैर्ऋत्यादिषु विक्षेपा-
त्यये शुद्धमृत्तिकां सप्तिकतां जलपात्रं चादाय कीटादिरहितस्थलं
गत्वा मृज्जलपात्रे निधाय अयज्ञियैरनाद्रैस्तृणैर्भूमिमाच्छाद्य प्रावृत-

१ “उत्तिष्ठेदगदः प्रभातसमये रक्षार्थमेवायुषो, दृष्ट्वा दर्पणरत्नवित्त्वसुरभिस्त-
मैवदध्यादिकान् । स्मृत्वा किंच हरिं हरं गणपतिं देवीं रविं श्रीगुरुं, नत्वा वृद्ध-
जनांस्ततः सुखतया शौचं विदध्यात् कृती ॥ ” २ “ प्रतिश्रयादक्षिणपश्चिमेन
क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्य । कुर्यात् पुरीषं तु क्षिरोऽवगुण्ठय न तु स्पृशेज्जातु
शिरः करेण ॥ शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् । अयज्ञियैरनाद्रैश्च तृणै-
राच्छाद्य मेदिनीम् ॥ वाचं नियम्य यत्नेन धीवनोच्छ्वासवर्जितः । कुर्यान्मूत्र
पुरीषं च शुचौ देशे समाहितः ॥ कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलन्वितम् ।
विष्मूत्रं तु गृही कुर्याच्चद्रा कर्णे समाहितः ॥ दिवासंध्यासु कर्णस्थत्रक्षसूत्र उद-
ङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्या-
दुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च यथा दिवा ॥ छायायामन्धकारे
वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च ॥ आर्द्रा-
मलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुक्षये स्मृताः । तथैवाऽऽहुतयः सर्वाः शौचार्ये चैव
मृत्तिकाः ॥” इत्यादिधर्मशास्त्रपुराणादीनां सारसंग्रहोऽयमिति तत्र तत्र निरीक्ष्यम् ॥

शिरा निवीती पृष्ठतः कण्ठलम्बितयज्ञोपवीत एकवस्त्रश्चेदक्षिणकर्ण-
 निहितयज्ञोपवीतो मौनी घ्राणास्ये पिधाय दिवोदङ्मुखो रात्रौ
 दक्षिणामुखः प्राणबाधादिषु यथाभुखमुखो वा मूत्रपुरीषे उत्सृज्य
 लोष्टादिना गुदं परिमृज्य गृहीतशिश्नश्चोत्थाय पूर्वगृहीतमृज्जल-
 पात्रे गृहीत्वाद्रामलकमात्रमृज्जलैर्द्विवारं लिंगशौचं कृत्वाऽर्धप्रसृ-
 तितदर्धार्धमृज्जलैस्त्रिवारमपानं संशोध्य पुनर्जलैरेव लिंगगुदे प्रक्षा-
 ल्य शुद्धमृत्तिकया एकवारं हस्तं प्रक्षाल्य शुद्धभूमिभागस्य अन्य-
 मृज्जलैर्दशवारं वामकरं प्रक्षाल्य ततः करद्वयं सप्तवारं तावद्भिरेव
 मृज्जलैः प्रक्षाल्य वामदक्षिणपादौ प्रत्येकं त्रिः प्रक्षाल्य अन्यजलेन
 द्वादशगंडूषान्वामभागे कृत्वा जलपात्रं त्रिः पर्युक्ष्य उपवीती द्विरा-
 चांमेत् (मूत्रमात्रोत्सर्गे तु) पूर्ववदेकवारं लिंगं प्रक्षाल्य वामकरं
 त्रिः प्रक्षाल्य करद्वयं द्विः प्रक्षाल्यैकैकया मृदा पादौ प्रक्षाल्य गण्डू-

१ “ आशौचान्नोत्सृजेच्छिभं प्रसावोच्चारयोः स्वयम् ” इति देवलः ॥
 २ यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा “ यावन्नापैत्यमेध्याक्तो
 गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्धारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ ” इति वच-
 नादधिकसंख्यापि मृद् दातव्या । अतएव “ गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादत-
 न्द्रितः ” इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो
 भवति तदा “ एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या
 मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ ” इत्यादि संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात् संख्या पूरयित-
 व्यैव । यदाह दक्षः-“ न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेन-

षचतुष्टयं विधायाचमेत् ॥ एवमेव मैथुने ज्ञेयम् ॥ शरीरस्थवेगान्
न कदाचिन्निरुन्ध्यात् । कामक्रोधादींस्तु निरुन्ध्यादेवेति शास्त्र-
हस्यम् । इति शौचप्रकारः ॥

अथाचमनप्रयोगः॥शुचौ देशे भूमिष्ठपादोऽतर्जानुहस्तः प्राङ्-
मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य संहतांगुलिना माषमानं शुद्धं जलं
गृहीत्वा मुक्तांगुष्ठकनिष्ठेन दक्षिणपाणिना अंगुष्ठमूलस्य ब्रह्मतीर्थेन
केशवनारायणमाधवेति संबुद्धयैतैस्त्रिभिर्नामभिस्त्रिः पिबेत् ॥ ततः
करौ प्रक्षाल्य अंगुष्ठमूलेन ओष्ठौ संमृज्य तं प्रक्षाल्य स्वानि संस्पृ-
शेत् । तद्यथा-तर्जनीमध्यमानामिकाभिरास्यम् ॥ अंगुष्ठतर्जनीभ्यां
नासारं ध्रुवयम् ॥ अनामिकांगुष्ठाभ्यां चक्षुषी ॥ ताभ्यामेव श्रोत्रे ॥
अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् ॥ पाणितलेन हृदयम् ॥ संकुचित-
कराग्रेण स्कंधद्वयम् ॥ एवमेव शीर्षम् ॥ एवं स्मार्त्ताचमनं कुर्यादि-
त्याचमनम् ॥

अथ दंतधावनम् ॥ प्रतिपत्-षष्ठी-अष्टमी-नवमी-एकादशी-
चतुर्दशी-पंचदशी-संक्रांति-व्यतीपात-व्रतोपवासश्राद्धदिनार्क-

-युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥ १ “ स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं प्रोक्तं शौचं मनी-
षिभिः । दिवा शौचस्य निश्चयं पथि पादो विधीयते ॥ आर्तः कुर्याद्यथा-
शक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् । ” इत्यपि बोध्यम् । २ अन्तर्जानु शुचौ
देश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग् वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
स्पृशेत् ॥ संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठे तु-

दिनातिरिक्तदिनेषु ब्राह्मणो द्वादशांगुलप्रमाणेन क्षत्रियवैश्यौ तु दशाष्टाङ्गुलमानेन स्त्रीशूद्रौ चतुरंगुलीप्रमाणेन च कनिष्ठिकाग्र-
स्थूलेन तितित्थ्यादिविहितवृक्षोद्भवेन चूर्णीकृताग्रेण प्रक्षालितेन
शुष्केणार्द्रेण वा प्राङ्मुखो मौनेन दन्तधावनं कुर्यात् । प्रतिषिद्ध-
दिनेषु च पर्णादिना तर्जनीवर्ज्यांगुल्या अपां द्वादशगण्डूषैर्वा
दंतान्संशोधयेत् । दन्तधावनमंत्राः—ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वं
सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च
भगेन च इति ॥ ॐ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि
च ॥ ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ १ ॥
इति मंत्रेणामिमं ॥ सुखदुर्गधनाशाय दंतानां च विशु-

—शेषेणाचमनं चरेत् ॥ माषमज्जेनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः । आयतं पूवेतः
कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम् ॥ दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः । त्रिः
पिबेदीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् । मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृ-
शेत् । अंगुष्ठदेशिनीभ्यां च नासिके तदनन्तरम् ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुषी
समुपस्पृशेत् । कनिष्ठांगुष्ठयोः श्रोत्रं नाभिमंगुष्ठकेन च ॥ तलेन हृदयं स्पृष्ट्वा सवामिः
शिर एव तु । बाहू चाग्रेण संस्पृश्य ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ इत्यादि तत्र तत्र
दृश्यम् । अत्र कनिष्ठांगुष्ठयोरिति तृतीयार्थे षष्ठी बोद्धव्या । तलम्—पाणिमध्यम् ।
देशिनी—तर्जनी । स्पृष्टमाच्यत् ॥ हृदयगामिना जलेन ब्राह्मणस्य कण्ठगामिना क्षत्रि-
यस्य तालुगामिना च जलेन शुद्धिः । स्त्रीशूद्रौ तु ओष्ठद्वयेन जलस्पर्शादेव
शुद्ध्यतः । अतस्तावन्मात्रेणैव जलेन तैस्तैराचमनं विधेयम् । “हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु
यथासंख्यं द्विजातयः । शुद्धयेन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥” इति
याज्ञवल्क्योकेरित्यपि बोध्यम् ॥

द्धये ॥ धीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥ १ ॥
इति मंत्रमुक्त्वा दन्तान्संशोध्य जिह्वोष्ठेखं च कृत्वा द्वादश गण्डूषांश्च
वामभागे कृत्वा ॐकारं गायत्रीं च स्मृत्वा स्नानं कुर्यात् ॥ इति
दन्तधावनम् ॥

अथ स्नानप्रयोगः॥ आचारादर्शे कात्यायनः—यथोक्तमृत्तिका-
मार्द्रं गोमयं कुशान्कृष्णतिलान्सुरभीणि पुष्पाण्यादाय सुमना
नद्यादिकं गत्वा तत्तीरे शुचौ देशे पृथक् पृथक् स्थापयेत् ॥ तदनं-
तरं सूर्याभिमुखस्तीर्थानि प्रार्थयेत् ॥ ॐ पुष्कराद्यानि तीर्थानि
गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ आगच्छंतु पवित्राणि स्नानकाले
सदा मम ॥ १ ॥ त्वं राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः
पिता ॥ याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥
अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्तव ॥ वरुणाय नम-

१ “कुर्याद् द्वादश गण्डूषान् पुरीषोत्सर्जने द्विजः । मूत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोज-
नान्ते तु षोडश ॥ भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूषाष्टकमाचरेत् ।” पुरतः सर्वदेवाश्च
दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इत्यत्र वेद्यम् ।
२ “मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्त-
धावनम् ” ॥ “दन्तान् प्रक्षाल्य स्नायात् ” इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
“दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इतिवत् स्नानाधिकारसिद्ध्यर्थं दन्तधा-
वनम् । व्यासस्तु—“प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां श्राद्धसूरयोः । उपवासे जन्मदिने
पणैः स्याद्दन्तधवनम् ॥ जिह्वाशुद्धिः सदा कार्या निषिद्धेऽपि दिने सदा । अलम्बे
दन्तकाष्ठानां निषिद्धे च तथा दिने ॥ अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥”—

स्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥३॥ गंगे च यमुने चैव गोदा-
वारि सरस्वति ॥ नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं
कुरु ॥ ४ ॥ इति प्रार्थ्य ॥ ततः पाणिपादं प्रक्षाल्य नाभिमात्र-
जलं गत्वा कुशहस्तो बद्धशिख आचम्य देशकालौ संकीर्त्य ॥ मम
कायवाङ्मनःकृतकर्मदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातः-
स्नानं करिष्य इति संकल्प्य ॥ उरुठं हीत्यस्य शुनःशेष ऋषि-
र्वरुणो देवता त्रिष्टुप्छन्दः जलाभिमंत्रणे विनियोगः । ॐ
उरुठं हिराजुव्वरुणश्चकारसूर्यायुपन्थामन्वेतुवाऽउ । अप-
देपादाप्रातिधातवेकरुतापे वृत्ताहृदयाव्विपंश्चित् ॥ नमोव्व-

-विष्णुः—"द्वादशांगुलिकं विषे काष्ठमाहुमनीषिणः । शुद्धविद्वक्षत्रजातीनां नवषट्-
चतुरंगुलम् ॥" गर्गः—" दशांगुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवांगुलम् । अष्टांगुलं
तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् ॥ चतुरंगुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः । "
व्यासः—" प्रतिपदशर्षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् । पणैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्ले-
खैस्तृणैश्च वा ॥ कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगुलसंमितम् । कनिष्ठाग्रवत् स्थूलं
च पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥ दन्तधावनमुदिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा । शुद्धयर्थं प्रातरु-
त्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ " शातातपः—" दन्तधावनमंगुल्या प्रत्यक्षं लवणं
तथा । मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ " विष्णुः—" प्राङ्मुखस्य
धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥ उत्त-
रेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥ " दन्तधावनाकरणे वाराहः—" अकृत्वा दन्तशौचं हि यो हि मामु-
पसर्पति । सर्वकालकृतं कर्म तेन चैकेन नश्यति " इत्यादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ॥

रूणायाभिष्टितो व्वरुणस्युपाशः ॥ इति न्युब्जांजलिहस्तेन
तोयमामंय ॥ येतेशतमिति मंत्रस्य वामदेव ऋषिर्वरुणसवि-
तृविष्णुविश्वमरुत्स्वर्का देवतास्त्रिष्टुब्धः तोयावर्तने विनि-
योगः ॥ ॐ ये ते शतं व्वरुण ये सहस्रं युज्ञियाः पाशा वितता
महान्तः ॥ तेभिर्न्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु
मुरुतः स्वर्काः ॥ इति त्रिः प्रदक्षिणं जलमावर्त्तयेत् ॥ ततः ॥ सुमि-
त्रियान इति मंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता यजुश्छंदः
जलग्रहणे विनियोगः । दुर्मित्रिया इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषि-
रापो देवता यजुश्छंदः अंजलिप्रक्षेपे विनियोगः ॥ ॐ सुमि-
त्रियानुऽआपुऽ ओषधयस्सन्तु । इति जलाञ्जलिमादाय ॐ
दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्चव्वयन्द्दुष्मन् इति
तीर्थतटे द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् ॥ ततः कटिं वस्त्यूरुजंघे चरणौ करौ
प्रत्येकं मृत्तोयाभ्यां त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्य एकं पादं जलेऽपरं स्थले निधा-
याचामेत् ॥ ततः उदकं नमस्कृत्य । इदं विष्णुरित्यस्य मेधाति-
थिर्ऋषिः विष्णुर्देवता गायत्रीछंदः अनुलेपने विनियोगः ॥ ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानि दधेपुदम् ॥ समूढमस्य पादं सुरे
स्वाहा ॥ इति मृत्तिकयांगानि संस्पृश्य नाभिमात्रं जलं प्रविशेत् ॥
आपोऽअस्मानित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता अत्यष्टि-

च्छंदः मज्जनोन्मज्जने विनियोगः। ॐ आपोऽअस्मान्मात-
 रं शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्लवः पुनन्तु ॥ विश्वः हरिप्र-
 म्प्रवहन्ति देवीरिति मंत्रेण सूर्याभिमुखो निमज्जेत् ॥ ततः स्नात्वा-
 ॐ उदि दादिभ्युं शुचिरापुतऽणमि ॥ इति निमज्ज्योन्मज्ज्या-
 ऽऽचम्य मानस्तोक इत्यस्य कुत्स ऋषिः रुद्रो देवता जगतीच्छं-
 दः अंगानुलेपने विनियोगः। ॐ मानस्तोकेतर्नयेमान् आर्यु-
 षिमानो गोषु मानोऽअश्वेषु रीरिषः ॥ मानो वीरान् रुद्रभामि-
 नो वधीर्हविष्मन्तुः सदुमित्त्वाहवामहे इति मंत्रेण गोमयेनां-

१ विष्णुः—“स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा
 जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥” दक्षः—“अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 सवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ क्लिद्यन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि
 स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥” देवलः—“नावगाहे-
 दपो नमो बहिं नाभिब्रजेत्पदा । शिरोऽभ्यक्तावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ॥
 याज्ञवल्क्यः—“ उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः । तिसृष्वपि च
 सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥ ” दक्षः—“ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-
 गृहस्थयोः । यत्तेस्त्रिवर्णं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥ ” विश्वामित्रः—“ प्रात-
 र्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थगृहमेधिनोः । दिनेदिने यतीनां तु स्नानं त्रिवर्णं
 स्मृतम् ॥ ” व्यासः—“ स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णज्ञे निरामयः । ”
 स्नानभेदानाह-महर्षिः शंखः—“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
 क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥”

गानि विलिपेत् ॥ ततो भस्मना स्नायात् । ततो दर्भैः कुम्भमुद्रया मार्ज-
नम् । इममेवरुणेति मंत्रस्य शुनःशेष ऋषिर्वरुणो देवता गाय-
त्री छंदः । तत्त्वायामीत्यस्य शुनःशेष ऋषिर्वरुणो देवता
त्रिष्टुप्छंदः । त्वन्नोऽग्ने इति मंत्रस्य वामदेव ऋषिः अग्नी-
वरुणौ देवते त्रिष्टुप्छंदः । सत्त्वन्नो इत्यस्य वामदेव ऋषिः
अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्छंदः । मापोमौषधीरित्यस्य प्रजाप-
तिर्ऋषिः हृदयशूलं देवता यजुश्छंदः । उदुत्तममिति मंत्रस्य
शुनःशेषऋषिर्वरुणो देवता त्रिष्टुप्छंदः । मुंचंत्विति मंत्रस्य
आथर्वणो भिषग्वंधुर्ऋषिरोषधयो देवता अनुष्टुप्छंदः । अव-
भृथेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिर्यज्ञो देवता अनुष्टुप्छंदः । अभिषेके
विनियोगः ॥ ॐ इमममेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडयत्वाम-
वस्युराचंके ॥ १ ॥ ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदा
शास्तेयजमानोहविर्भिः ॥ अहोऽमानोऽवरुणेहबोद्धयुरुश-
ठन्सुमानुऽआयुःप्रमोषीः ॥ २ ॥ ॐ त्वन्नोऽग्नेऽवरुणस्य
विद्वान्देवस्युहेडोऽवयासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठो वह्नितमुः
शोशुंचानोविश्वद्विषाँसिप्रमुंमुध्युस्मत् ॥ ३ ॥ ॐ सत्व-

१ दक्षांगुष्ठं पुरोऽंगुष्ठे (वामांगुष्ठे) क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन च । सावकाशां
(मध्यम्यां) मुष्टिकां च कुर्यात् सा कुम्भमुद्रिका ॥

त्रौऽअग्रेवमोभवोतीनेदिष्टोऽअस्याऽउषसोव्युष्टौ ॥ अवय-
 क्ष्वनोवरुणुठरराणोव्वीहिमृडीकठसुहवोनऽएधि ॥ ४ ॥ ॐ
 मापोमौषधीर्हिंठसीर्द्धाघ्नोधाघ्नोराजुस्ततोवरुणनो मुञ्च ॥
 यदाहुरघ्न्याऽइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च ॥ ५ ॥
 ॐ उदुत्तमँवरुणपाशमस्मदवाधुमंविमध्यमठंश्रथाय ॥ अ-
 थावयमादित्यव्रतेतवानागसोऽदितयेस्याम ॥ ६ ॥ ॐ मुञ्चन्तु-
 माशपुथ्यादथोवरुण्यादुत ॥ अथोयमस्यपङ्क्तिशात्सर्वस्मा-
 देवकिल्बिषात् ॥ ७ ॥ ॐ अवभृथ निचुम्पुणनिचेरुरसिनि-
 चुम्पुणः ॥ अवदेवैदुवकृतमेनो यासिषमुवमत्यैर्मत्यैकृतस्यु-
 रुराव्णोदेवारिषस्पाहि ॥ ८ ॥ इत्यष्टभिर्मन्त्रैर्हस्तेन प्रत्येकं शिरसि
 जलं प्रक्षिपेत् ॥ ततो वहति जले प्रवाहाभिमुखः स्थिरे सूर्याभि-
 मुखो मौनी मजेत् ॥ तत आचम्य वक्ष्यमाणैरोंकारादिभिर्मन्त्रैः प्रति-
 मन्त्रं कुशत्रयेण सजलेन प्रदक्षिणमात्मानं पावयेत् ॥ उकारस्य पर-
 ब्रह्मऋषिः परमात्मा देवता गायत्रीछंदः पावने विनियोगः ।
 सप्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिव सिष्ट
 कश्यपा ऋषयः अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवा दे-
 वता गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीत्रिष्टुप्पंक्तिबृहतीछंदांसि पा-

वने विनियोगः । ॐ पुनातु ॥१॥ ॐ भूः पुनातु ॥ २॥ ॐ
 भुवः पुनातु ॥३॥ ॐ स्वः पुनातु ॥४॥ ॐ महःपुनातु ॥५॥
 ॐ जनः पुनातु ॥६॥ ॐ तपः पुनातु ॥७॥ ॐ सत्यं पुनातु
 ॥८॥ तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गाय-
 त्री छंदः पावने विनियोगः । ॐ तत्सवितुरिति सर्वं पुनातु
 ॥ आपोहिष्ठेति तिसृणां सिंधुद्वीप ऋषिरापो देवता गायत्री
 छंदः पावने विनियोगः । ॐ आपोहिष्ठामथोभुवस्तानंजु-
 ज्जेदधातन ॥ मुहेरणांय चक्षसे ॥ ६ ॥ योर्वंशिवर्तमोरसु-
 स्तस्यभाजयतेहनं ॥ उशतीरिव मातरं ॥ ७ ॥ तस्माऽ-
 अरङ्गमामवो वस्यक्षयायुजिन्वंथ ॥ आपोजुनयथाचनं ॥
 ॥८॥ ॐ इदमापरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता महापं-
 क्तिश्छंदः । हविष्मतीरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिलिंगोक्ता देवता
 अनुष्टुप्छंदः । देवीराप इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता
 पङ्क्तिश्छंदः । कार्ष्णिरीत्यादित्रयाणां मंत्राणां प्रजापतिर्ऋषिः
 कार्ष्णिरीत्यक्षरचक्षुष्टयस्याज्यं देवता समुद्रस्य समाप इत्य-
 स्य चापो देवता त्रयाणामनुष्टुप्छंदः । पावने विनियोगः ।
 आपोदेवा इत्यस्य वरुण ऋषिरापो देवता त्रिष्टुप्छंदः । द्रुप-
 दादिवेति मंत्रस्य प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः आपो

देवता अनुष्टुप्छंदः । शन्नोदेवीति मंत्रस्य सिंधुद्वीप ऋषिर्गा-
 यत्री छंदः । अपा७९रसमिति बृहस्पतिर्ऋषिः रसो देवता
 अनुष्टुप्छंदः पावने विनियोगः । अपोदेवीरित्यस्य सिंधुर-
 द्वीपऋषिरापो देवता न्यंकुसारिणी बृहतीछंदः पावने विनि-
 योगः । पुनंतुमा इति मंत्रयोः प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता
 अनुष्टुप्छंदः पावने विनियोगः । अग्नआयूमित्यस्य वैश्वा-
 नर ऋषिरग्निर्देवता अनुष्टुप्छंदः । पुनंतुमेति मंत्रस्य प्रजाप-
 तिर्ऋषिलिंगोक्ता देवता अनुष्टुप्छंदः । पवित्रेणपुनीहिमेति-
 मंत्रस्यप्रजापतिर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्रीछंदः । यत्तेपवित्र
 इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्देवता तृतीयपादस्य ब्रह्मदेवता
 गायत्री छंदः पावने विनियोगः । पवमान इत्यस्य प्रजाप-
 तिर्ऋषिः सोमो देवता गायत्रीछंदः । उभाभ्यांदेवेति मंत्रस्य
 प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता गायत्रीछंदः । वैश्वदेवीति-
 मंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्विश्वेदेवा देवतास्त्रिष्टुप्छंदः पावने
 विनियोगः ॥ चित्पतिर्मेतित्रयाणां प्रजापतिर्ऋषिः चित्पति-
 र्मावाकपतिर्मेत्युभयोः प्रजापतिर्देवता देवोमेत्यस्य सवितादे०
 यजुश्छंदः पावने विनियोगः । इदमापुं प्रवहतावद्यश्चमलञ्च-
 यत् ॥ यच्चाभिदुद्रोहानृत्यंश्चशेषेऽअभीरुणम् ॥ आपोमा-
 तस्मादेनसुं पवमानश्च मुञ्चतु ॥ ९ ॥ ॐ हूविष्मंतीरिमाऽ

आपोहविष्मारं ॥ ५आविवासति ॥ हविष्मान्देवोऽअध्वरो
 हविष्मारं ॥ ५अस्तुसूर्यः ॥ १० ॥ ॐ देवीरापोऽअपान्न-
 पाद्योवऽऽर्चमिहविष्यऽइन्द्रियावान्मदिन्तमहं । तन्देवेभ्यो
 देवत्रादत्ताशुक्रपेभ्योषषाम्भागस्थस्वाहा ॥ ११ ॥ ॐ कार्षि-
 रसिसमुद्रस्य त्वाक्षित्याऽऽन्नंयामिसुमापोऽअद्भिरंगमतु स-
 मोषधीभिरोषधीहं ॥ १२ ॥ ॐ अपोदेवी मधुमतीरगृभ्णु-
 न्त्वूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाहं ॥ यामिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्च-
 न्न्याभिरिन्द्रमनयुन्नत्यरातीहं ॥ १३ ॥ ॐ द्रुपदादिवसु-
 सुचानः । स्विन्नः स्नातोमलादिव ॥ पूतम्पुत्रित्रेणैवाज्य-
 मार्पः शुन्धन्तुमैनसहं ॥ १४ ॥ ॐ शन्नोदेवीरुभिष्टयऽआ-
 पोभवन्तुपीतये । शंखोरभिस्त्रवन्तुनहं ॥ १५ ॥ ॐ अपा-
 एरसमुद्रयसुठःसूषेसन्तःसमाहितम् ॥ अपाएरसस्यु-
 योरसस्तँवोऽगृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टंइष्ट-
 ह्णाम्येषतेषोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् ॥ १६ ॥ ॐ अपोदेवी-
 रूपसृजुमधुमतीरयुक्ष्मायप्रजाभ्यः ॥ तासामास्थानादुज्जि-
 हतामोषधयहं सुपिप्पलाः ॥ १७ ॥ ॐ पुनन्तुमापितरः

सोम्यासः पुनन्तु मापितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ॥ पुवि-
 त्रेणशुतायुषा ॥ १८ ॥ ॐ पुनन्तु मापितामहाः पुनन्तु प्र-
 पितामहाः । पुवित्रेणशुतायुषा विश्वमायुर्व्यष्णवै ॥ १९ ॥
 ॐ अग्नः आयुषं पिपवसुः आसुवोर्जुमिषञ्चनः ॥ अग्ने-
 बाधस्वदुच्छुनाम् ॥ २० ॥ ॐ पुनन्तु मादेवजुनाः पुनन्तु
 मनसाधियः ॥ पुनन्तु विश्वाभुतानि जातवेदः पुनीहिमा
 ॥ २१ ॥ ॐ पुवित्रेण पुनीहिमा शुक्रेण देवदीधत् ॥ अग्ने
 क्रत्वा क्रतूँ ॥ २२ ॥ ॐ यत्तैः पुवित्रं मुचिच्यग्ने वित-
 तमन्तरा ॥ ब्रह्मतेन पुनातु मा ॥ २३ ॥ ॐ पवमानः सोऽ-
 अद्यनः पुवित्रेण विचर्षणिः ॥ यत्पोता स पुनातु मा ॥ २४ ॥
 ॐ उमाभ्यान्देवसवितः पुवित्रेण सुवेन च ॥ माम् पुनीहि वि-
 श्वतः ॥ २५ ॥ ॐ दैश्वदेवी पुनती देव्या गाद्यस्यामि मा
 ब्रह्म्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः । तयामदन्तः सधुमादेषु वयं
 स्याम पतयोरयीणाम् ॥ २६ ॥ ॐ चित्पतिर्मा पुनातु देवो
 मांसविता पुनात्वच्छिद्रेण पुवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य
 तेपवित्रपतेपवित्रपूतस्य यत्कामः पुनतच्छेयेयम् ॥ २७ ॥

ॐ वाक्पतिर्मापुनात्वच्छिद्रेणपुवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मिभिः ॥
तस्यतेपवित्रपतेपुवित्रपूतस्ययत्कामपुनेतच्छकेयम् ॥ २८ ॥
ॐ देवोमासवितापुनात्वच्छिद्रेण पुवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मि-
भिः । तस्यतेपवित्रपते पुवित्रपूतस्ययत्कामः पुनेतच्छके-
यम् ॥ २९ ॥ एवं मार्जनं कृत्वा । अपाघमिति मंत्रस्य शुनः-
शेष ऋषिलिंगोक्ता देवता अनुष्टुप्छंदः अपामार्जने विनि-
योगः ॐ अपाघमपुकिर्लिषुमपकृत्यामपोरपः ॥ अपामा-
र्गत्वमुस्मदपदुर्ध्वज्यंठसुवः ॥ इति मंत्रेणापामार्गैस्त्रिभिर्मा-
र्जयेत् ॥ तत ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषुःपरुषुस्प-
रिं ॥ एवानौदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ॥ २८ ॥ इति मंत्रेण
दूर्वाभिस्त्रिभिर्मार्जयेत् । ततः पूर्ववत् ॐ इमं मे व्वरुणेत्यादिमंत्रैः
शिरसि जलं निक्षिपेत् । ततोऽन्तर्जले मग्नोऽधमर्षणं द्रुपदां च
आयं गौरिति वा ऋचं त्रिरावर्तयेत् ॥ ऋतंच सत्यंचेति मंत्रस्य
अधमर्षणं ऋषिः । भाववृतं दैवतम् । अनुष्टुप्छंदः अधम-
र्षणे विनियोगः । द्रुपदादिवेति कोकिलो राजपुत्र ऋषिः ।
आपो देवता अनुष्टुप्छंदः अधमर्षणे विनियोगः । आयं-
गौरित्येतेषां त्रयाणां मंत्राणां प्रजापतिर्ऋषिरग्निः परावररूपो
देवता गायत्रीछंदः अधमर्षणे विनियोगः । ॐ ऋतं च

सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततोरात्र्यजायत ततः
 समुद्रो अर्णवः॥समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत ॥ अहो-
 रात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता
 यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथोऽस्वः॥१॥
 ॐ ह्रुपदादिव० इति त्रिः पठेत् । ॐ आयङ्गौः पृश्निरक्र-
 मीदसदन्मातरम्पुरः पितरंश्चप्रयन्त्स्वः इति वा त्रिः पठेत् ।
 सशिरसं प्राणायामं वा त्रिः कुर्यात् ॥ यद्वा परमात्मानं विष्णुं शेष-
 शायिनं सायुधं सश्रीकं ध्यायेत् ॥

ततः तीर्थप्रार्थना । “ ॐ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी
 विष्णुपूजिता ॥ पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्यभरणान्त-
 कात् ॥ १ ॥ विष्णोः पादार्घसंभूते गंगे त्रिपथगामिनि ।
 धर्मद्वीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥ २ ॥ तिस्रः
 कोट्योऽर्घकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥ दिवि भुव्यं-
 तरिक्षे च तानि ते संति जाह्नवि ॥ ३ ॥ नंदिनीत्येव ते
 नाम देवेषु नलिनीति च ॥ वृंदा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवासिता ॥ ४ ॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक-
 प्रसाधनी ॥ क्षेम्या च जाह्नवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी
 ॥ ५ ॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥
 भवेत्संनिहिता तस्य गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ ६ ॥ नमामि

गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् ॥ भुक्तिं च
भुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण सदा नराणाम् ॥
॥ ७ ॥ या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ सा
गतिः सर्वजन्तूनां जाह्नवीतीरवासिनाम् ॥ ८ ॥ ” इति
पठित्वा नाभिमात्रजलं गतः सन् स्नानाङ्गतर्पणं कुर्यात् ॥

अथ तर्पणप्रयोगः ॥ ॐ मोदस्तृप्यताम् ॥ १ ॥ ॐ प्रमो-
दस्तृप्य० ॥ २ ॥ ॐ सुमुखस्तृ० ॥ ३ ॥ ॐ दुर्मुखस्तृ-
प्य० ॥ ४ ॥ ॐ अविघ्नस्तृ० ॥ ५ ॥ ॐ विघ्नकर्ता तृ० ॥
॥ ६ ॥ ॐ ब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूर्देवास्तृप्य-
न्ताम् । ॐ भुवर्देवास्तृप्यन्ताम् । ॐ स्वर्देवास्तृप्यन्ताम् ।
ॐ भूर्भुवःस्वर्देवास्तृप्यन्ताम् ॥ ७ ॥ ॐ गौतमादय ऋषय-
स्तृप्यन्ताम् ॥ ८ ॥ इति देवतीर्थेन एकैकमंजलिं जले प्राङ्-
मुखः क्षिपेत् । अथोदङ्मुखो निवात्यूर्ध्वजुषः प्राजापत्येन तीर्थेन
सनकादींस्तर्पयेत् । ॐ सनकादयो मनुष्यास्तृप्यन्ताम् ॥
॥ २ ॥ ॐ भूर्ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॐ भुवर्ऋषयस्तृप्य० ॐ
स्वः ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॐ भूर्भुवः स्वः ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।
ततोऽपसव्यं दक्षिणाभिमुखः पितृतीर्थेन कृष्णतिलोदकैः कव्यवा-
डनलादींस्तर्पयेत् ॥ ॐ कव्यवाडनलादयो देवपितरस्तृप्य-
न्ताम् ३ ॥ ॐ भूः पितरस्तृ० । ॐ भुवः पितरस्तृ० । ॐ
स्वः पितरस्तृ० । ॐ भूर्भुवः स्वः पितरस्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥

(इति त्रयोऽञ्जलयः) ॐ अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहास्तृ-
 प्यन्ताम् ३ ॥ ॐ अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमाता-
 महास्तृप्यन्ताम् ३ ॥ ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यंतं जगत्तृप्यताम् ॥
 एवं स्नानांगतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलं दद्यात् ॥ “ ॐ यन्मया
 दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः ॥ तस्य पापस्य शुद्धयर्थं
 यक्ष्मैतत्तेतिलोदकम् ॥ १ ॥ ” ततस्तीरमागत्य ॥ “ अग्नि-
 दग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्य-
 न्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ ” इति जलाञ्जलिं तटे निक्षि-
 पेत् । ततः—“लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो ये व्यवस्थिताः ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः ” इति स्वदक्षि-
 णभागे शिखां निष्पीडयेत् ॥ इति स्नानांगतर्पणं कृत्वा जला-
 द्बहिर्निष्कम्य अहतं श्वेतं धौतम् अष्टहस्तं सदशं ॐ परिधास्यै
 यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं च जीवामि
 शरदः पुरुचारायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये इति मंत्रेण वस्त्रं परि-
 धाय उपवस्त्रं गृहीत्वानंतरं कुशासने प्रागास्यो वोदगास्य उपवि-
 शेत् आचामेत् ॥ इति नद्यादिषु स्नानप्रयोगः ॥

१ आन्हिकसूत्रावल्यां विष्णुपुराणेः—“ होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु
 पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥ ” व्याघ्रपादः—“ नैक-
 वस्त्रो द्विजः कुर्याद् भोजनं च सुरार्चनम् । ” आह्निककारिकासुः—“ एकवस्त्रं
 बिना पात्रं सव्ययज्ञोपवीतकम् । प्रत्यक्षं तु नदीशौचं कुर्वन् शुद्धत्वमाप्नुयात् ॥ ”

अथ गृहस्थानां गृहे नित्यस्नानम् ॥ गृहे उष्णोदकेन स्नानं न तु शीतोदकेन । तद्विधिश्च । पात्रे शीतोदकं प्रक्षिप्य तदुपरि उष्णोदकेनापूर्य ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तुनः ॥ १ ॥ आपः पुनन्तु ० ॥ २ ॥ द्रुपदादिव ० ॥ ३ ॥ ऋतं च सत्यं ० ॥ ४ ॥ आपोहिष्ठा ० ॥ ५ ॥ इति पंचभिर्ऋग्भिर्भिमंज्य इमंमे वरुणेत्यादिना तीर्थानि स्मरन् स्नायात् ॥ गृहे स्नाने संकल्पाचमनमधमर्षणं तर्पणं च कार्यम् । एवं स्नात्वा वस्त्रेण पाणिना वा जलापनयनं कृत्वा शुष्कं शुभ्रमहृतं कार्पासवस्त्रं परिधाय स्नानार्द्रवस्त्रमूर्ध्वमुत्तारयेत् ॥ (विकच्छोनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतस्मार्त्ते नैव कुर्यात्) इति गृहे प्रातर्नित्यस्नानम् ॥

अथ तिलकधारणम् ॥ तत्रादौ बाह्वस्ते दक्षिणहस्तेन गंगादितीर्थमृत्तिकां वा गार्हपत्यौपासनाग्निभस्म गृहीत्वा पश्चादुदक-

१ बृद्धमनुः—“ संक्रान्त्यां रविवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने । आरोग्ये पुत्रमित्रार्थे न स्नायादुष्णवारिणा ॥ मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ” २ “ ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहृतं तद् विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ ” इति ब्रह्मपुराणे । ईषद्धौतम्=अरजकादिधौतम् इति विवाहपद्धतिव्याख्यायां नित्यानुरागिण्यां निबाहूरामः । ३ अयोगपारिजाते—“ ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् । अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम् ॥ ”

मिश्रणानंतरं दक्षिणहस्तेन भस्म मर्दयेत् ॥ तत्र मंत्राः । ॐ अग्नि-
रिति भस्म ॐ वायुरिति भस्म ॐ जलमिति भस्म ॐ
स्थलमिति भस्म ॐ व्योमेति भस्म सर्वठं ह वा इदं
भस्म ॐ मन एतानि चक्षूषि भस्मानीति भस्माभिमंत्र्य ।
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिव
बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ॐ प्रसह्य भस्मना योनि-
मपश्च पृथिवीमग्ने । सत्सृज्यमातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुन-
रासदः ॥ ॐ त्र्यायुषञ्जुमदग्नेरिति ललाटे । ॐ कुशयुषस्य
त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम् । ॐ यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षि-
णांसे । ॐ तन्नोऽस्तु त्र्यायुषमिति हृदि । एतैर्मन्त्रैर्ललाटादिषु
धारयेत् । ततो रुद्राक्षमालाधारणम् ॥ “ विभूतिर्यस्य नो
भाले नांगे रुद्राक्षधारणम् । नहि वाण्यां शिवोच्चारस्तं
त्यजेदंत्यजं यथा ॥ १ ॥ ”

अथ संध्याप्रयोगः ॥ वामे बहून् कुशान् दक्षिणे पाणौ सप्त-
वित्रं कुशत्रयं च धृत्वा सप्रणवगायत्र्या शिखां बद्ध्वा ऐशान्यभिमुख

१ “प्रातः ससलिलं भस्म मध्याह्ने गन्धमिश्रितम् । सायाह्ने निर्जलं भस्म एवं भस्म
विलेपयेत् ॥” २ यमः—“यदहो क्रियते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां
सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥ यद्रात्र्या क्रियते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
पूर्वा सन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशित-

आचम्य ऋतमित्यभिमन्त्र्य पुनराचामेद् ॥ १ ॥ ॐ ऋतं च
सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः
समुद्रो अर्णवः ॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत । अहो-
रात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचंद्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥
ॐ अपवित्रः पवित्रो वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । विष्णुर्देवता
गायत्री छंदः । हृदि पवित्रकरणे विनियोगः ॥ ॐ अप-
वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थांगतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुंड-

—व्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दी-
र्घमायुरवाप्नुवन् । पूजां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ अनागतां तु ये
पूर्वामतीतां ये च पश्चिमाम् । विप्राः सन्ध्यां न तिष्ठन्ति वृषलास्त उदाहृताः ॥
दक्षः—“उपासते न यः संध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः । स जीवन्नेव शुद्रत्वं मृतः
श्वा चैव जायते ॥ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न
तस्य फलभाग् भवेत् ॥ ” पुलस्त्यः—“सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समा-
चरेत् । सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणा-
याममृते द्विजः ॥ ” “अहोरात्रयोः सन्धौ या क्रिया विधीयते सा सन्ध्या ।
तत्र अहः सम्पूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्
काले खण्डमण्डलस्योपलब्धिः स सन्धिः । ” इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्य-
स्मृतिव्याख्यायां श्रीविज्ञानेश्वरः ॥ “सूतके कमणां त्यागः सन्ध्यादीनां
विधीयते” इति यद्यपि सन्ध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते, तथापि अञ्जलिप्रक्षेपादिकं
कुर्यात् । “सूतके सावित्र्या चाञ्जाले प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नम-
स्कुर्यात् ” इति पैठीनसिस्मरणात् (मिताक्षरा) ॥

रीकाक्षं स ब्राह्मभ्यन्तरः शुचिः ॥ इत्यात्मानं दर्भैर्जलेन
संप्रोक्ष्य । ॐ पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता ।
सुतलं छंदः । आसने विनियोगः ॥ ॐ पृथिव त्वया धृता
लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि
पवित्रं कुरु चासनम् ॥ इति भूमिं प्रार्थयेत् ॥

अथ संकल्पः ॥ ॐ तत्सदय श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णो-
राज्ञया प्रवर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे तदादौ श्रीश्वेतवाराहक-
ल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलिपुगे कलिप्रथमचरणे
जम्बूद्वीपे भरतखण्डे तत्रापि परमपवित्रे भारते वर्षे आर्यावर्तोत्तर्गत-
ब्रह्मावर्तकदेशे कुमारिकानामक्षेत्रे श्रीगंगायमुनयोरमुकदिग्भागे नर्म-
दाया उत्तरे श्रीबौद्धावतारे अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकऋतौ
अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथावमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुक-
राशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते सूर्ये अमुकदेवगुर्वादिशेषेषु ग्रहेषु
यथास्थानस्थितेषु एवं ग्रहगुणविशिष्टायां तिथौ अमुकगोत्रोऽमुक-
शर्माहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलसिद्धिचर्थं मम उपात्तदुरितक्षयद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्यौपासनं करिष्ये इति संकल्प्य वारि-
णात्मानं वेष्टयित्वा सप्रणवगायत्र्या रक्षां कुर्यात् । ततः ॐ कारस्य
ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंदोऽग्निर्देवता शुक्लो वर्णः सर्वकर्मरंभे
विनियोगः ॥ ॐ सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छंदांसि । अग्निवाय्वादित्य-

बृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवा देवताः । अनादिष्टप्रायश्चित्ते प्राणायामि विनियोगः ॥ गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिगायत्रीछन्दः सविता देवताऽग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे विनियोगः ॥ ॐ शिरसः प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः यजुश्छन्दः प्राणायामे विनियोगः ॥ इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा । बद्धासनः सम्मीलितनयनो मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र वायोरादानकाले पूरकनामा प्राणायामस्तत्र श्यामं चतुर्भुजं विष्णुं नाभौ ध्यायेत् । धारणकाले कुम्भकस्तत्र कमलासनं रक्तवर्णं ब्रह्माणं चतुर्मुखं हृदि ध्यायेत् । त्यागकाले रेचकस्तत्र श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ललाटदेशे ध्यायेत् । त्रिष्वप्येतेषु प्रत्येकं त्रिर्मन्त्राभ्यासः । प्रत्येकमोकारादिसप्तव्याहृतयः ॥ ॐकारादिसावित्री ॐ कारद्वयमध्यस्थः

१ “ बद्ध्वाऽऽसनं नियम्य स्वं स्मृत्वा चाऽऽर्षादिकं तथा । संनिमीलितदृष्ट् मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥” इति बृहस्पतिः ॥ २ बाह्यवायोरन्तःप्रवेशनं पूरकः । प्रवेशितस्य धारणं कुम्भकः । धृतस्य बहिर्निस्सारणं रेचकः । योगियाज्ञवल्क्यः—“शनैर्नासापुटाद्वायुमुत्सृजेन्नतु वेगतः” इति । मनुः—“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥” तथा च—यत्रांगुष्ठेन दक्षिणनासापुटं प्रपीड्य वामनासापुटद्वारा बाह्यो वायुरादीयते स पूरकः । दक्षिणनासापुटे प्रपीडिते एव यत्रानामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापुटमपि प्रपीड्य प्रवेशितो वायुर्ध्रियते स कुम्भकः । वामनासापुटे प्रपीडिते एव यत्र दक्षिणनासापुटतोऽङ्गुष्ठमपसार्य दक्षिणनासापुटद्वारा शनैः शनैर्वायुर्निःसार्यते सोऽयं रेचक इति परः सारः ॥

शिरश्चेति मंत्रस्तस्य स्वरूपम् ॥ “ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ
 महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो
 देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ आपो ज्यो-
 तीरसो मृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्” इति प्राणायामः ॥ ततः ॐ सूर्य-
 श्चेति ब्रह्मा ऋषिः प्रकृतिश्छंदः सूर्यो देवता अपामुपस्पर्शने
 विनियोगः ॥ ॐ सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृ-
 तेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्राज्या पापमकार्षं मनसा
 वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्रा रात्रिस्तदवलुम्पतु
 यत्किञ्चिदुरितं मयि इदमहमापोऽमृतयो नो सूर्य्ये ज्योतिषि
 जुहोमि स्वाहा इति प्रातराचामेत् ॥ (“ॐ आपः पुनन्त्विति
 विष्णुर्ऋषिरनुष्टुप्छंद आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनि-
 योगः ॥ ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु मां
 पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिब्रह्मपूता पुनातु मां यदुच्छिष्टमभोज्यं च
 यद्रा दुश्चरितं मम ॥ सर्वं पुनंतु मामापोऽसतां च प्रतिग्रह-
 ए७ स्वाहा ” इति मध्याह्न आचामेत्) ॥ (ॐ अग्निश्चमेति
 रुद्र ऋषिः प्रकृतिश्छंदोऽग्निर्देवता अपामुपस्पर्शने विनि-

१ ‘सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्चमा पिबेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चा-
 ऽऽचमनं चरेत् ॥ आन्तरं खिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् । प्राणायामत्रयं कार्यं
 सन्ध्यास्वथ तिसृष्वपि ॥ प्राणस्याऽऽयमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥”

योगः ॥ “ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षंतां यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेण शिश्रा अहस्तदवलुं पतु यत्किंचिद्दुरितं मयि
इदमहमापोऽमृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ”
इति सायमाचामेत्) । तत आपोहिष्ठेत्यादिव्यूचस्य सप्तभिः पदैः
शिरसि, अष्टमेन भूमौ, नवमेनापि शिरसि कुशत्रयेण जलं क्षिपेत् ।
ॐ आपोहिष्ठेत्यादिव्यूचस्य सिंधुद्वीप ऋषिर्गायत्री छंदः
आपो देवता मार्ज्जने विनियोगः ॥ ॐ आपोहिष्ठाम्यो
भुवः । ॐ तानंऽऊर्जेदधातन । ॐ मुहेरणायुचक्षसे । ॐ योर्वः
शिवतमोरसः । ॐ तस्य भाजयतेहनः । ॐ उशतीरिवमा-
तरं । ॐ तस्माऽअरङ्गमामवोः । ॐ यस्यक्षयायु जिन्वथ ।
ॐ आपोजुनयथाचनः ॥ इति मार्ज्जनम् ॥ ततः करेण जल-
मादाय वारत्रयं द्रुपदां पठित्वा तज्जलं शिरसि क्षिपेत् । ॐ द्रुप-
दादिवेति कोकिलो राजपुत्र ऋषिः । आपो देवता । अनु-
ष्टुप्छंदः । अघमर्षणे विनियोगः ॥ ॐ द्रुपदादिवमुमुचानः
स्विन्नः स्नातोमलादिव ॥ पृतम्पुवित्रेणैवाज्ज्यमार्पः शुंघ-

न्तुमैनसः^१ ॥ ततः करस्थजलं नासायां संयोज्य आयतासुरना-
यतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽधमर्षणं जपेत् । ॐ ऋतं च सत्यं चेति
अधमर्षणसूक्तस्याधमर्षण ऋषिरनुष्टुप्छंदो भाववृत्तो देवता
अश्वमेधावभृथे विनियोगः ॥ ॐ ऋतं च सत्यं चाभीक्षा-
त्तपसोध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥
समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विद-
धद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वम-
कल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथोस्वः ॥ ततः
ॐ अंतश्चरसीति तिरश्चीन ऋषिरनुष्टुप्छंदः आपो देवता
आचमने विनियोगः ॥ अंतश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो-
मुखः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोमृतम् ॥
इति अनेनाचामेत् ॥ ततः अर्घ्यदानम् ॥ उत्थाय ॐ भूर्भुवः
स्वरिति गायत्र्या पुष्पमिश्रं जलं सूर्याभिमुखो वारत्रयं प्रक्षिपेत् ॥
कौलातिक्रमे सति ॐ आकृष्णेन इति मंत्रेण चतुर्थार्घ्यं दद्यात् ।

१ आयतासुः संयतप्राणः । २ शौनकः-“ तज्जलं नावलोक्याथ दामभागे
क्षितौ क्षिपेत् ॥ ” ३ “ उत्थायार्कं प्रतिक्षिपेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः ” इति
कात्यायनः । प्रणवः, व्याहृतयः, सावित्रीति त्रिकम् ॥ ४ “ पूर्वा सन्ध्यां
जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीनः सन्ध्याग्रह
विभावनात् ॥ ” मनुः-“ जपन्नासीत् सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥ ” याज्ञवल्क्यः-“ प्रातः-

ॐ भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः ।
 अग्निवायुसूर्या देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि । ॐ
 तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री
 छंदः । अर्घ्यदाने विनियोगः ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः ॐ तत्सवितु०
 ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः । इदमर्घ्यं दत्तं न मम
 असौ आदित्यो ब्रह्म । इत्यर्घ्यं दत्त्वा शतः सायं च कृताञ्ज-
 लिर्मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुः सूर्यं ध्यायन्नुपतिष्ठेत् एभिर्मन्त्रैः । ॐ उद्ध्य-
 न्तमित्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिरनुष्टुप्छंदः ॥ सूर्यो देवता ॥
 सूर्योपस्थाने विनियोगः ॥ ॐ उद्ध्यन्तमसुस्परिस्वलंपश्यं-
 न्तुऽउत्तरम् ॥ देवन्देवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १ ॥
 ॐ उदुत्यमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिर्गायत्री छंदः ॥ सूर्यो
 देवता ॥ सूर्योपस्थाने विनियोगः ॥ ॐ उदुत्यञ्जातवेदस-
 न्देवं वहन्ति केतवः ॥ दृशो विश्वाय सूर्यम् ॥ २ ॥ ॐ चित्र-
 मित्यस्य कौत्स ऋषिस्त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने
 विनियोगः ॥ ॐ चित्रन्देवानामुदङ्गादनीकञ्चक्षुर्मित्रस्य वरु-

—सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यां अर्धास्तमित-
 भास्करात् ॥ ” संवर्तः—अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानं स्थानासने त्वङ्गे ।
 सन्ध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । “हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । सन्ध्या
 मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ च सा स्मृता ॥” इत्युक्तेरिति ध्येयम् ॥

णस्याग्नेः ॥ आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्योऽआत्माज-
 गतस्तुस्थुषंश्च ॥ ३ ॥ ॐ तच्चक्षुरिति दध्यङ्गाथर्वण ऋषि-
 रक्षरातीतिपुर उष्णिक्छंदः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनि-
 योगः ॥ ॐ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम
 शरदः शतजीवेमशरदः शतर्तुशृणुयामशरदः शतप्रब्रवा-
 मशरदः शतमदीनांस्यामशरदः शतं भूयश्चशरदः शता-
 त् ॥ इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य ॥ ततः अनामिकाङ्गु-
 ष्ठाभ्यां ॐ हृदयाय नमः ॥ ॐ भूःशिरसे स्वाहा ॥ ॐ भुवः
 शिखायै वषट् ॥ ॐ स्वः कवचाय हुम् ॥ ॐ भूर्भुवः
 स्वर्नेत्राभ्यां वौषट् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अस्त्राय फट् ॥ इत्यंगानि
 त्रिरावर्त्य ॥ ॐ तत्पदं पातु मे पादौ जंघे मे सवितुः पदम् ॥
 वरेण्यं कटिदेशं तु नाभिं भर्गस्तथैव च ॥ १ ॥ देवस्य मे
 तु हृदयं धीमहीति गलं तथा ॥ धियो मे पातु जिह्वायां
 यः पदं पातु लोचने ॥ २ ॥ ललाटे नः पदं पातु मूर्ध्नि
 मे प्रचोदयात् ॥ इति गायत्रीन्यासं च कुर्यात् ॥ ततः ॐ का-
 रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंदोऽग्निर्देवता ॥ जपे विनियोगः ॥

१ " ऋषिच्छन्दोदेवतानां कम्मणे विनियोजनम् । विनियोगः स आदिष्ठो
 मन्त्रे मन्त्रे प्रयुज्यते ॥ " इति ॥

ॐ त्रिव्याहतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छं-
दांस्यग्निवाय्वादित्या देवताः जपे विनियोगः ॥ ॐ
गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छंदः । सविता देवता
जपे विनियोगः ॥ इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा ॥ ॐ मुक्ताविद्रुम-
हेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैर्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां
तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम् ॥ गायत्रीं वरदाभयांकुशकशां शूलं
कपालं गुणं शंखं चक्रमथारविंदयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥
॥ १ ॥ इति गायत्रीं ध्यायेत् ॥ ततः ॐ तेजोसीति देवा ऋ-
षयः शुक्रं दैवतं गायत्री छन्दो गायत्र्यावाहने विनियोगः ॥
ॐ तेजोसिशुक्रंमस्यमृतंमसिधामुनामासिप्रियन्दुवानाम-
नाधृष्टन्देवयजनमसि ॥ इति गायत्रीमावाह्य ॐतुरीयस्य वि-
मल ऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः गायत्र्युपस्थाने
विनियोगः ॥ ॐ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्युपदसि न हि पृथसे नुमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय
परोरजसे सावदोम् ॥ इत्युपस्थाय प्रातः प्राङ्मुखो मध्याह्ने
सूर्याभिमुखस्तिष्ठन् सायं पश्चिमाभिमुख उपविष्ट उक्तविधिना सहस्रं
शतं वा गायत्रीं जपेत् ॥ जप्यस्वरूपं यथा ॐभूर्भुवर् स्वः

१ “ ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्तथैव च । गायत्री प्रणवश्चान्ते जपो
वमुदाहृतः ॥ उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् । साहस्रो मानसः प्रोक्तो-

तत्संवितुर्वरेण्यम्भगो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः
प्रचोदयात् ॐ ॥ ततो जपांते कवचं पठित्वा देवागात्विति
पठेत् ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् । इति
संध्याप्रयोगः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः ॥ तत्र कात्यायनः—देशकालौ संकीर्त्य श्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञेनाहं यक्ष्ये इति संकल्प्य । कुशासने प्राङ्मु-
खोपविष्टः ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् तद्यथा ॥ ॐ विभ्राड्बृहत्पिबतुसो-
म्यम्मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतम् ॥ व्वातंजुतोयोऽभिर-

-यस्माद् ध्यानमयो हि सः ॥ नोच्चैर्जपं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः ॥ ”
शंस्यः उच्चैर्जपः । यत्समीपस्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु । यत्र जिह्वौष्ठं
मनागपि न चलति स मानसः ॥ “ न तथाऽन्येन जप्येन पापं निर्देहति द्विजः ।
यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ” स्मृत्यन्तरे—“सम्पुटैकषडोङ्कारा
गायत्री त्रिविधा मता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ॥ गृहस्थो ब्रह्म-
चारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ वृद्धिमवाप्नुयात् ॥
संपुटां च षडोङ्कारां गायत्रीं च जपेद्यतिः ॥ ” इति ॥ १ ब्रह्मयज्ञविधिमाह योगि-
याज्ञवल्क्यः—“प्रदक्षिणं समावृत्य आसने उपविश्य च । दर्भेषु दधपाणिः सन्
प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥ स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । ऋचा च
यजुषां साम्नां गाथागुह्यमथापि वा ॥ आदावारभ्य वेदस्तु स्नात्वोपयुपरि क्रमात् ।
यदधीतेऽन्वहं भक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ कात्यायनपारिशिष्टसूत्रे—
“ विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय, प्रदक्षिणीकृत्य
नमस्कृत्य उपविशेद् दर्भेषु दर्भपाणिः, स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥”

क्षतित्वमनाप्रजाः पुपोष पुरुधाव्विराजनि ॥ १ ॥ उदुत्य-
 ज्ञातवेदसंदेव्वहन्ति केतवः ॥ दृशेव्विश्रायसूर्यम् ॥ २ ॥
 येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तजना ॥ ३ ॥ अन्तु ॥ त्व्वरुणप-
 श्यसि ॥ ३ ॥ दैव्यावध्वर्युऽआगतुठ रथेनसूर्यत्वचा मद्धा-
 युज्ञठसमजाथे ॥ तम्प्रत्क्रथाय्वेनश्चित्रन्देवानाम् ॥ ४ ॥
 तम्प्रत्क्रथापूर्वथाव्विश्वथेमथाज्येष्टतातिम्बाहिषदंस्ववि-
 दम् ॥ प्रतीचीनवृजनन्दोहसेधुनिमाशुअयन्तमनुयासुव-
 र्धसे ॥ ५ ॥ अय्वेनश्चोदयत्पृथिनंगर्भाज्ज्योतिर्जरायुर-
 जसो विमाने ॥ इममपां संद्रुमे सूर्यस्यशिशुन्नविप्रा-
 मृतिभीरिहन्ति ॥ ६ ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकश्चक्षुर्मि-
 त्रस्युवरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षुठसूर्यऽ-
 आत्माजगतस्तस्थुषश्च ॥ ७ ॥ आनुऽइडाभिर्विदथेसुश-
 स्तिव्विश्वानरःसुवितादेवऽएतु ॥ अपियथायुवानोमत्संथा-
 नोव्विश्वजगदभिपित्वेमनीषा ॥ ८ ॥ यदुद्यकश्चवृत्रहन्नुद-
 गाऽअभिसूर्य ॥ सर्वन्तदिन्द्रतेव्वशे ॥ ९ ॥ तरणिर्विश्व-
 दर्शतोज्योतिष्कदसिसूर्य ॥ विश्वमाभासिरोचनम् ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वन्तन्महिषत्वम्मुध्या कर्तो विवर्ततुर्त्तसर्जभारः ॥
 षुदेदयुक्तहरितः सधस्थादाद्रात्रीव्वासस्तनुतेसिमस्मै ॥ ११ ॥
 तन्मित्रस्य ववरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपङ्कणुतेद्यौरुपस्थे ॥
 अनन्तमुन्यद्दुशदस्युपार्जः कृष्णमुन्यद्दुरितुलंसम्भरन्ति ॥
 ॥ १२ ॥ बण्महाँऽअसिसूर्यबडादित्यमहाँऽअसि ॥
 मुहस्तेसुतो महिमापनस्यतेद्धादेवमहाँऽअसि ॥ १३ ॥
 बद्सूर्यश्रवसामहाँऽअसि सुत्रादेवमहाँऽअसि ॥ मुह्ला-
 देवानामसूर्यः पुरोहितो विभुज्योतिरदाभ्यम् ॥ १४ ॥
 श्रायन्तऽइव सूर्यविश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ॥ वसूनिजातेज-
 नमानऽओजसाप्रतिभागन्नदीधिम् ॥ १५ ॥ अद्यादेवाऽ
 उदितासूर्यस्यनिरुठं हसलं पिपृतानि रवद्यात् ॥ तन्नो मित्रो
 ववरुणो मा महन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत्तद्यौः ॥ १६ ॥
 आकृष्णेन रजसावर्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च ॥ हिरण्य-
 र्येन सवितारथेना देवोषातिभुवनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

अथ पुरुषसूक्तम् ॥ सुहस्रशीर्षा पुरुषं सहस्राक्षं सुहस्र-
 पात् ॥ सभूमिष्ठं सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठदशांगुलम् ॥ १ ॥ पुरुष

ऽएवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भव्यम् ॥ उतामृतत्त्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥ एतावांतस्य महिमा तोज्यायांश्च
पूरुषं ॥ पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं न्दिवि ॥ ३ ॥
त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषं पादोऽस्थेहाभवत्पुनः ॥ ततो विष्व-
ङ्मव्यं क्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥ ततो विराडजाय-
त विराजोऽधिपूरुषं ॥ स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमि-
मथोऽपुनरं ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुतं सम्भृतं पृषदाज्यम् ॥
पशूँस्ताश्चक्रे वायव्या नारण्या ग्राम्याश्च ॥ ६ ॥ तस्माद्य-
ज्ञात्सर्वं हुतं ऋचुं सामानि जज्ञिरे ॥ छन्दाँसि जज्ञिरे त-
स्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ तस्मादश्वाऽअजायन्तुषे-
के चोभयादंतं ॥ गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजा-
वयः ॥ ८ ॥ तँयज्ञं बर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥ तेन
देवाऽअयजन्त साध्याऋषयश्च ॥ ९ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुं
कतिधा व्यकल्पयन् ॥ मुखं द्विर्मस्यासीत्किम्बाहूकमृरूपा-
दाऽउच्येते ॥ १० ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहूराजं न्यःकृतं ॥
ऊरू तदस्य बद्धैश्वर्यं पद्भ्याँश्शुद्धोऽअजायत ॥ ११ ॥

चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोःसूर्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्च
 प्राणश्चसुखादुग्निरजायत ॥ १२ ॥ नाभ्यांऽआसीदुन्तरि-
 क्ष्ठं शीर्ष्णोद्यौःसमवर्तत ॥ पृथ्व्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्त-
 थालोकार्ऽअंकल्पयन् ॥ १३ ॥ अत्पुरुषेणहुविषां देवाभ्य-
 ज्ञमतन्वत ॥ वसन्तोऽस्यासीदाज्यं इग्नीष्मऽऽध्वमःशरद्धुविः ॥
 ॥ १४ ॥ सप्तास्यांसन्परिधयस्त्रिः सप्तसुमिवः कृताः ॥
 देवावद्यज्ञन्तन्वानाऽअबध्नन्पुरुषम्पशुम् ॥ १५ ॥ अज्ञेनष-
 ज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यांसन् ॥ तेहुनाकम्म-
 हिमानः सचन्तुषत्रपूर्वैसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ १६ ॥

अथ शिवसंकल्पः ॥ ॐ यज्जाग्रतोदूरमुदैतिदेवन्तदुसुप्त-
 स्यतथैवैति ॥ दूरद्भ्रमज्ज्योतिषाज्ज्योतिरेकन्तन्मेमनः
 शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥ येनकर्माण्युपसोमनीषिणोऽज्ञे
 कृण्वन्तिद्विदथेषुधीराः ॥ यदपूर्वय्यक्षमन्तःप्रजानान्तन्मे
 मनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥ यत्प्रज्ञानमुतचेतोधृतिश्चष-
 ज्ज्योतिरुन्तरमृतेम्प्रज्ञासु ॥ यस्मान्नऽऽकृतेकिञ्चनकर्मक्रिय-
 तेतन्मेमनःशिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥ येनेदम्भुतम्भुवनम्भ-

विष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ॥ येन यज्ञस्तायते सुप्तहोता
तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥ अस्मिन् नृचरं सामयजूं
षिषस्मिन् प्रतिष्ठितारथनाभाविंवाराणां अस्मिन् श्रितं सर्व-
मोतं प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥ सुषार-
थिरश्वा निवसन्मनुष्यान्नेनीयते भीक्षुं भिक्वाजिन इव ॥ हत्प्र-
तिष्ठं प्यदजिरञ्जविष्ठन्तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

अथ मण्डलब्राह्मणम् ॥ ॐ षुदेतन्मण्डलं तु पतितन्मह-
दुक्थन्ताऽऽक्रुचं सऽऽक्रुचालोको थषुदेतदुर्चिर्दीप्यते तन्महाव्र-
तं तानि सामानि ससाम्नालोको थषुऽएषुऽएतस्मिन्मण्डले पु-
रुषं सोमिस्तानि यजूंषि स यजुषालोकः ॥ १ ॥ सैषात्रय्येव-
विद्या तपति तद्धेतदप्यविद्वां सऽआहुस्त्रयीवाऽएषा विद्या-
तपतीति वाग्धैव तत्पश्यन्तीव वदति ॥ २ ॥ सुऽएषुऽएव
मृत्युः । सुऽएष एव मृत्युर्षुऽएषुऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो थैतदमृतं
षुदेतदुर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्नम्रियते मृते ह्यन्तस्तस्मादुन द-
श्यते मृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥ तुदेषश्चोको भवति । तुदेषश्चोको भव-
त्यन्तरमृत्योरमृतमित्यवरुं ॐ ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृत-

माहितमित्येतस्मिन्निहि पुरुषऽएतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति
मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तऽइत्यसौवाऽआदित्योव्विवस्वानेषुह्य-
होरात्रेव्विवस्तेतमेष्वस्तेसर्वतोह्यनेन परिवृतोमृत्योरात्मा-
व्विवस्वतीत्येतस्मिन्निहिमण्डलऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष
श्लोको भवति ॥ ४ ॥ तयोर्वाऽएतयोरुभयोरेतस्यचार्चिषऽ-
एतस्यचपुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठातुस्मान्महदुक्थम्पर-
स्मैनशठमेतदेतां प्रतिष्ठाच्छिनदाऽइत्येताऽहसप्रतिष्ठाच्छि-
न्तेषोमहदुक्थं परस्मैशठं सतितुस्मादुक्थशसंभ्रुयिष्ठं परिच-
क्षते प्रतिष्ठाच्छिन्नोहिभुवतीत्यधिदैवतम् ॥ ५ ॥ अथाधि-
यज्ञम् । षुदेतन्मण्डलंतपत्ययठं सुरुक्मोथषुदेतुदार्चिर्दीप्य-
तुऽइदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येताऽआपलंपुष्करपर्णमथषऽएषऽ-
एतस्मिन्मण्डलेपुरुषोयमेवसद्योयऽहिरण्मयःपुरुषस्तदेत-
देवैतत्रयठंसऽस्कृत्येहोपधत्तेतद्यज्ञस्यैवानुसऽस्थामूर्ध-
मुत्क्रामतितदेतमप्येतिषण्षतपति तुस्मादग्निनाद्रियेतपरि-
हंतुममुत्रह्येषतदाभुवतीत्युऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥ अथाध्या-
त्मम् । षुदेतन्मण्डलंतपतियुच्चैषुरुक्मऽइदंतच्छुक्लमक्षन्थम्-

दत्तदर्चिर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथवऽए-
षऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यच्चैष हिरण्मयः पुरुषो वमेव स बो-
यं दक्षिणे क्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥ सऽएषऽएव लोकपृणतामेष सव्वोग्नि-
रभिसंपद्यते तस्यैतं मिथुनं बोयः सव्ये क्षन्पुरुषो र्द्धुमुहैतदा-
त्मनो बन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वो थकुत्सः कुत्सतायै-
तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वः हि मिथुनं प्रजननन्तस्माद्द्वे द्वेलोकपृ-
णेऽ उपधायेते तस्मादुद्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥
सऽएषऽएवेन्दो बोयं दक्षिणे क्षन्पुरुषो थेयुमिन्द्राणीताभ्यदिवा
ऽएता विधृतिमकुर्वन्नासिकां तस्माज्जायायाऽअन्ते नाशनीया वी-
र्यवान् हास्माज्जायते वीर्यवन्तमुहसाजयनयति षस्याऽअन्ते-
नाश्रान्ति ॥ ९ ॥ तदेतद्देवव्रतं राजन्यबन्धवामनुष्याणां
मनुतमां गोपायन्ति तस्मादुतेषु वीर्यवाज्जायते मृतं वा काशं व-
यसाः साक्षिप्रश्येनं जनयति ॥ १० ॥ तौ हृदयस्याकाशं
प्रत्यवेत्यमिथुनी भवतस्तौ यदामिथुनस्यान्तं गच्छतोथ हैत-
त्पुरुषः स्वपितितद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा स-
न्निदुऽइव भवत्येव ठु हैवैतदसंविदुऽइव भवति देवः ह्येतन्मि-

थुनंपरमो ह्येषऽआनन्दः ॥ ११ ॥ तस्मादवंबितस्वप्याहो-
 क्यर्ठहैतुऽएवतद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयतितस्मा-
 दुहस्वपन्तंधुरेवन बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनी भवन्त्यौ हिन-
 सानीति तस्मादुहैतत्सुषुप्सुं श्लेष्माणमिव मुखं भवत्येतेऽएव-
 तद्देवतेरेतः सिञ्चतस्तस्माद्देतुसुऽइदं सर्वं सुम्भवति यदि-
 दं किञ्च ॥ १२ ॥ सुऽएषऽएवमृत्युर्यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले-
 पुरुषोऽश्वायंदक्षिणेश्च पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिह-
 तौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति सुयदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषोऽभि-
 यते तस्मादुहैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥ एषऽउ-
 एव प्राणऽएषाहीमाः सर्वा एं प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
 स्वाः सुयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वाऽअपियन्ति
 तत्स्वाप्ययः स्वाप्ययो हवैत एं स्वप्नऽइत्याचक्षत परोक्षं
 परोक्षकामाहि देवाः ॥ १४ ॥ सुऽएतैः ॥ सुऽएतैः सुप्ता-
 नकस्य च नव्वदनमनसा संकल्पयति नवाचान्नस्य रसं विजा-
 नाति न प्राणेन गंधं विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृ-
 णोत्येत एं ह्येतैतदा पीता भवन्ति सुऽएषऽएकः सुप्रजा सुब-

हुधाव्याविष्टस्तस्मादेकासतीलोकंपृणासर्वमग्निमनुविभव-
त्यथषुदेकऽएवतस्मादेका ॥ १५ ॥ तदादुरेकोमृत्युर्बहवऽ-
इत्येकश्चबहवश्चेतिब्रूयाद्यदहासावमुत्रतेनैकोथमदिहप्रजासु-
बहुधाव्याविष्टस्तेनोबहवरं ॥ १६ ॥ तदादुरन्तिकेमृत्युर्दुराऽ-
इत्यन्तिकेचदूरेचेतिहब्रूयाद्यदुहायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेथ
षुदसावमुत्र तेनोदूरे ॥ १७ ॥ तदेषश्चोकोभवति । तदेषश्चो-
कोभवत्यन्नेभात्युपश्रितोरसानां संक्षरेमृतऽइतियदेतन्म-
ण्डलंतुपतितदुन्नमथषऽएषऽएतस्मिन्मण्डलेपुरुषं सोत्ता-
सऽएतस्मिन्नन्नेपश्रितोभातीत्यधिदैवतम् ॥ १८ ॥ अथा-
ध्यात्मम् । अथाध्यात्ममिदुमेवशरीरमन्नमथयोयंदक्षिणे-
क्षन्पुरुषं सोत्तासऽएतस्मिन्नन्नेपश्रितोभाति ॥ १९ ॥ तुमे-
तमग्निरित्यध्वर्यवऽउपासते ॥ ब्रुजुरित्येषहीदठ्सर्वयुनक्ति-
सामेतिच्छन्दोगाऽएतस्मिन्हीदठ्सर्वं सुमानमुक्थमि-
तिबह्वचाऽएषहीदठ्सर्वमुत्थापयति वातुरितिवातुविदऽ-
एतेनहीदठ्सर्वयतुंविषमिति सर्पांसर्पऽतिसर्पविदऽऋगिति
देवारयिरितिमनुष्या मायेत्यसुरांस्र्वधेतिपितरोदेवजनऽ-

इति देवजनविदोरूपमिति गन्धर्वगन्धऽइत्थप्सुरस्तुं यथाय-
 थौपासतेतु देव भवति तुद्धैनान् भूत्वावति तस्मादेनमेवंवि-
 त्सर्वैरेवैतरुपासीतसर्वठं हैतद्भवतिसर्वठं हैनमेतद्भूत्वावति ॥
 ॥ २० ॥ सुऽएषत्रीष्टकोग्निऽऋगुकायजुरेकासामैकातद्यां
 काञ्चात्रचोपदुधाति रुक्मऽएवतस्याऽआयुतनमथयांयजुषा
 पुरुषऽएव तस्याऽआयुतनमथयां९साम्ना पुष्करपर्णमेव
 तस्याऽआयुतनमेवत्रीष्टकं ॥ २१ ॥ तेवाऽएतेऽउभेऽएषुच-
 रुक्मऽएतच्चपुष्करपर्णमेतंपुरुषमुपीत उभेह्यक्सामेषजुरपी-
 तऽएवम्वैकेष्टकं ॥ २२ ॥ सुऽएषुऽएवमृत्युः सुऽएषुऽएव-
 मृत्युर्यऽएषुऽएतस्मिन्मण्डलेपुरुषोयश्चायंदक्षिणेक्षन्पुरुषं-
 सुऽएषुऽएवं विदऽआत्माभवतिसयदैवम्विदस्माल्लोकात्प्रे-
 त्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोमृतोभवतिमृत्युर्ह्यस्या-
 त्मा भवति ॥ २३ ॥ इति मंडलब्राह्मणम् ॥ इत्युपस्थाय
 प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य प्रागग्रदर्भेषु उपविशेत् ॥ ततो दर्भ-
 पाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्ति इषेत्वोर्जेत्यादि पठेत् ॥ तत्र
 तावत् ऋष्यादिन्या० ॥ ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः नेत्रयोः ॥
 ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः श्रोत्रयोः ॥ ॐ वसिष्ठक-

श्यपाभ्यां नमः नासिकायाम् ॥ ॐ अत्रये नमः वाचि ॥ ॐ
 गायत्र्यग्निभ्यां नमः शिरसि ॥ ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः
 ग्रीवायाम् ॥ ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः हनौ ॥ ॐ बृह-
 द्रथंतरद्यावापृथिवीभ्यां नमः बाह्वोः ॥ ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां
 नमः नाभौ ॥ ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः श्रोण्योः ॥ ॐ
 अतिच्छंदः प्रजापतिभ्यां नमः लिङ्गे ॥ ॐ यज्ञायज्ञियवै-
 श्वानराभ्यां नमः गुदे ॥ अनुष्टुब्बिश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ऊर्वोः ॥
 ॐ पंक्तिमरुद्भ्यो नमः जान्वोः ॥ ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां
 नमः पादयोः ॥ ॐ विच्छंदोवायुभ्यां नमः नासापुटस्थप्राणेषु ॥
 ॐ न्यूनाक्षराच्छंदोभ्यो नमः सर्वाङ्गेषु ॥ एवमेवाङ्गानि योज-
 यित्वा वेदमयः संपद्यते । न कुतश्चिद्भयं विंदते । शापानुग्रहसामर्थ्यं
 ब्राह्मं तेजश्च वर्द्धते । स्वर्गलोकः परं साधनं धर्मार्थकाममोक्षस्य
 च । तस्य दारिद्र्यदुःखशोकरोगभयं न भवति । ततः ॐ भूर्भुवः
 स्वः ॐ तत्सवितुः० इत्युच्चार्य ॐ इषेत्वोज्जेत्वाव्वायव-
 स्थदेवोवः सविताप्रार्पयतु श्रेष्ठतमायुर्कर्मणऽआप्याय-
 ध्वमघ्न्याऽइंद्रायभागम्प्रजावंतीरनमीवाऽअयुक्ष्मामावस्ते-
 नऽईशतमाघशंठसोध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बुद्धीर्यज-
 मानस्यपशून्पाहि ॥ १ ॥ ॐ अग्निमीलेपुरोहितंयज्ञस्यंदे-

वमृत्विजम् ॥ होतांरंरत्नुधातंमम् ॥ २ ॥ ॐ अग्रऽआयां
 हिवीतयेगृणानोहव्यदांतये ॥ निहोतांसत्सिबार्हेषि ॥ ३ ॥
 ॐ शंनोदेवीरुभिष्टयऽआपो भवन्तुऽपीतये ॥ शंय्योरुभि-
 स्तवन्तुनः ॥ ४ ॥ इति चतुर्वेदमंत्रान्पठित्वा सहस्रं शतं वा गायत्रीं
 जपेत् । अत्र योगियाज्ञवल्क्यः-‘वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि
 शक्तितः॥जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥’
 ततः ॐ यस्यस्मृत्या० इति पठेत् । अनेन ब्रह्मयज्ञारूपेण
 कर्मणा श्रीभगवान् परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पण-
 मस्तु ॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ॥ एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तर्पणं कुर्यात् ॥

अथ तर्पणप्रयोगः ॥ तत्रादौ आचम्य देशकालौ संकीर्त्य
 देवर्षिपितृतर्पणं करिष्ये इति संकल्प्य सव्येन प्राङ्मुखो उदङ्-
 मुखो वा देवान्ध्यात्वा सव्यकरान्वारब्धसेकुशदक्षिणकरेण तोयं
 गृहीत्वाऽक्षतांश्च देवतीर्थेन ॐकारपूर्वं ब्रह्मादिदेवांस्तर्पयत् ॥ तत्र
 प्रयोगः । देवतर्पणम् ॥ यथा ॐ ब्रह्मा तृप्यताम् १ ॥ ॐ वि-

१ मार्कण्डेयः-“ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अशून्यं तु
 करं कुर्यात्सुवणरजतैः कुशैः ॥ ” २ “ ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् ।
 निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान् ॥ ” तीर्थान्याह व्याज्ञवल्क्यः-
 “कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥”
 देशिनी=तर्जनी एतदुक्तं भवति-कनिष्ठांगुलिमूले प्रजापतितीर्थम् । तर्जनीमूले
 पितृतीर्थम् । अंगुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थम् । अंगुलीनामग्रे च देवतीर्थमिति ।

ष्णुस्तृप्यताम् १ ॥ ॐ रुद्रस्तृ० १ ॥ ॐ प्रजापतिस्तृ० १ ॥
 ॐ देवास्तृप्यताम् १ ॥ ॐ छन्दांसि तृप्यताम् ॥ ॐ वेदा-
 स्तृ० १ ॥ ॐ ऋषयस्तृ० १ ॥ ॐ पुराणाचार्यास्तृ० १ ॥
 ॐ गन्धर्वास्तृ० १ ॥ ॐ इतराचार्यास्तृ० १ ॥ ॐ संव-
 त्सरः सावयवस्तृप्यताम् १ ॥ ॐ देव्यस्तृप्यताम् १ ॥ ॐ
 अप्सरसस्तृ० १ ॥ ॐ देवानुगास्तृ० १ ॥ ॐ नागास्तृ०
 १ ॥ ॐ सागरास्तृ० १ ॐ पर्वतास्तृ० १ ॥ ॐ सरित-
 स्तृ० १ ॥ ॐ मनुष्यास्तृ० १ ॥ ॐ यक्षास्तृ० १ ॥ ॐ
 रक्षांसि तृ० १ ॥ ॐ पिशाचास्तृ० १ ॥ ॐ सुपर्णास्तृ० १ ॥
 ॐ भूतानि तृ० १ ॥ ॐ पशवस्तृ० १ ॥ ॐ वनस्पतय-
 स्तृ० १ ॥ ॐ ओषधयस्तृ० १ ॥ ॐ भूतग्रामश्चतुर्विध-
 स्तृ० १ ॥ एवमेव । ॐ मरीचिस्तृ० १ ॥ ॐ अत्रिस्तृ०
 १ ॥ ॐ अंगिरास्तृ० ॥ ॐ पुलस्त्यस्तृ० १ ॥ पुलहस्तृ०
 १ ॥ ॐ क्रतुस्तृ० १ ॥ ॐ प्रचेतास्तृ० १ ॥ ॐ वसिष्ठ-
 स्तृ० १ ॥ ॐ भृगुस्तृ० १ ॥ ॐ नारदस्तृ० १ ॥ ततो
 निर्वीती उदङ्मुख उत्तराग्नेण कुशेन प्रजापतितीर्थेन यवोदकेन

१ “ ब्रह्मसूत्रेऽत्र सव्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे
 तु निर्वीतिता ॥ ” २ “ तर्पणे दर्भविचारः अग्निपुराणे- “ प्राग्नेषु सुरांस्तृ-
 प्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः । पितृंश्च दक्षिणाग्नेषु दद्यादिति जलाजलीन् ॥ ”
 दक्षः-“ प्रादेशमात्रमुदघृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तृप्येतु पितृन्-

च सनकादीन् प्रत्येकं द्विवारम् तर्पयेत् ॥ अथ दिव्यमनुष्य-
 नर्पणम्-ॐ सनकस्तृप्यताम २ ॥ ॐ सनंदनस्तृ० २ ॥
 ॐ सनातनस्तृ० २ ॥ ॐ कपिलस्तृ० २ ॥ ॐ आसुरि-
 स्तृ० २ ॥ ॐ वोढुस्तृ० ॥ ॐ पंचशिखस्तृ० २ ॥ ततो-
 ऽपसव्यं दक्षिणामुखः पितृतीर्थेन शोटकरूपकुशत्रयेण सतिलचंद-
 नोदकेन कव्यवाडादीन् प्रत्येकं त्रिः ॥ अथ दिव्यपितृतर्पणम्-ॐ
 कव्यवाट् तृप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥ ॐ
 नलस्तृप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधा० ३ ॥ ॐ सोम-
 स्तृप्यतामिदं तिलो० ३ ॥ यमस्तृप्यतामिदं० ३ ॥ ॐ
 अर्यमा तृप्यतामिदं० ३ ॥ ॐ अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदं
 तेभ्यः स्वधा नमः ३ ॥ ॐ सोमपास्तृप्यन्तामिदं तिलो-
 दकं तेभ्यः स्वधा नमः ३ ॥ ॐ बर्हिषदस्तृप्यन्तामिदं
 तिलोदकं तेभ्यः स्वधा नमः ३ ॥ ततः यमतर्पणम्-ॐ
 यमाय नमः ॥ ॐ धर्मराजाय न० ३ ॥ ॐ मृत्यवे न०
 ३ ॥ ॐ अंतकाय न० ॥ ॐ वैवस्वताय न० ३ ॥ ॐ

—दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूला-
 श्रैर्वेषिः कौशो यथाक्रमम् ॥ ” १ व्यासः—“ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु
 मनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ॥ ” सांख्यायनः—

मातृमुख्यास्तु यास्तिषस्तासां त्रींस्त्रीन् बलाञ्जलीन् । सपत्न्याचायपत्नीना द्वौ
 द्वौ दद्याज्जलाञ्जली ॥ ”

कालाय० ३ ॥ ॐ सर्वभूतक्षयाय० ३ ॥ ॐ औदुम्बराय०
 ३ ॥ ॐ दध्नाय० ३ ॥ ॐ नीलाय० ३ ॥ ॐ परमेष्ठिने० ३ ॥
 ॐ वृकोदराय० ३ ॥ ॐ चित्राय० ३ ॥ ॐ चित्रगुप्ताय०
 ३ ॥ इति चतुर्दश यमान् प्रत्येकं सतिलांजलित्रयेण तर्पयेत् ॥
 मनुष्यपितृतर्पणम्—ॐ आगच्छंतु मे पितर इमं गृहं त्वपोक्ष-
 लिमिति पितृनावाह्य ॥ ॐ उदीरतामवरुऽउत्परांसुऽउन्मध्य-
 माऽपितरऽसोम्यासः ॥ असुंय्यऽईयुरवृकाऽऽतुज्ञास्ते
 नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ॐ अद्यामुकगोत्रोऽस्मत्पितामुकशर्मा
 तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा इति मन्त्रेण वाक्येन च
 प्रथमांजलिं दद्यात् ॥ ॐ अंगिरसोनः पितरो नवगवाऽअथ-
 र्वाणो भृगवः सोम्यासः ॥ तेषां व्ययं सुमतौ युज्ञियाना-
 मपि भद्रे सौमनसेस्याम ॥ इति मन्त्रेण वाक्येन च द्वितीयां-
 जलिं दद्यात् ॥ आयन्तु नः पितरऽसोम्यासोऽग्निष्वात्ताः
 पृथिभिर्देवयानैः ॥ अस्मिन्यज्ञे स्वध्यामदुन्तोधिर्ब्रुवन्तु ते-
 वन्त्वस्मान् । इति मन्त्रेण वाक्येन च तृतीयांजलिं दद्यात् ॥

१ हारीतः—“ आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले
 कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥” विष्णुः—“स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
 नोपतिष्ठति तद् वारि पितृणां तन्निरर्थकम् ॥” २ मरीचिः—“ तिलानामप्यभावे-

ॐ ऊर्जुं वहन्तीरुमृतं घृतम्पर्यङ्कीलालंम्परिस्तुतम् ॥ स्व-
 धास्थं तर्पयतमेपितृन् ॥ “ ॐ अयामुकगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
 ऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा ” इति मन्त्रेण
 वाक्येन च पितामहाय प्रथमांजलिं दद्यात् ॥ ॐ पितृभ्यं +
 स्वधायिभ्यं ऽस्वधानमं + पितामहेभ्यं + स्वधायिभ्यं ऽस्वधा-
 नमं + प्रपितामहेभ्यं ऽस्वधायिभ्यं ऽस्वधानमं + ॥ अक्षेन्
 पितरोमीमदन्तपितरोतीतृपन्तपितरुं पितरुं शुन्धध्वम् ।
 इति द्वितीयांजलिं ॥ ॐ भेचेहपितरो भेचनेहयांश्च विद्मयाँ
 २ ऽचुनप्रविद्म ॥ त्वँव्वेत्थुयतितेजातवेदंस्वधाभिर्भुञ्जठ-
 सुकृतञ्जुषस्व ॥ इति तृतीयांजलिं दद्यात् । ॐ मधुवातां ऽऋ-
 तायुतेमधुं क्षरन्तिसिन्धवं ॥ माध्वीर्नः सुन्त्वोषधीः ॥ “ ॐ
 अयामुकगोत्रोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै
 स्वधा ” इति मन्त्रेण वाक्येन च प्रपितामहाय प्रथमांजलिं दद्यात् ॥
 ॐ मधुनक्तमुतोषसोमधुं मत्पार्थिवं ठग्जं । मधुद्यौरस्तुनं
 पिता ॥ इति द्वितीयांजलिं दद्यात् ॥ ॐ मधुमान्नो वनस्पति-

—तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दधैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ सप्तम्यां
 रविवारे च गृही जन्मदिने तथा । श्रुत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ”

र्मधुमाँ २ ऽ अस्तुसूर्यः ॥ माध्वीर्गावोभवन्तुनः इति मंत्रेण
 वाक्येन च तृतीयांजलिं प्रपितामहाय दद्यात् ॥ ततः ॐ तृप्यध्वं
 तृप्यध्वं तृप्यध्वम् । इति पित्रादिभ्योऽजलित्रयं द० ॥ ॐ अद्यामु-
 कगोत्राऽस्मन्माता अमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधा
 इति मातरं तर्पयेत् ॥ एवमेव पितामहीं प्रपितापहीं च तर्पयेत् ॥
 एवं सापत्नमातरमपि । ततः ॐ नमोवः पितरोरुसायु नमोवः
 पितरुंशोषायुनमोवः पितरो जीवायु नमोवः पितरुंस्व-
 धायै नमोवः पितरोघोरायु नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः
 पितरुं पितरो नमोवोगृहान्नः पितरोदत्तसुतोवः पितरोदे-
 ष्मैतद्वः पितरो व्वासुऽआर्धत्त इति मन्त्रं पठित्वा ॥ ॐ अद्या-
 मुकगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं तिलोदकं तस्यै
 स्वधा ॥ इति मातामहायांजलित्रयं दद्यात् ॥ एवं प्रमातामहाय
 वृद्धप्रमातामहाय च दद्यात् । तृप्यध्वम् । इति वारत्रयं तर्पयेत् ॥
 ततः ॐ अद्यामुकगोत्राऽस्मन्मातामही अमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं
 सतिलं तस्यै स्वधा ॥ इति मातामहीम् ॥ एवमेव प्रमातामहीं वृद्ध-
 प्रमातामहीं च तर्पयेत् ॥ ततः आचार्यं तत्पत्नीं भार्यां पुत्रं पितृव्यं
 तत्पत्नीं मातुलं तत्पत्नीं भ्रातरं तत्पत्नीं पितृष्वसारं मातृष्वसारं श्वशुरं
 श्वश्रूं पुत्रिकां भगिनीं पितृव्यपुत्रं भातृपुत्रं मातुलपुत्रं श्यालकं गुरु-

पुत्रं जामातरं भ्रातृं पौत्रं भागिनेयं दौहित्रं मित्रं सुहृच्छिष्यांश्च
 तर्पयेत् ॥ ततः ॥ ॐ देवासुरास्तथा यक्षा नागा गंधर्वरा-
 क्षसाः ॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्मांडास्तरवः खगाः ॥
 ॥ १ ॥ जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जंतवः ॥ प्रीति-
 मेते प्रयात्वाशु महत्तेनांबुनाखिलाः ॥ २ ॥ नरकेषु समस्तेषु
 यातनासु च ये स्थिताः ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं
 मया ॥ ३ ॥ ॐ ये बान्धवाऽबान्धवाश्च येऽन्यजन्मनि
 बान्धवाः ॥ ते तृप्तिमखिलां यांतु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥
 ॥ ४ ॥ ये मे कुले लुप्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः ॥ तेषां हि
 दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥ ५ ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं
 देवर्षिपितृमानवाः ॥ तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमातामहा-
 दयः ॥ ६ ॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ॥
 आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ ७ ॥ इति मंत्रैः
 पृथक् पृथक् सतिलमुदकं द० ॥ ततः-ये के चास्मत्कुले जाता
 अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ॥ ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड-
 नोदकम् ॥ इति स्नानवस्त्रं भूमावेव न पादादौ न जलादौ निष्पीड-

१ योगियाज्ञवल्क्यः-“ वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः ।
 आगधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥ ” वृद्धयोगी-“ यावदेतानृ-
 षीमैव पितृश्चापि न तर्पयेत् । तावत् पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेत्तरः ॥ ”
 स्मृत्यन्तरे-“ वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य पीडयेत् जलाद्बहिः । यामप्रकोष्ठे-

येत् । ततः सव्यमाचमनं च कृत्वा तर्पणोत्तरकर्म कुर्यात् । तत्र क्रमः ।
 ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन्मास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत्सवित्रे
 शुचये नमस्ते कर्मदायिने ॥ १ ॥ इति मंत्रेण सूर्याय सतिलां-
 जलिं दत्त्वा आचम्य ब्रह्मादीन् पुष्पैरर्चयेत् ॥ तत्र क्रमः ॥ ॐ
 ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोर्व्वेनऽआवरं ॥
 सबुध्न्याऽऽपुमाऽअस्यविष्टारंसुतश्च्योनिमसंतश्चविवंः ।
 ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् ॥
 समूढमस्यपां सुरे ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ नमस्ते रुद्र
 मुन्यवऽऽतोतुऽइष्वे नमः ॥ बाहुभ्यामुततेनमः ॥ ॐ
 रुद्राय नमः ॥ ॐ आकुण्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृ-
 तंमर्त्यं ॥ हिरण्येनसवितारथेनादेवोयांतिभुवनानिपश्यन् ॥
 ॐ सूर्याय नमः ॥ ॐ मित्रस्यचर्षणीधृतोवोदेवस्य सानुसि ॥
 धुम्नश्चित्रश्रवस्तमम् ॥ ॐ मित्राय नमः । ॐ इमम्मेवरुणश्रु-
 धीहवमद्याचमृडय ॥ त्वामवस्थुराचके ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥

—निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥ एवंच वक्षं चतुर्धा कृत्वा भूमौ वामभागे निष्पी-
 डयेत् । तर्पितजले पवित्रं विसृजेत् । यदि गृहे मृततिथौ सांवत्सरिकश्राद्धादि
 कर्म स्यात् तर्हि वक्षनिष्पीडनं न कुर्यादिति बोध्यम् ।” द्वादश्यां पञ्चदश्यां च
 संक्रान्तौ श्राद्धवासरे । वक्षं निष्पीडयेन्नैव नच क्षारेण योजयेत् ॥ ”

इति ब्रह्मादीन्संपूज्योत्थाय । ॐ अहंश्रमस्यकेतवोविरश्मयो-
 जनाँ २ ॥ ५ अनु ॥ भ्राजन्तोऽअग्र्यो यथा ॥ उपयामगृही-
 तोसिसूर्यायत्वा भ्राजायैषते सोनिंसूर्यायत्वा भ्राजायंसूर्य्य-
 भ्राजिष्ठुभ्राजिष्ठुस्त्वंदेवेष्वसिभ्राजिष्ठोहम्मनुष्येषुभूयासम् ॥
 हुँस्संशुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोताँवेदिषदतिथिर्दुरोणसत् १
 नृषद्वरसद्वतुसद्वचोँमुसदुब्जागोजाऽऋतुजाऽअद्विजाऽऋत-
 म्बुहत् ॥ २ ॥ इत्याभ्यां सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य आदित्याय
 नमः इत्यादित्यं नमस्कृत्य ॥ ॐ दिग्भ्यो नमः । ॐ दिग्देव-
 ताभ्यो नमः । ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ अग्नये नमः । ॐ
 पृथिव्यै नमः । ॐ ओषधिभ्यो नमः । ॐ वाचे नमः । ॐ
 वाचस्पतये नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ महद्भ्यो नमः ।
 ॐ अद्भ्यो नमः । ॐ अपांपतये नमः । ॐ वरुणाय नमः ॥
 इति नमस्कृत्य उदकं च दत्त्वा ॥ ॐ संवर्चसापयसा संतनूभि-
 रगन्महिमनसासंशिवेनं ॥ त्वष्टांसुदत्रोविदधातुरापोनु-
 मार्ष्टुतन्वोयद्विलिष्टम् । इति जपन्करद्वयेन मुखं संपृश्य ॐ
 देवांगातुविदोगातुँवित्वागातुमितु मनसस्पत ॥ इमन्देव-
 यज्ञं स्वाहावातेधाँ ॥ इति विसर्जयेत् ॥ एवंविधिना जीव-

त्पितृकेनापि ब्रह्मादिचित्रगुप्तपर्यंतं तर्पणं कृत्वा स्वपित्रादितर्पणं
वस्त्रनिष्पीडनं च वर्जयित्वा ब्रह्मार्चनादिस्नानादिकर्मगभूतदेवता-
विसर्जनपर्यन्तं तर्पणविधिर्विधेयः ॥ इति तर्पणप्रयोगः ॥

अथ पञ्चदेवपूजाप्रयोगः ॥ तत्रादौ आचम्य प्राणानायम्य
देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति यथामिलितोप-
चारैः श्रीमहाविष्णुपूजां करिष्ये । पंचायतनपक्षे तु “श्रीरुद्रविना-
यकसूर्यशक्तिपरिवृतश्रीमहाविष्णुपूजां करिष्ये ” इति संकल्प्य
आसनादि विधाय घण्टानादं च कृत्वा शंखोदकेनात्मसहितं पूजा-
सम्भारं प्रोक्ष्य पुरुषसूक्तेन न्यासं कुर्यात् ॥ ॐ सहस्रशीर्षेति
षोडशर्चस्य सूक्तस्य नारायण ऋषिः ॥ पुरुषोदेवताऽनुष्टु-
प्छन्दोऽन्त्यायास्त्रिष्टुप्छन्दो न्यासे पूजायां च विनियोगः ॥
ततः ॐ सहस्रशीर्षेति वामकरे ॥ १ ॥ ॐ पुरुषऽएवेदं सर्व-

१ भट्टिः—“अक्षतैर्नार्चयेद् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेद्
दुर्गा नोन्मत्तेन दिवाकरम् ॥ ” ज्ञानमालायाम्—“ नाक्षतैर्चयेद् विष्णुं न
तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजेद्देवीं विल्वपत्रैर्न भास्करम् ॥ उन्मत्तमर्क-
पुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः । फलं च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नात्तद्विवर्जयेत् ॥ ”
स्मृत्यन्तरे—“ नाक्षतैर्चयेद् विष्णुं न केतक्या महेश्वरम् । ” अत्र अक्षतानां
पूजने निषेधः नतु तिलके इति बोध्यम् । यद्वा अक्षता=अनुपहताः । अत एव
“ गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिः ” (भा० ११।३।५२) इति भागवतपद्येनाऽ-
विरोधः ॥ “ अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः ” इति पदाथादर्शो उक्तत्वाद् यवाना-
मेवायं प्रतिषेधो न तण्डुलानामिति तु व्रतराजे ॥

मिति दक्षिणकरे ॥ २ ॥ ॐ एतावानस्य महिमेति वामपादे ॥ ३ ॥
 ॐ त्रिपादुर्ध्व इति दक्षिणपादे ॥ ४ ॥ ॐ ततोऽविराडिति
 वामजानुनि ॥ ५ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतुःसं० इति दक्षिणजा-
 नुनि ॥ ६ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतुऽऋच इति वामकटौ ॥ ७ ॥
 ॐ तस्मादश्वा इति दक्षिणकटौ ॥ ८ ॥ ॐ तं व्यज्ञमिति
 नाभौ ॥ ९ ॥ ॐ यत्पुरुषं व्यदधुरिति हृदि ॥ १० ॥ ॐ ब्राह्म-
 णोऽस्यमुखमिति कंठे ॥ ११ ॥ ॐ चंद्रमामनस इति वामबाहौ ॥ १२ ॥
 ॐ नाभ्यांऽआसीदिति दक्षिणबाहौ ॥ १३ ॥ ॐ यत्पुरुषे-
 णेति मुखे ॥ १४ ॥ ॐ सुप्तास्यांसन्निति अक्षणोः ॥ १५ ॥ ॐ
 यज्ञेन यज्ञमिति मूर्ध्नि ॥ १६ ॥ अथ पंचांगन्यासः ॥ ॐ अद्भ्यः
 सम्भृतः-इति हृदये ॥ १ ॥ ॐ वेदाहुमेतमिति शिरसा ॥ २ ॥
 ॐ प्रजापतिश्च इति शिखायाम् ॥ ३ ॥ ॐ योदेवेभ्य आत-
 पति इति कवचाय हुम् ॥ ४ ॥ ॐ रुचंब्राह्मामति अन्नाय
 फट् ॥ ५ ॥ इति स्वदेहे न्यासं कृत्वा एवमेव देवांगन्यासं कुर्यात् ॥
 ततः ॥ कलशं शंखघण्टे च संपूज्य देवं ध्यायन् पूजां कुर्यात् ॥
 तत्र प्रयोगः ॥ ॐ सहस्रशीर्षापुरुषं सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥
 सभूमिर्ऋतुर्वर्तस्पृत्वात्यतिष्ठदशांगुलम् ॥ ॐ श्रीमहाविष्णवे

नमः आवाहनं समर्पयामि । पंचायतनपक्षे “श्रीविष्णुरुद्रविनायक-
सूर्यशक्तिभ्यो नमः आवाहनं०” इति वाच्यम् । एवं सर्वत्र । इत्यावा-
हनं० ॥ १ ॥ [शालिग्रामबाणलिंगादावाहनाभावान्मन्त्रेण पुष्पं
निवेदयेत् ।] ॐ पुरुषऽएवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भव्यम् ॥ उतामृ-
तत्वस्येशानो यदन्नैनातिरोहति ॥ इत्यासनं० ॥ २ ॥ ॐ एता-
वानस्यमहिमातोज्यायैश्च पूरुषं ॥ पादौस्य विश्वाभुतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ इति पादं० ॥ ३ ॥ ॐ त्रिपादुर्ध्वऽ-
उदैत्पुरुषं पादौस्येहाभवत्पुनः ॥ ततोविवृद्धव्यं काम-
कामत्साशनानशनेऽभिमि ॥ इत्यर्घ्यं० ॥ ४ ॥ ॐ ततोवि-
राडजायतविराजोऽधिपूरुषं ॥ सजातोऽत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथोपूरुषं ॥ इत्याचमनं० ॥ ५ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञा-
त्सर्वं हुतं सम्भृतमृषदाज्यम् ॥ पशूँस्तौश्चैवेवायुव्याना-
रुण्या ग्राम्याश्च ये ॥ इति स्नानं० ॥ ६ ॥ अत्र सम्भवे सति ॐ
पयः पृथिव्यामित्यादि पृथक् पृथक् मन्त्रेण पंचामृतस्नानानि
कारयित्वा पुरुषसूक्तेनाभिषेकः कार्यः ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वं

१ “ कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि । प्रतिमायां नले यद्वी
नावाहनविसर्जने ॥ ” इति वाचस्पत्ये ।

हुतुऽऋचं सामानिजज्ञिरे ॥ छन्दा७सिजज्ञिरे तस्माद्यजु-
 स्तस्मादजायत ॥ इति वसं० (वसंते आचमनीयम्) ॥ ७ ॥ ॐ
 तस्मादश्वाऽअजायन्तवेकेचोभयादतः ॥ गार्वोहजज्ञिरेत-
 स्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ॥ इति यज्ञोपवीतं० [आचम-
 नीयं] ॥ ८ ॥ ॐ तंयज्ञम्बर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषंजातमग्रतः ॥
 तेनदेवाऽअयजन्तसाध्याऽऋषयश्चये ॥ इति गन्धं० ॥ ९ ॥
 ॐ यत्पुरुषंव्यदधुलंकतिधाव्यंकल्पयन् ॥ मुखद्विभस्यासी-
 त्किम्बाहूकिमूरूपादाऽउच्येते ॥ इति तुलसीपत्रपुष्पाणि० ॥ १० ॥
 ॐ ब्राह्मणोस्यमुखमासीद्ब्राह्मराजुन्यलंकृतः ॥ ऊरु तदस्य
 बद्धैश्वर्यं पद्भ्यां शूद्रोऽअजायत ॥ इति धूपं० ॥ ११ ॥ ॐ
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्च
 प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ इति दीपं० ॥ १२ ॥ ॐ नाभ्याऽ-
 आसीदुन्तरिक्षं शीर्ष्णोद्यौलंसमंवर्तत ॥ पद्भ्याम्भूमिर्दिशः
 श्रोत्रात्तथालोका र्ऽअकल्पयन् ॥ इति नैवेद्यं० ॥ आचमनं
 च० ॥ १३ ॥ ॐ यत्पुरुषेणहविषादेवायज्ञमर्तन्वत ॥ व्वसु-
 न्तोस्यासीदाज्यं इग्रीष्मऽइध्मः शरद्धुविः ॥ इति नम-

स्कारं० ॥ १४ ॥ ततः कर्पूरेण नीराजनं कार्यम् ॥ ॐ सुप्ता-
स्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसामर्धं कृतां ॥ देवायद्यज्ञन्तन्वा-
नाऽअबन्धन्पुरुषम्पशुम् ॥ इति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ ॐ यज्ञे-
नयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ॥ तेहना-
कंमहिमानं सचन्तवत्रपूर्वसाध्याऽसन्ति देवाः ॥ इति
पुष्पांजालं च दत्त्वा ॥ १६ ॥ ततः ॥ ॐ प्रपन्न पाहि
मामीश भीतं मृत्युग्रहाणवात् ॥ इति वदन्नमेत् ॥ ततो यथा-
शक्तिं गायत्रीं द्वादशाक्षरमंत्रं पंचाक्षरं वा जपित्वा महापुरुषवि-
द्यास्त्वेन स्तुत्वा कर्मभ्रारपणं च कृत्वा देवं प्रार्थयेत् । ॐ
आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ॥ पूजां
चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वर ॥ १ ॥ मन्त्रहीनं क्रिया-
हीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥ यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं
तदस्तु मे ॥ २ ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं
मम ॥ तस्मात्कारुण्यभावेन क्षमस्व परमेश्वर ॥ ३ ॥
इति प्रार्थ्य शंखोदकं शिरसि अभ्युक्ष्य निर्माल्यं देवदत्तमंगुष्ठतर्ज-

१-“एका चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः केशवे द्याहुद्र-
स्यार्धप्रदक्षिणा ॥ ” रुद्रप्रदक्षिणायां विशेष आग्नेये-“ सव्यं व्रजततोऽस्य
ग्रनालं नैव लङ्घयत् ॥ ” इति ॥

नीभ्यां गृहीत्वा शिरसि धारयेत् ॥ ततो विष्णुपादोदकं विप्रपादोदकं च पिबेत् । एवं देवं संपूज्य मातृपितृमुखान् गुरुन् वृद्धांश्च प्रपूजयेत् ॥ इति पञ्चदेवपूजनप्रयोगः ॥

अथ विष्णुप्रीतिकरयार्तिक्यं लिख्यते ॥ वंदे गोपालं मृग-
मदशोभितभालं करुणाकल्लोलम् ॥ जय देव जय देव ॥
निर्गुणसगुणाकारं संहतभूभारं, मुरहरनंदकुमारं मुनिजन-
सुखकारम् । वृंदावनसंचारं कौस्तुभमणिहारं, करुणापा-
रावारं गोवर्धनधारम् ॥ जय देव जय देव० ॥ १ ॥ कुंचि-
तकुन्तलनीलं शरदिन्दुवदनं, मणिगणमण्डितकुण्डलरा-
जितश्रुतियुगलम् । विकसत्पंकजनयनं विलसद्भ्रूयुगलं, बि-
बाधरमतिसुन्दरनासामणिलोलम् ॥ जय देव० ॥ २ ॥ कंबु-
ग्रीवं कौस्तुभमणिकण्ठाभरणं, श्रीवत्सांकितवक्षोलंबितव-
नमालम् । भूषितबाहुयुगलं करतलधृतवेणुं, त्रिवलीशोभि-
तमध्यं धृतनवपद्मम् ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥ मुरलीवादनली-
लासप्तस्वरगीतं, जलचरस्थलचरवनचरराजितसंगीतम् ।
स्तंभितयमुनातोयं त्वघभित्तव चरितं, गोपीजनमनमोहन-

१ पूजनावसानमध्यात्मरामायणे श्रीरामः--“ यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं
तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् । श्रद्धालुरत्यूर्जितमक्षिलक्षणो यस्तस्य दृश्योऽहम-
हर्निशं हृदि ॥ ” “ तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः । यावत्सर्वेषु भूतेषु
स्थितं चात्मानि न स्मरेत् । ”

कारं श्रीकान्तम् ॥ जयदेव० ॥ ४ ॥ रासक्रीडामण्डल-
वेष्टितद्वयललनं, मध्ये ताण्डवसंभितकमलदलनयनम् ।
कुसुमाकारितरंजितमंदस्मितवदनं, कालियफणिवरदमनं
यक्षेश्वरहननम् ॥ जयदेव० ॥ ५ ॥ किंकिणिमेखलमध्यं
पीताम्बरवसनं, शोभितनूपुरगर्जितविलसत्पदयुगलम् ।
गोगोपीपरिवेष्टितयमुनातटसंस्थं, व्यासाभयदं सुखदं भुव-
नत्रयपालम् ॥ जयदेव जयदेव० ॥ ६ ॥ इति विष्णुनी-
राजनार्त्तिक्यं समाप्तम् ॥

अथ पंचायतनार्त्तिक्यम् । करुणापारावारं कलिमलपरिहारं,
कद्रूसुतशयितारं करधृतकल्लारम् । घनपटलाभशरीरं कम-
लोद्भवपितरं, कलये विष्णुमुदारं कमलाभर्तारम् ॥ जयदेव०
जय केशव हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव
कलये ॥ जय देव जय देव ॥ १ ॥ भूधरजारतिलीलं मङ्गल-
करशीलं, भुजगेशस्मृतिलोलं भुजगावलिमालम् । भूषाऽ-
कृतिमतिविमलं संधृतगाङ्गजलं, भूयो नौमि कृपालं भूते-
श्वरमतुलम् ॥ जय देव० ॥ २ ॥ विघ्नारण्यहुताशं वि-
हितानयनाशं, विपदवनीधरकुलिशं विधृताकुशपाशम् ॥
विजयार्कज्वलिताशं विदलितभवपाशं, विनतास्मो वय-
मनिशं विद्याविभवेशम् ॥ जय देव० ॥ ३ ॥ कश्य-
पसूनुमुदारं कालिंदीपितरं, कालत्रितयविहारं कामुक-

मंदारम् । कारुण्याब्धिमपारं कालानलमुदरं, कारणतत्त्व-
विचारं कामय ऊष्मकरम् ॥ जय दे० ॥ ४ ॥ निगमैर्मुत-
पदकमले निहतासुरजाले, हस्ते धृतकरवाले निर्जरजन-
पाले । नितरां कृष्णकृपाले निरवधिगुणलीले, निर्जरनुत-
पदकमले नित्योत्सवशीले ॥ जय देव जय देव जय केशव
हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव कलये ॥ जय
देव जय देव ॥ ५ ॥ इति पंचायतनार्तिक्यम् ॥

अथ महापुरुषविद्यास्तुतिः ॥ ॐ जितं ते पुण्डरीकाक्ष न-
मस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुष पूर्वज
॥ १ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो
वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ २ ॥ देवानां दानवानां च
सामान्यमसि दैवतम् । सर्वदा चरणद्वंद्वं ब्रजामि शरणं
तव ॥ ३ ॥ एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ।
अध्यक्षश्चानुमंता च गुणमायासमावृतः ॥ ४ ॥ संसारसा-
गरं घोरमनन्तं क्लेशभाजनम् । त्वामेव शरणं प्राप्य निस्त-
रन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥ न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न
चास्पदम् ॥ तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ॥
॥ ६ ॥ नैव किंचित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ।
नैव किंचिदसाध्यं ते न च साध्योऽसि कस्यचित् ॥ ७ ॥
कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगिनां प-

रमां सिद्धिं परमं ते परं विदुः ॥ ८ ॥ अहं भीतोऽस्मि
 देवेश संसारेऽस्मिन्महाभये । त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने
 शरणं परम् ॥ ९ ॥ कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चा-
 च्युत ॥ शरीरेऽपि गतौ चापि वर्तते मे महद्भयम् ॥ १० ॥
 त्वत्पादकमलादन्यत्र मे जन्मांतरेष्वपि । निमित्तं कुशल-
 स्यास्ति येन गच्छामि सद्गतिम् ॥ ११ ॥ विज्ञानं यदिदं
 प्राप्तं यदिदं ज्ञानमर्जितम् । जन्मांतरेऽपि मे देव मा भूदस्य
 परिक्षयः ॥ १२ ॥ दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मति-
 र्मम । यदि नाथं च विज्ञेयं तावतास्मि कृती सदा ॥ १३ ॥
 अकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् । कामये वै-
 ष्णवत्वं तु सर्वजन्मसु केवलम् ॥ १४ ॥ इति महापुरुषवि-
 द्यास्तुतिः समाप्ता ॥

अथ निरग्निकानां वाजसनेयिनां नित्यहोमप्रयोगः ब्राह्मण-
 सर्वस्वे-तत्रादौ अग्न्यायतनात्पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविश्य आ-
 चम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य । ॐ तत्सत् अमुकगोत्रोऽ-

१ होमनिषेधो हरिहरभाष्ये-“ क्षुत्क्रोधसमायुक्तो हीनमन्त्रो जुहोति
 यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रुक्षे सस्फुलिङ्गे वामा-
 वर्ते भयानके । ऊर्ध्वे काष्ठैश्च सम्पूर्णं प्रत्कारवति पावके ॥ कृष्णाग्निषि सुदुर्गन्धे
 तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुह्याद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम् ॥ ” इति ॥

मुक्तशर्माहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धि-
 द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यहोमं करिष्ये । इति संकल्प्य । कुण्डे
 स्थण्डिले वा दधैः परिसमुह्य १, गोमयोदकेनोपलिप्य २, लुपेण
 त्रिरुल्लिख्य ३, अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मृदमुद्धृत्य ४, उदकेनाभ्युक्ष्य
 ५, एवं पंचभूसंस्कारान् कृत्वा आत्मदक्षिणे अग्निमुपस्थाप्य ज्व-
 लत्कुशेन ॐ क्रव्यादमग्निमिति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रि-
 ष्टुच्छंदोऽग्निर्देवताऽग्निसंस्कारे विनियोगः । ॐ क्रव्यादम-
 ग्निं प्रहिणोमि दुरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाहः । इहेवाय-
 मितरो जातवेदादेवेभ्यो हुव्यं वहतु प्रजानन् ॥ १ ॥ इति
 मंत्रेण क्रव्यादांशं नैर्ऋत्यां परित्यज्य । अयन्ते योनिरिति प्रजा-
 पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदोऽग्निर्देवताभ्युपस्थापने विनियोगः । ॐ
 अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोऽतो जातो अरोचथाः ॥ तज्ज्ञानं तं
 आरोहार्थानो वर्धयारयिम् ॥ १ ॥ इति मंत्रेणाग्निं कुण्डे सं-
 स्थाप्य ॥ परिस्तरणं कुर्यात् । तद्यथा पूर्वं । उदगग्रं कुशत्रयम् ।
 ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥ होतारं रत्न-
 धातमम् ॥ १ ॥ इति मंत्रेण दद्यात् । ततो दक्षिणे प्रागग्रं कुश-
 पत्रत्रयम् ॐ इषेत्त्वोर्जेत्वा वायवं स्थदेवोवः सविता प्रार्पयतु
 श्रेष्ठतमायुर्कर्मणुऽआप्यायध्वमघ्न्याऽइन्द्राय भागम् प्रजावं-

तीरनमीवाऽअयुक्ष्मा मावस्तेनऽईशतुमाघशठ्सोद्युवाऽअ-
स्मिन् गोपतौस्यात बुह्वीर्यजमानस्यपुशून् पाहि ॥ २ ॥
इति मंत्रेण ० ॥ ततः पश्चिमे उदगग्रं कुशपत्रत्रयम् ॥ ॐ अग्न्य-
आयाहि वीतयेगृणानोहव्यदातये ॥ निहोतां सत्सिबुर्हिषि
॥ ३ ॥ इति मंत्रेण दद्यात् ॥ उत्तरे प्रागग्रं कुशपत्रत्रयम् । ॐ
शन्नो देवीरुभिष्ट्यऽआपोभवन्तुपीतये । शंय्योरुभिसंवन्तु
नः ॥ ४ ॥ इति मंत्रेण च दद्यात् ॥ एवं परिस्तरणं कृत्वा वेणु-
धमन्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यायेत् ॥ अग्निध्यानम्—ॐ चत्वारिभृ-
द्भ्रात्रयोऽअस्युपादाद्वे शुषिंसुप्तहस्तांसोऽअस्य ॥ त्रिधाबु-
द्धोवृषभोरौरवीतिमहोदेवोमर्त्या २ ऽआर्विवेश ॥ १ ॥ ॐ
मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुङ्क्व्यभुक्तथा ॥ पितॄणां च नम-
स्तुभ्यं विष्णवे पावकात्मने ॥ २ ॥ इति ध्यात्वा “अग्ने शा-
ण्डिल्यगोत्र मेषध्वज प्राङ्मुख मम संमुखो भव” इति प्रार्थ्य ॥
ॐ पावकाग्रये नम इति गंधादिभिः संपूज्य पर्युक्ष्य धृताक्तं हवि-

१ आपस्तम्बः—“ न कुर्यादग्निधमनं कदाचिद् व्यजनादिना । मुखेनैव
धमेदग्निं धमन्या वेणुजातया ॥” मनुः—“ नाग्निं मुखेनोपधमेन्नमां नेक्षेत च
स्त्रियम् । नामेप्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥” कात्यायनः—“ मुखे-
नैव धमेदग्निं मुखादेव व्यबायत । नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिकं योजयन्ति तत्” ॥

प्यान्नं हस्तेन जुहुयात् ॥ तद्यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये
 न मम ॥ १ ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ २ ॥
 ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ॥ ३ ॥ इति व्याह-
 त्याहुतित्रयं हुत्वा । ततः ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम
 ॥ १ ॥ ॐ धन्वन्तरये स्वाहा इदं धन्वन्तरये न मम ॥ २ ॥
 ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम
 ॥ ३ ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा० न मम ॥ ४ ॥ ॐ अग्नये
 स्विष्टकृते स्वा० न मम ॥ ५ ॥ इति गौतमोक्ताग्न्यादिपञ्चाहु-
 तीश्च हुत्वा शाकलमंत्रैः षडाहुतयः । तत्र मंत्राः—ॐ देवकृतस्यै-
 नसोऽवुयजनमसि स्वाहा ॥ इदमग्नये न मम ॥ १ ॥ ॐ
 मनुष्यकृतस्यैनसोऽवुयजनमसिस्वाहा ॥ इदमग्नये न मम
 ॥ २ ॥ ॐ पितृकृतस्यैनसोऽवुयजनमसिस्वाहा ॥ इदमग्नये
 न मम ॥ ३ ॥ ॐ आत्मकृतस्यैनसोऽवुयजनमसिस्वाहा ॥
 इदमग्नये न मम ॥ ४ ॥ ॐ एनसऽएनसोऽवुयजनमसि
 स्वाहा ॥ इदमग्नये न मम ॥ ५ ॥ ॐ यज्ञाहमेनोऽबिद्वाँश्च-

१ बृहस्पतिः—“सूतके मृतके चैव अशकौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु
 हावयेन्नतु हापयेत् ॥ पैठीनसिरपि—“अन्य एतानि कुर्युः ” । यत्पुनः—“ दानं
 प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते” इति होमप्रतिषेधः, स काम्याभिप्रायो वैश्व-
 देवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इति मिताक्षरायां श्रीविज्ञानेश्वरः ।

कारुञ्चाविद्राँस्तस्य सर्वस्यैनसोऽव्ययजनमसि स्वाहा ॥
इदमग्नये न मम ॥ ६ ॥ इति होमं समाप्य अग्निं संपूज्य ॐ
सप्ततैऽअग्रेसमिधः सप्तजिह्वाः सप्तऽऋषयः सप्तधामप्रिया-
णि ॥ सप्तहोत्राः सप्तधात्वायजन्ति सप्तधोनीराष्ट्रणस्वघृतेन-
स्वाहा ॥ इति प्रार्थयेत् ॥ “अनेन होमेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न
मम ” ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यहोमप्रयोगः ॥

अथ वैश्वदेवबालिकर्म पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये च ।
तत्रादौ वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याभिघार्य पश्चादग्नेः प्रा-
ङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्ववाच्य देशकालौ संकीर्त्य “अमुक-
गोत्रोऽमुकशर्माहं मम गृहे पंचसूनाजनितसकलदोषपरिहारपूर्वकं
नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रीवैश्वदेवाख्यं पं-
चमहायज्ञं करिष्ये” इति संकल्प्य ॥ मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्य ह-

१ “ अनर्पयित्वा गोविन्दे यो भुङ्क्ते धर्मवर्जितः । शुनो विष्टासमं चान्नं
नीरं तु सुरया समम् ॥ ” इति पादौ ॥ पराशरः—“ वैश्वदेवविहीना ये
आतिथ्येन विवर्जिताः । सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥ काष्ठभार-
सहस्रेण घृतकुम्भशतेन च । अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ” जन-
नाशौचे मरणाशौचे च व्यवस्थामाह संवर्तः—“ होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन
वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ ” इति, “ विप्रो दशाहमासीत
वैश्वदेवविवर्जितः । ” इति च ॥ २ मणिकोदकेनेति आहिताग्निविषयम् ।
अन्यत्र तु स्थूलविन्दुरूपेण जलेनेत्यर्थः । “मणिकाः स्थूलविन्दवः” इति कोषात् ।
“ अभ्युक्षणं तदाहुर्वा स्थूलविन्द्वभिषेचनम् ॥ ” इति ॥

स्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे
 न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ० ॥ ॐ गृह्याभ्यः
 स्वाहा इदं गृह्याभ्यः ० ॥ ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्य-
 पाय । ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये ० ॥ इति देवयज्ञः ॥
 इति पंचाहुतीर्हुत्वा । ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं वि-
 श्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ॥ ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इद-
 मग्नये स्विष्टकृते इत्याहुतिद्वयं दद्यात् । ततो मणिकसमीपे प्रा-
 क्संस्थमुदक्संस्थं वा हुतशेषान्नेन बलित्रयं दद्यात् ॥ तद्यथा-ॐ
 पर्जन्याय नम इदं पर्जन्याय ॥ ॐ अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः ॥
 ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै ॥ इति दद्यात् । ततो द्वारशास्त्र-
 योर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमम्-ॐ धात्रे नमः इदं धात्रे । ॐ
 विधात्रे नम इदं विधात्रे ॥ इति द्वौ बली दत्त्वा प्रतिदिशम् ।
 ॐ वायवे नमः इत्यनेनैव चतसृषु दिक्षु चतुरो बलीन् दद्यात् ॥

शतपथब्राह्मणे-“ पञ्च एव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि । मृतयज्ञो
 (१) मनुष्ययज्ञः (२) पितृयज्ञो (३) देवयज्ञो (४) ब्रह्मयज्ञ (५) इति” मनुः-
 “ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथि-
 पूजनम् ॥” एतदुक्तं भवति-वेदादिसच्छास्त्राणामध्ययनमध्यापनं च ब्रह्मयज्ञः ।
 श्राद्धं, पिण्डदानं तर्पणं च पितृयज्ञः । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं दैवयज्ञः । पशु-
 पक्षादिभ्यो भोजनजलदानं भूतयज्ञः । अतिथिसत्कारश्च मनुष्ययज्ञ इति ॥
 एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः । नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेतेषां
 शसनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय ।

इदं वायवे इति त्यागः ॥४॥ ततो दिशां च । ॐ प्राच्यै दिशे
 नमः इदं प्राच्यै दिशे ॥ ॐ दक्षिणायै दिशे नमः इदं दक्षि-
 णायै दिशे ॥ ॐ प्रतीच्यै दिशे नमः इदं प्रतीच्यै दिशे ॥
 ॐ उदीच्यै दिशे नमः इदमुदीच्यै दिशे ॥ इत्यादिदिग्भ्यश्च
 बलीन्दद्यात् ॥ दत्तानां बलीनामंतराले ॐ ब्रह्मणे नमः इदं
 ब्रह्मणे ॥ ॐ अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय ॥ ॐ सूर्याय
 नमः इदं सूर्याय ॥ इति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् ॥ ततो
 ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥
 इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं
 विश्वेभ्यो भूतेभ्यः ॥ इति द्वौ बली दद्यात् ॥ तयोरुत्तरे ॐ
 उषसे नमः इदमुषसे ॥ ॐ भूतानां पतये नमः इदं भूतानां
 पतये ॥ इति द्वौ बली दद्यात् ॥ इति भूतयज्ञः ॥ ततो ब्रह्मा-
 दीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे अपसव्येन दक्षिणामुखः ॐ पितृभ्यः
 स्वधा नमः इति मंत्रेणैकं बलिं पात्राऽवशिष्टाग्नेन दद्यात् ॥
 इति पितृयज्ञः ॥ तत्पात्रं प्रक्षाल्य सव्येन निर्णेजनजलं ब्रह्मादि-
 बलीनां वायव्ये निनयेत् । ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः

१ किं वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारकत्वमुताहो पुरुषार्थत्वमिति पक्षद्वयमुप्युत्थाप्य
 पुरुषार्थत्वमेवास्य युक्तमिति सिद्धान्तितं मिताक्षरायामिति तत्रैव कणेहत्यालो-
 चनीयम् । पुरुषार्थत्व एव “ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ” इत्यादि
 मनुवचनं साधु सङ्गतं भवतीत्यास्तां विस्तरः ।

इत्यनेन मन्त्रेण इदं यक्षमणे० ॥ ततः काकादिबलीन् बहि-
 र्दधात् । तद्यथा—ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋता-
 स्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमावन्नं मयार्पितम् ॥ इदं
 वायसेभ्यः ॥ १ ॥ ॐ श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्व-
 तकुलोद्भवौ ॥ ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिं-
 सकौ ॥ इदं श्वभ्यां नमः ॥ २ ॥ ॐ देवा मनुष्याः पशवो
 वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचा-
 स्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवा-
 दिभ्यो नमः ॥ ३ ॥ ॐ पिपीलिकाकीटपतंगकाद्या बुभु-
 क्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषा-
 मिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यो नमः ॥
 ॥४॥ ॐ सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता ॥
 गोघ्रासं तु मया दत्तं सुरभिः प्रतिगृह्यताम् ॥ इदं गोभ्यो नमः ।
 ततो हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य आचम्य अतिथिप्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्-
 वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य अन्नं परिवेष्य “ ॐ हंत तेऽन्न-
 मिदं मनुष्याय ” इति संकल्प्य तमाशयेत् ॥ तदभावे षोडशग्रासप-
 रिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा निर्वीती भूत्वोदङ्-
 मुख उपविष्टो ॐ हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य कस्मै-
 चिद्ब्राह्मणाय दधात् मनुष्ययज्ञसिद्धये ॥ “ अकृते वैश्वदेवे तु

भिक्षी तु गृहमागते ॥ उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्ज-
येत् ॥” ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ “अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा
श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॥ ” ततो बलिदानानंतरम् ॐ ऋचंवाच-
मित्यध्यायेन शान्तिं कुर्यात् ॥ इति वैश्वदेवबालिकर्मप्रयोगः ॥

१ “कण्डनी पेपणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः
स्वर्गं न विन्दति ॥ पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति । ” ऋग्वेदे-“केव-
लाघो भवति केवलादी” । याज्ञवल्क्यः-“न पचेदन्नमात्मने” मनुः-“ अघं
स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते । ”
भगवान् श्रीकृष्णः-“ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते
त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ” अत्रात्मनः कैवल्यं विवक्षितम् । तेन देवा-
दीनामात्मनश्च कृते पाको न दोषाय । यदाह मनुः-“ देवतातिथिभृत्यानां
पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छृसन्न स जीवति ॥ ” अन्नहोम-
प्रभृति श्वादिभ्योऽन्नप्रक्षेपपर्यन्तं वैश्वदेवाख्यं कर्म सायं प्रातः कर्तव्यम् ।
तस्य प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदाह लौगाक्षिः-“ दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्य इति दिवा । नक्तचरेभ्यो भूतेभ्य इति नक्तम् । ” कर्तृणां
पुंसामलामे पत्नी वैश्वदेयं मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥ यदाह भगवान् मनुः-
“ सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामै-
तत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ ” अत्र बलिग्रहणं वैश्वदेवोपलक्षणार्थम् । तथा
च गौतमः-“ सायं प्रातर्वैश्वदेवः कतव्यो बलिकर्म च । अनश्नताऽपि
सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥ ” अङ्गिराः-“ शालाग्रौ विपचेदन्नं लौकिके
वाऽपि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥ ” आत्रिः-
“लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चसूनाप-
नुचये ॥ ” इति ॥

(मण्डलम्) धूमो चतुरस्रं विसृज्य तस्मात् जलेन मण्डलं कृत्वा तदुपरि बलीन्दधात ।
पूर्व.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमः

वैश्वदेवमंडलम्.
ॐ नमः.

ॐ विधात्रे नमः इदं वि० (भूतपञ्चः)
२ ॐ धात्रे नमः इदं धात्रे १
(निवीती) ३ वाय० ३ इदं धात्रे १
ॐ हंत तेजमिदं मनुष्याय २०
ॐ सनकादिमनुष्येभ्यो नमः इदं २१
ॐ उदीच्यै दिशे ॐ अवाच्यै दिशे इदं अ० ८
इदं १० ॐ भूतानां पितॄन्-ॐ सूर्याय० इदं १२ ॐ वायवे० इदं ४
ॐ वायवे नमः-ये नमः इदं १७ ॐ विस्वेभ्यो भूतेभ्यो ॐ अंतरिक्षाय० इदं १२
इदं वा० १ ॐ उपसे न० इ० नमः इदं १५ ॐ ब्रह्मणे० इदं पितृयज्ञः
(सव्यं) १६ ॐ विस्वेभ्यो देवेभ्यो ११ (अपसव्यं)
ॐ यस्मै तसे निर्गोजनं नमः इदं १४ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः
नमः इदं यस्मिणे ॐ वायवे नमः इदं वा० ५ इदं १८
१९ ॐ प्रतीच्यै दिशे० इदं ९

मणिक
ॐ पृथिव्यै
नमः इदं ३
ॐ अद्रोयो
नमः इदं २
ॐ अर्जुन्याय
नमः इदं १

(वहिः काकादिभ्यो बलिदानम्.) पश्चिम.

ततो नित्यश्राद्धम् कुर्यात् । तत्र प्रयोगः ॥ आचम्य प्राङ्मुख
 उपविश्य पुंडरीकाक्षं श्रीवासुदेवं च संस्मृत्य पुंडरीकाक्षः पुनातु
 इति कुशत्रयजलेन श्राद्धीयद्रव्याण्यात्मानं च सिंचेत् ॥ ततः कुश-
 तिलजलमादाय “ॐ अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा-
 नाम् अमुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां तथा अमुकगोत्राणामस्म-
 न्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणां सपत्नीका-
 नां नित्यश्राद्धमहं करिष्य ” इति प्रतिज्ञाय गायत्रीं देवताभ्यः
 इति त्रिर्जपित्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्ववाच्य द्वि-
 गुणभुक्कुशत्रयादीन्यादाय “ॐ अयामुकगोत्रास्मत्पितृपितामहप्र-
 पितामहा अमुकामुकशर्मणः नित्यश्राद्धे इदमासनं त्रेधा विभज्य
 युष्मभ्यं स्वधा” इति तिलजलप्रोक्षितं द्विगुणभुक्कुशरूपमासनं
 दक्षिणाग्रं पित्रादिभ्यो दद्यात् ॥ एवमेव मातामहादिभ्योऽप्यासन-
 मुत्सृजेत् ॥ ॐ अपहताऽअसुरारक्षाऽसिवेदिषदः ॥ इति
 श्राद्धदेशे तिलान् विकीर्य ॥ ततः गंधादि धृत्वा “ॐ अयामुकगो-
 त्रास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका नित्य-
 श्राद्धे एतानि गंधपुष्पधूपदीपतांबूलानि युष्मभ्यं स्वधा” इति यथा-
 संभवं पित्रादिभ्यो गंधादि दद्यात् ॥ एवमेव मातामहादिभ्योऽप्यु-
 त्सृजेत् ॥ ततो जलेन मंडलं चतुष्कोणमन्नपात्रस्य चतुर्दिशं ल-
 त्वाऽन्नपरिवेषणं कुर्यात् ॥ ततो मधु दत्त्वा ॐ मधुव्वाता इति
 पठित्वा ॥ ॐ मधु मधु मधु इत्यभिमंत्रयेत् ॥ ततोऽन्नपात्रं व्य-

स्ताभ्यामधोमुखाभ्यां पाणिभ्यां स्पृशन् ॐ पृथिवी ते पात्रं
 द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृते अमृतं जुहोमि स्वधा ॥
 ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्यपा७-
 सुरे इति जपित्वा वामहस्तेनान्नपात्रमत्यजन् ॐ विष्णो कव्य-
 मिदं रक्ष मदीयमिति पठित्वा ॐ इदमन्नम् ॐ इमा आपः
 ॐ इदमाज्यम् ॐ इदं हविरित्यन्नजलघृतेषु पुनरन्ने च दक्षि-
 णांगुष्ठं निवेश्य ॐ अपहता असुरा रक्षा७सि वेदिषदः ।
 इत्यन्नपात्रपरितः तिलान्प्रक्षिप्य द्विगुणभुञ्जकुशत्रयादीन्यादाय “ॐ
 अयामुकगोत्रा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः
 सपत्नीका नित्यश्राद्धे इदमन्नं सोपस्करं युष्मभ्यं स्वधा” इति पित्रा-
 दिभ्योऽन्नमुत्सृजेत् ॥ एवं मातामहादिभ्योऽप्यन्नमुत्सृजेत् ॥ ततः—
 अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वमच्छि-
 द्रमस्तु पित्रादीनां प्रसादतः ॥ इति जपेत् । ततो गायत्रीं,
 मधुव्वाता इत्यादि त्र्युचम् ॐ मधुमधुमधु इति जपेत् । ततः
 कृणुष्वपाज इत्यादिरक्षोघ्नान्मंत्रान्पठित्वा तिलान्भूमौ क्षिप्त्वा ॐ
 उदीरतामित्यादिपितृमंत्रान् ॐ सहस्रशीर्षेत्यादिपुरुषसूक्तम्
 ॐ आशुःशिशान इत्यादिकमप्रतिरथम् अन्यानि पवित्राणि
 च यथाशक्ति जपेत् ॥ नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकच-
 क्षुषे । नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ इति पठेत् ॥
 ततः “ॐ अयामुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुक-

शर्मणां सपत्नीकानां तथा अमुकगोत्राणां मातामहप्रमातामहवृ-
द्धप्रमातामहानाम् अमुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां कृतैतान्नत्यश्रा-
द्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चंद्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणां
दातुमहमुत्सृजे इति दक्षिणां दद्यात् असंभवे फलमूलादिकं द-
द्यात् ॥ ततः सव्यं कृत्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत् ॐ प्र-
मादादिति पठित्वा विष्णुं स्मरेत् ॥ नित्यश्राद्धीयमन्नं ब्राह्मणाय
श्रुतिपादयेत् जले वा क्षिपेत् ॥ इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ॥

ततो गोग्रासं दद्यात् ॥ तत्र मंत्रः ॐ सौरभेय्यः सर्वहिताः
पवित्राः पुण्यराशयः ॥ प्रतिगृह्णंतु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्य-
मातरः ॥ इति मंत्रेण गोग्रासं तृणजलयुतं दद्यात् ॥ तता यथाहं
भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्यां यथायोग्यमश्रीयुः ॥
ततो जायापती अश्रीतांश्च पूर्वो वा गृहपतिः पत्नीतः ॥ अति-
थ्यादीनाशयित्वाऽशनीयादिति ॥

१ व्यासः—“विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विघसं भुक्तशेषांतु
यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् ॥” देवलः—“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽन्नं तु भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ॥ मनुः—“ आयुष्यं प्राङ्मुखो
भुङ्क्ते यशस्वी दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋणं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ।
पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्रीयादुत्तरामुखः । सोमवारे तथाऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु सदा
बुधः ॥” प्रयोगपारिजाते—“ पितरौ जीवमानौ चेन्नाश्रीयाद्दक्षिणामुखः । तयोस्तु
जीवतोरेकस्तथैव नियमः स्मृतः ॥ अनिशं मातृहीनानां यशस्यं दक्षिणामुखम् ॥”

२ याज्ञवल्क्यः—“ बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्या—

अथ भोजनविधिः ॥ सुप्रक्षालितपाणिपादो धृतोत्तरीयवस्त्रो
 भोजनशालामागत्य आचम्य शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख प्रत्यङ्-
 मुखो वा उपविश्य भूमिं प्रोक्ष्य चतुरस्रं मंडलं कृत्वा तदुपरि प्रक्षालितं
 सुवर्णादिविहितपात्रं निधाय पंचयज्ञावशिष्टं घृतादियुतमन्नमुपसंगृह्य
 परिवेषणं कृत्वा ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुरिति गायत्रीमन्त्रेणा-
 न्नमभ्युक्ष्य ॐ पितुन्नुस्तोषम्महो धर्म्माणन्तविषीम् ॥ यस्य
 त्रितो व्योजसावृत्रं विपर्वमर्हयत् ॥ १ ॥ इत्यन्नं स्तुत्वा
 ॐ मानस्तोके तनये मानऽआयुषि मानोगोषु मानोऽअ-
 श्वेषुरीरिषः ॥ मानो वीरान् रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः
 सदमित्त्वाहवामहे ॥ १ ॥ ॐ नमोवः किरिकेभ्यो देवानां ७-
 हृदयेभ्यो नमोऽविचिन्वत्केभ्यो नमोऽविक्षिणत्केभ्यो न-
 मऽआनिर्हतेभ्यः ॥ २ ॥ ॐ नमः शंभवाय च मयोभवाय
 च नमः शकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिव-
 तराय च ॥ ३ ॥ इत्यभिमन्त्र्य ॥ सत्यन्त्वर्तेन परिषि-

-तिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥” स्ववासिनी-परिणीता पितृगृहे स्थिता
 स्ववासिनी । मनुः-“अदत्त्वा तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुज्जानो न
 जानाति इव गृध्रैर्जघिमात्मनः ॥” इवमिगृध्रैश्चात्मानं भक्ष्यमाणं न जानातीत्यर्थः ।
 ततश्च बालप्रभृतिभिः सह भोजनं न प्रत्यवायायेति बोध्यम् । रात्रौ भोजने दीप-
 विचारो ग्रन्थान्तरे-“ नृणां भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । तदन्नं
 पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्रीं मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुङ्गीत
 कामतः । अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ” इति ॥

आमि इति मन्त्रेण प्रातः अन्नप्रोक्षणम् ॥ तद्वत् ॥ ऋतंत्वास-
त्येन पारपिआमि इति मन्त्रेण सायमन्नप्रोक्षणम् ॥ ॐ तेजो-
सिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्ट-
न्देवयजनमसि इत्यभिमृश्य ॐ अग्निरस्मि जन्मनाजात-
वेदा घृतम्मेचक्षुरमृतं मऽआसन् ॥ अर्कस्त्रिधातूरजसोविवि-
मानोजस्रोघर्मोहविरस्मि नाम ॥१॥ इत्यात्मानमग्निं ध्यात्वा ॥
पात्रादक्षिण भूमौ ॐ भूपतये स्वाहा नमः ॥ ॐ भुवनपतये
स्वाहा नमः ॥ ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ इति बलि-
त्रयं दत्त्वा ॥ ॐ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं
पदम् ॥१॥ ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा इत्याचम्य अन्न-
ममृतं ध्यायन्मौ नी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे सर्वांगुलीभिः पंच-
ग्राणाहुतीर्जुहोति ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा ॥ ॐ अपानाय स्वाहा ॥
ॐ व्यानाय स्वाहा ॥ ॐ उदानाय स्वाहा ॥ ॐ समानाय
स्वाहा इति । ततो मौनेन यथासुखं भुंजीत ॥ एवं यथारुचि

१ हारीतः—“उचारे मैथुने चैव प्रसावे दन्तधावने । श्राद्धे भोजनकाले च षट्सु
मौनं समाचरेत् ॥ अङ्गिराः—“ सन्ध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्ये
च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः । एतेषु
मौनमातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥” २ विष्णुपुराणे—“ अग्नीयात्तन्मना मृत्वा
पूर्वं तुमधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग् द्रवं पुरुषोऽ-
ग्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥” गीतासु—

भुक्ता भुक्तशेषमन्नमादाय ॥ मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जत पित-
रोऽधमाः ॥ तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
इति पितृतीर्थेन दक्षिणतो दत्त्वा अमृतापिधानमसि स्वाहा ॥
इति हस्ते गृहीतानामपामर्द्धं पीत्वाऽर्द्धं भूमौ निक्षिप्य तस्माद्दशाद-
पसृत्य गण्डूषशलाकादिना तर्जनीवर्जमास्थं संशोध्येत् ॥ इति
भोजनविधिः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ॥ ततो भोजनान्ते शुद्धजलैः पाणि-
मुखं संशोध्य षोडश गण्डूषान् कृत्वा दंतान् संशोध्य हस्तौ पादौ

—भगवान् श्रीकृष्णः—“ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः
स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुग्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्ष-
विदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूति
पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ ” सात्त्विकाहारेण
मनुष्यवृत्तिरपि क्रमशः सात्त्विकी भवति, “ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः ”
(छा० ७ । २६ । २ ।) इति छान्दोग्यश्रुतेः । १ इदं त्वत्राव-
धेयम्—“ शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ” “ स्वास्थ्यं हि सर्वस्य सुखस्य
हेतुः ” इति तत्रतत्र शास्त्रकृतां मणितिः । स्वस्थश्चोक्तो भावप्रकाशो-
समदोषः समाग्निश्च समघातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधी-
यते ॥ ” तद्रक्षणविधिष्वेत्यमुपदिष्टो वैद्यके—“ दिनचर्या निशाचर्यास्तुचर्या
यथोदिताम् । आचरन् पुरुषः स्वस्थस्तदा तिष्ठति नान्यथा ॥ ” अनारोग्यकारणं
चोक्तं माधवनिदाने—“ सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । तत्प्रकोपस्य
तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ ” तत्र चापि प्राधान्यमाश्रित्य प्रोक्तम्—“ अत्य-
न्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणान्मूत्रपुरीषयोश्च । दिवाशयाज्जागरणाच्च रात्रौ-

प्रक्षाल्य भोजनपात्रं प्रक्षालनं तद्देशमार्जनं कारयित्वा शर्यातिं
च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरे-
न्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥ १ ॥ इत्यक्षोर्निषिंचेत् ॥
ततः शतपदानि गत्वा स्वासने उपविश्य ॥ ॐ अगस्तिरग्नि-
र्वडवानलश्च भुक्तं मया त्रं जरयत्वशेषम् ॥ सुखं ममैतत्प-
रिणामसंभवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥ १ ॥ आतापा
भक्षितो येन वातापी च निपातितः ॥ समुद्रः शोषितो
येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥ २ ॥ इत्युदरं परिमृज्य तांबूलं
निर्माल्य तुलसीपत्रं च भक्षयेत् ॥ अनंतरकृत्यमाह अत्रिः—इति-
हासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥ वृथा विवादवा-
क्यानि परीवादांश्च वर्जयेत् ॥ १ ॥ दिवा स्वापं न कुर्वीत
स्त्रियं चैव विवर्जयेत् ॥ आयुर्हन्ति दिवा निद्रा दिवा स्त्री

—षडभिः प्रकारैः प्रविशन्ति रोगाः॥” भोजनसमये भक्ष्यवस्तूनां मध्ये सदा लघुपाक-
वस्तूनि भुञ्जीत । विपरीतभोजने तु व्याध्यादिभाजनं भवति । यथोक्तं सुश्रुते—
“व्याधिभिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्म-
वान्नरः ॥ ” तस्माद् यद् भुक्तं सम्यक् परिपाकमियात्तदेव स्वबलानुसारेण मोक्ष-
व्यम् । यथोक्तं शतपथब्राह्मणे—“यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न
हिनस्ति, यद् भूयो हिनस्ति तत्, यत् कनीयो न तदवति ॥ ” सुश्रुतेऽपि—
“हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुस्तेऽ-
धिकम् ॥ ” १ भुक्त्वाङ्गुलितलं घृष्टा नेत्रयोर्यत्प्रदीयते । अचिरेणैव तद् वारि-
तिमिराणि व्यपोहति ॥ ” इति स्मृत्यन्तरम् ।

पुण्यनाशिनी ॥ २ ॥ ततः सायंसन्ध्यामुपास्य सूर्याग्नी नम-
स्कृत्य दीपकस्थापनं कुर्यात् ॥ दीपकालमाह-रवेरस्तं समा-
रभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् ॥ यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य
नास्ति दरिद्रता ॥ १ ॥ आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः
स्यादुदङ्मुखः ॥ प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदो दक्षि-
णामुखः ॥ २ ॥ इति भोजनोत्तरकर्म ॥

अथ शयनविधिः ॥ आचारादर्शे विष्णुपुराणे—"कृतपा-
दादिशौचस्तु भक्त्या सायं ततो गृही ॥ गच्छेदस्फुटितां
शय्यामपि दारुमयीं दृढाम् ॥ १ ॥ न विशालां न वा
भग्नां न क्षामां मलिनां न च ॥ न च जन्तुमयीं शय्यां
त्वधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥ २ ॥ प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं
याम्यायामथवा नृपः ॥ सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु
रोगदम् ॥ ३ ॥ " मात्स्ये—"मांगल्यं पूर्णकुंभं च शिरः-
स्थाने निधापयेत् ॥ रात्रिसूक्तं जपेद्वात्रौ रात्रिक्षामो भवे-

१ पुरुषस्य दीपनिर्वाणे दोष आह्निकसूत्रावल्याम्—"दीपनिवापणात्पुंसः
कूष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्भुवम् ॥" इति ॥
२ दक्षः—"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु
ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥" विष्णुः—"नाऽऽद्रपादः स्वप्यात् ।" उद्गना—"न तैला-
म्यक्तशिराः स्वपेत् । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ।" कृष्णोऽत्र हरिणः इति याज्ञ-
वल्क्यव्याख्यायामपरार्काभिधायाम् अपरादित्यदेवः ।

न्नरः ॥४॥” स्कादे—“उपानहौ वेणुदंडमंबुपात्रं तथैव च ॥
तांबूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद्गृही ॥ ५ ॥” तत्र
प्रयोगः ॥ तावच्छर्वरीप्रथमभागं ग्रंथाद्यवलोकनेन नीत्वा स्वाप-
काले विष्णुं नमस्कृत्य ॐ नमो नंदीश्वराय इति पठित्वा सुख-
शायिनां स्मरणं कुर्यात् ॥ ॐ अगस्तिर्माधवश्चैव मुचकुंदो महा-
बलः । कपिलो मुनिरास्तीकः पचैते सुखशायिनः ॥ १ ॥ अथ
गारुडमंत्राः ॥ ॐ नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ॥
नमोस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ १ ॥ सर्पा-
पसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ॥ जनमेजयस्य यज्ञांते
आस्तीकवचनं स्मर ॥ २ ॥ आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः
सर्पो न निवर्तते ॥ शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं
यथा ॥ ३ ॥ यो जरत्कारुणा जातो जरत्कन्या महायशाः ॥
तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ॥ ४ ॥ एतान्
गारुडमंत्रांस्तु निशायां पठते यदि ॥ मुच्यते सर्वबाधाभ्यो
नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥ एवं पठित्वा समाधिस्थमव्ययं
विष्णुं नमस्कृत्य रात्रौ स्वप्यात् ॥ इति शयनविधिः ॥

अथ दारोपगमः ॥ ऋतुदर्शनमारभ्य षोडशदिवसेष्वाद्यदि-
नचतुष्टयमेकादशं त्रयोदशं विहायावशिष्टेषु दिवसेषु पुत्रार्थं युग्म-

१ मनुः—“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं
संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ अमावस्यामष्टमीं च पूर्णिमासीं चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी—

दिवसे कन्याश्रययुग्मदिने चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीपंचदशीश्राद्धपूर्व-
दिनव्रतोपवासश्राद्धनिमन्त्रिततद्भुक्तशनि रविभौमवारभरणीकृत्ति-
कार्दामघापूर्वात्रयविशाखाज्येष्ठामूलजन्मनक्षत्रसङ्क्रान्तिव्यतीपा-
तवैधृतिरिक्ते शय्यान्तरे उपवीती मन्मथगृहं स्पृष्ट्वा ईश्वरं स्मृत्यो-
रत्योत्थाय स्नायात् ॥ इति दारोपगमप्रयोगः ॥

एवं यथायोगं शुद्धः सन्स्वशय्यायां यथासुखं प्रबोधपर्यंतं सुप्त्वा
पुनः प्रभाते उत्थाय प्रातःस्मरणादीनि कर्माणि प्रतिदिनं कुर्यात् ॥

—मधेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥” ऋतोराद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयेत् । तथा च
मनुः—“तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशी च शेषाः स्युः
प्रशस्ता दश रात्रयः ॥” एकादशीत्रयोदश्यावृत्तौर्न पक्षस्य । अत्र द्वाङ्गुलिखितौ—
“न दिवा मैथुनं ब्रजेत् क्लीबा अल्पवीयाश्च दिवा प्रसूयन्तेऽप्यायुषश्च । तस्मादेतस्य-
रिवर्जयेत् ॥ ” इति । इत्यादि सकलमभिप्रेत्याह—ऋतुदर्शनेत्यादि ॥
१ पराशरः—“सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवा-
ऽऽतिथेयश्च षट्कर्माणि दिने दिने ॥” विज्ञानेश्वरः—“अन्तर्मुखानि यदि
खानि तपस्ततः किं नान्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किम् ॥ ” अन्तर्बहिर्ह्रियं
हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्ह्रियं हरिश्च तपस्ततः किम् ॥” मनुः—यमान्
सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः । यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान्
भजन् ॥” नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदं न तु नियमनिषेधार्थम् ।
यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेवं कृतः । तत्र याज्ञवल्क्यः—“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्ति-
र्प्यानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः । स्नानं मौनो-
पवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाकोधाप्रमादता ॥”
स्मृत्यन्तरे—“अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमा-

एषामकरणे दोषो मार्कण्डेयपुराणे—“ यस्य चानुदिनं हानि-
र्गृहे नित्यस्य कर्मणः ॥ यश्च ब्राह्मणसंत्यक्तः किल्बिषी स
नराधमः ॥ १ ॥ नित्यस्य कर्मणो हानिं न कुर्वीत कदा-
चन ॥ तस्य त्वकरणे बन्धः केवलं मृतजन्मसु ॥ २ ॥”
स्मृत्यर्थसारे—“ नास्तिक्यात्कर्महानौ तु मासेन पतितः
स्मृतः । द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ॥१॥”
कूर्मपुराणे—“इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया । ब्राह्मणा-
नां कर्मजातमपवर्गफलप्रदम् ॥ २ ॥ नास्तिक्यादथवाऽऽल-
स्याद्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकान्वोराण्कालयोनौ
प्रजायते ॥ ३ ॥ नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽथमविधिं
स्वकम् । तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ ४ ॥”

इति श्रीरत्नगढनगरनिवासिना श्रीवसिष्ठकुलोद्भवेन श्रीराम-
कृष्णपौत्रेण कस्तूरीचन्द्रसूनुना नानानिबन्धकर्त्रा श्रीमहा-
देवभक्तगौडपण्डित श्रीचतुर्थीलाल (चौथमल) शर्मणा
कृताया वाजसनेयिनां नित्यकर्मप्रयोगमालाया नित्य-
कर्मात्मकः प्रथमो विभागः समाप्तः ॥ १ ॥

- वै परिकीर्तिताः ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ अप्रमादश्च सततं
पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥” इति संक्षेपः । इति श्रीजीदिराज्यान्तर्गत ‘गोतोली’ ग्राम-
वासि पं श्री अमीलालशर्मणां तनूद्भवेन सती ‘श्रीरजिजा’ देवीगर्भजेन बीकानेर-
नोहरब्राह्मणपाठशालाप्रधानाध्यापकेन विद्यावारिधि पं० श्रीशिवनारायणशास्त्रिणा
निर्मिता प्रथमभागटिप्पणी पूर्तिमगादिति शिवम् ॥

अथ नैमित्तिककर्मात्मको

द्वितीयो विभागः ।

अथ पार्थिवशिवपूजाप्रयोगः ॥ तत्रादौ आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य । “अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा अमुककामोऽहं पार्थिवर्लिंगपूजां करिष्ये ” इति संकल्प्य विभूतिरुद्राक्षधारणं कृत्वा यथाशक्ति पंचाक्षरं जपित्वा न्यासं कुर्यात् ॥ तत्र—
“ वेदोक्तमंत्रविधिना न्यासं चैव समाचरेत् ॥ सन्ध्यादेवार्चनादौ च प्रतिष्ठादिकर्मसु ॥ १ ॥ न्यासमूलमिदं सर्वं न्यासं पूर्वं तु कारयेत् ॥ न्यासेन रहितं कर्म अर्द्धं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥ २ ॥ ” अथ न्यासमन्त्रः— ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ “ ॐ कारं मूर्ध्नि विन्यस्य नकारं नासिकाग्रतः ॥ मकारं तु ललाटे वै भकारं मुखमध्यतः ॥ ॥ ३ ॥ गकारं कंठदेशे च वकारं हृदये न्यसेत् ॥ तेकारं दक्षिणे हस्ते वामे रुकारमेव च ॥ ४ ॥ द्वाकारं नाभिदेशे च यकारं पादयोर्द्वयोः ॥ एवं न्यासविधानेन निष्पापात्मा

१ “यथा देहे तथा देवं न्यासं कृत्वा यथाविधि । न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥” इत्याग्नेये ॥

भवेन्नरः ॥ ६ ॥ ” एवं न्यासं कृत्वा सूर्यायार्घ्यं दत्त्वा ॥ ॐ
 सर्वाधारे धरे देवि त्वद्रूपां मृत्तिकामिमाम् ॥ ग्रहीष्यामि
 प्रसन्ना त्वं लिङ्गार्थं भव सुप्रभे ॥ १ ॥ इति भूमिं प्रार्थ्य ॥ ॐ ह्रीं
 पृथिव्यै नम इति षड्वर्णेनाभिमन्त्र्य ॥ ॐ उद्धृतासि वराहेण
 कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके त्वां च गृह्णामि प्रजया च
 धनेन च ॥ ३ ॥ ” ॐ हराय नम इति शुचिस्थानान्मृदमाहृत्य
 शोधितायां तस्यां वै इत्यमृतबीजाभिमन्त्रितजलप्रक्षेपेण संपीड्य तेन
 पिण्डेन ॐ महेश्वराय नम इति लिङ्गं कृत्वा स्वपुरतः ॐ शूल-
 पाणये नमः इति पीठादौ प्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्य ॥ ततः ॐ
 अस्य श्रीशिवपंचाक्षरमन्त्रस्य वामदेव ऋषिरनुष्टुप्छंदः श्रीस-
 दाशिवो देवता ॐ बीजं नमः शक्तिः शिवाय कीलकं मम
 सांबसदाशिवप्रीत्यर्थं न्यासे पूजने जपे च विनियोगः ॥
 ॐ वामदेवाय ऋषये नमः शिरसि । ॐ अनुष्टुप्छंदसे न०
 मुखे ॥ ॐ श्रीसदाशिवदेवतायै न० हृदि । ॐ बीजाय न०
 गुह्ये ॥ ॐ शक्तये नमः पादयोः । ॐ शिवाय कीलकाय
 न० सर्वांगे । ॐ नं तत्पुरुषाय नमो हृदये । ॐ मं अघोराय
 नमः पादयोः । ॐ शिं० सद्योजाताय नमो गुह्ये । ॐ वां
 वामदेवाय नमो मूर्ध्नि ॥ ॐ यं ईशानाय नमो मुखे ॥
 ॐ ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ नं तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥
 ॐ मं मध्यमाभ्यां वषट् ॥ ॐ शिं अनामिकाभ्यां हुं ॥

ॐ वां कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ ॐ य करतलकरपृष्ठाभ्यां
 फट् ॥ ॐ ॐ हृदयाय नमः ॥ ॐ नं शिरसे स्वाहा ॥
 ॐ मं शिखायै वषट् ॥ ॐ शिं कवचाय हुं ॥ ॐ वां नेत्र-
 त्रयाय वौषट् ॥ ॐ यं अस्त्राय फट् ॥ एवं न्यासं कृत्वा
 कुंभपूजां विधाय ॥ “ॐ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं
 चारुचंद्रावतंसं, रत्नाकल्पोज्ज्वलांगं परशुमृगवराभीतिहस्तं
 प्रसन्नम् । पद्मासीनं समंतात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं,
 विश्वाद्यं विश्ववंद्यं निखिलभयहरं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ”
 इति ध्यात्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठाम-
 न्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि
 क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता आं बीजं ह्रीं शक्तिः कौं
 कीलकं देवप्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । ब्रह्मविष्णुरुद्रऋ-

१ सव्यहस्तधृताक्षतेभ्यः दक्षहस्तेन अक्षतानादाय-“ॐ ऋग्वेदाय नमः ।
 यजुर्वेदाय नमः । सामवेदाय नमः । अथर्ववेदाय नमः । कल-
 शाय नमः । कलशकुम्भाय नमः । रुद्राय नमः । समुद्राय
 नमः ॥” तैरक्षतप्रक्षेपैरेव एभिर्मन्त्रैः संपूज्य, हस्तौ समानीय संप्रार्थयेत्-
 “ देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ । विधृतो विष्णुना
 स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति मृतानि
 त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । ब्रह्मणा निर्मितस्त्वं हि मन्त्रैश्चैवामृतोपमैः । प्रार्थयामि
 च त्वां कुम्भ । वाञ्छितार्थं पयच्छ मे ॥” इति संप्रार्थ्य षोडशोपचारैः सम्पूजयेत्
 इत्यन्यत्र ॥

विभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमो मुखे ॥
 प्राणारव्यदेवतायै न० हृदि ॥ आं बीजाय नमो गुह्ये ॥ ह्रीं
 शक्तये नमः पादयोः ॥ क्रौं कीलकाय नमः सर्वाङ्गे ॥ इति
 कृत्वा ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं सः सोहं
 शिवस्य प्राणा इह प्राणाः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं० शिवस्य
 जीव इह स्थितः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं० शिवस्य सर्वे-
 द्रियाणि ॥ ॐ वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वापाणि-
 पादपायूपस्थानि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥
 एवं प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा स्थापितं लिङ्गं स्पृशन् ॐ भूः पुरुषं
 सांबसदाशिवमावाहयामि ॥ ॐ भुवः पुरुषं सांबसदा-
 शिवमावाहयामि ॥ ॐ स्वः पुरुषं सांबसदाशिवमावा-
 हयामि इत्यावाहयेत् ॥ ॐ स्वामिन्सर्वजगन्नाथ यावत्पू-
 जावसानकम् ॥ तावत्त्वं प्रीतिभावेन लिंगेऽस्मिन्सन्निधौ
 भव ॥ १ ॥ इति पुष्पांजलिं दत्त्वा गणेशप्रमुखान्स्वनाममंत्रेण संपूज्य
 शिवपूजनं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॐ नमोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय
 मीढुषे ॥ अथोयेऽस्य सत्त्वानोहंतेभ्योऽकरं नमः ॥ ॐ
 शिवाय नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ इति पाद्यम् ॥ १ ॥ ॐ गायत्रीत्रि-
 ष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पंतत्या सह बृहत्युष्णिहाककुप्सूचीभिः सम्य-

१ "दूर्वा च विष्णुक्रान्ता च श्यामाकं पद्ममेव च । पाद्याङ्गानि च चत्वारि
 कथितानि समासतः ॥" पादार्घ्यमुदकं पाद्यम् ॥

न्तुत्वा ॐ शिवाय नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ इत्यर्घ्यम् ॥ २ ॥ एवं
चतुर्थ्यतेन सर्वत्र ॥ ॐ त्र्यम्बक्यजामहेसुगन्धिम्पुष्टि-
र्वनम् ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ इत्या-
चमनम् ॥ ३ ॥ ॐ मधुवातांऋतायुते इति मधुपर्कम् ॥ ४ ॥ ॐ
शिवाय नमः आचमनीयम् ॥ ५ ॥ ॐ वरुणस्योत्तम्भनम-
सिवरुणस्यस्कम्भसर्जनीस्थोवरुणस्यऽऋतसदन्यसिवरुण-
स्यऽऋतसदनमसिवरुणस्यऽऋतसदनुमासीद ॥ इति जल-
स्नानम् ॥ ६ ॥ ॐ पर्यःपृथिव्याम्पयुऽओषधीषुपयोद्वि-
व्यन्तरिक्षेपयोधां ॥ पर्यस्वतीं प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥

१ गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वांनितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकमर्घ्यमिति
गृह्यादिषु । वतराजे—“ आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चेति ह्यर्थोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥ ” सिद्धार्थकः शुभ्रसर्षपः ।
२ दधिमधुघृतान्येकत्र कृतानि मधुपर्कः । बृहत्पराशरः—“ संशोधितं दधि
मधु कांस्यपात्रे स्थितं घृतम् । कांस्येनान्येन संछन्नं मधुपर्कमितीर्यते ॥ ”
शोधनमपि तत्रैव—“ दधिक्राव्णेतिदध्नश्च वस्त्रान्निष्कासनं च यत् । मधुव्वा-
तेति तिस्रभिर्मधुनः शोधनं स्मृतम् ॥ निराज्यमन्नावधिश्रित्य बहिनानुसृते घृते ।
घृतं घृतेति मन्त्रेण वस्त्रपूतं च शोधनम् । एतच्छोधनमेतेषां मधुपर्कविधौ
मतम् । अन्यत्र मधुपर्कास्तु वस्त्रपूतं हि फेवलम् ॥ ” आपस्तम्बः—
“ सर्पिरेकगुणं प्रोक्तं शोधितं द्विगुणं मधु । मधुपर्कविधौ प्रोक्तं सर्पिषा च समं
दधि ॥ ” इति ॥

इति पयःस्नानम् ॥ पुनर्जलस्नानम् ॥ ७ ॥ ॐ दुधिका-
 ळ्णोऽअकारिषज्जिष्णोरश्वस्यव्वाजिनः ॥ सुरभिर्नोमुखा-
 करुत्प्रणुऽआयूँषितारिषत् ॥ इति दधिक्षानं पुनर्जलस्ना-
 नम् ॥ ८ ॥ घृतद्वृष्ट पावानःपिबतुव्वसाँवसापावानं
 पिबतुन्तरिक्षस्यहविरसिस्वाहादिशः प्रदिशऽआदिशोँव्वि,
 दिशऽउदिशोँ दिग्भ्यहं स्वाहा ॥ इति घृतस्नानं पुनर्जलस्ना-
 नम् ॥ ९ ॥ ॐ मधुवाताऽऽकृतायतेमधुंक्षरन्तिसिन्धवः॥
 माध्वीर्न्नःसुन्त्वोषधीः॥ मधुनक्तमुतोषसोमधुमुत्पार्थिव-
 एंरजः ॥ मधुद्यौरस्तुनःपिता ॥ मधुमान्नोव्वनस्पति-
 र्मधुमाँऽअस्तुसूर्यः ॥ माध्वीर्गावोभवन्तुनहं ॥ इति मधु-
 स्नानं पुनर्जलस्नानम् ॥ १० ॥ ॐ अपाएँरसमुद्वयसुठ-
 सूर्येसन्तर्त्तसुमाहितम् ॥ अपाएँरसस्ययोरसस्तंवोँगृह्णा-
 म्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वानुष्टुप्गृह्णाम्येषतेषोनिरि-
 न्द्रायत्वानुष्टुप्तमम् ॥ इति शर्करास्नानम् ॥ पुनः शुद्धोदक-
 स्नानम् ॥ ११ ॥ ॐ पञ्चनद्यःसरस्वतीमपियन्तिसस्रो-
 तसहं । सरस्वतीतुपञ्चधासोदेशेभवत्सरित् ॥ इति पंचामृ-

तस्नानम् ॥ १२ ॥ ॐ शुद्धवालं सर्वशुद्धवालोमणिवाल-
स्तऽआश्विनां श्येतः श्येताक्षोरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कूर्णा-
यामाऽअंवलितारौद्रानभोरूपाऽपार्जन्याः ॥ इति शुद्धोदक-
स्नानम् ॥ १३ ॥ ततः स्नानांति ॐ नमस्ते रुद्रम० इति
षोडशभिर्ऋग्भिर्भिरभिषेकं कुर्यात् ॥ ततः ॐ प्रमुञ्च धन्वं नुस्त्वमु-
भयोरात्न्योर्ज्याम् ॥ आश्वते हस्तऽइषवः पराताभंगवो वप ॥
इति वैश्वं कौपीनं च ॥ १४ ॥ ततः आचमनम् ॥ ॐ विज्यन्धनुः
कपर्दिनो विशाल्यो बाणवारऽउत ॥ अने शन्नस्य षाऽइषव-
ऽआभुरस्य निषङ्गधिः ॥ इत्याभरणम् ॥ १५ ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञान-
मप्रथमं पुरस्ताद्विसीमृतं सुरुचोर्वेनऽआवहं । स बुध्न्याऽउप-
माऽअस्य विष्टाऽसुतश्च्योनिमसंतश्चुविवः ॥ इति यज्ञो-
पवीतमाचमनं च ॥ १६ ॥ ॐ नमः श्वभ्युलंश्चपतिभ्यश्चवोन-
मोनमोभवाय च रुद्राय च नमः शूर्वाय च पशुपतये च नमो नील-
ग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने ॥ इति गंधम् ॥ १७ ॥

१ गन्धमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं
षष्ठाधृतं परम् ॥” इति ॥ २ “स्नानान्ते चार्पयेद्दद्यात् देवावां प्रीतये सदा ॥ ब्रह्मसूत्रं
च दातव्यं पूजाफलमभीप्सुना ॥” इति ॥

ॐ नमः शम्भुवार्यचमयोभुवार्यचुनमः शङ्करार्यचमयस्क-
 रायचुनमः शिवार्यचशिवतरायच ॥ इत्यक्षताः ॥ १८ ॥ ॐ
 नमः पाय्यायचावार्यायचुनमः प्रतरणायचोत्तरणायचुनम-
 स्तीर्थ्यायचकूल्यायचुनमः शष्प्यायचफेन्यायचुनमः ॥ इति
 पुष्पाणि ॥ १९ ॥ ॐ नमोऽबिलिमनेचकवचिनेचुनमोऽवर्मिणेच
 वरूथिनेचुनमः श्रुतार्यचश्रुतसेनार्यचुनमोऽदुन्दुभ्यायचाहनु-
 न्यायचुनमोऽधृष्णवे ॥ इति बिल्वपत्राणि ॥ २० ॥ ॐ काण्डात्का-
 ण्डात्प्ररोहन्तीपरुषत्परुषस्परि ॥ एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेण
 शतेनच ॥ इति दूर्वाः ॥ २१ ॥ ॐ नमः कपर्दिनेचव्युप्तके-
 शायचुनमः सहस्राक्षायच शतधन्वनेचुनमोऽगिरिशायच
 शिपिविष्टायचुनमोऽमीढुष्टमायचेषुमतेचुनमोऽह्रस्वार्य ॥ इति
 धूपम् ॥ २२ ॥ ॐ नमोऽआशवेचाजिरायचुनमोऽशीष्ठ्यायच
 शीभ्यायचुनमोऽऊर्म्यायचावस्वन्यायचुनमोऽनादेयायचद्वी-
 प्यायच ॥ इति दी० ॥ २३ ॥ ॐ नमोऽज्येष्ठायचकनिष्ठायचुनमः

१ पुष्पार्पणप्रकारः कालिकापुराणे—‘मध्यमाऽनामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य
 पूजयेत् । अंगुष्ठतर्जनीभ्यां तु निर्माल्यमपनोदयेत् ॥’ इति ॥ २ दीपवश्च गोघृत-
 संपादितो वेदितव्यः । ‘दीपे देयं च गोघृतम्’ इत्युक्तेरिति बोध्यम् ॥

पूर्वजायचापरजायचुनमौमध्यमायचापगुल्भायचुनमौजघ-
 न्यायचबुध्यायचुनमुहं सोभ्याय च ॥ इति नैवेद्यम् ॥ २४ ॥
 ॐ त्र्यंबक्यजामहे सुगन्धिंस्पृष्टिवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिव-
 बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ इत्याचमनम् ॥ २५ ॥ ॐ
 इमारुद्रायतवसेकपुर्दिनेक्षुयर्द्धीरायप्रभैरामहेमतीहं ॥ यथा-
 शमसंद्दिपदेचतुष्पदे विश्वंपुष्टंग्रामेऽस्मिन्ननातुरम् । इति
 तांबूलम् ॥ २६ ॥ ॐ हिरण्यगुर्भलंसमवर्तताग्नेभुतस्यजातः
 पतिरेकऽआसीत् ॥ सदाधारपृथिवीद्यामुतेमांकस्मैदेवायहु-
 विषांविधेम ॥ इति दक्षिणाम् ॥ २७ ॥ ॐ नमः शिवाय
 इत्यनेन ऋतुफलानि पुष्पमालां चार्पयेत् ॥ ततः एकादशरुद्रान्पू-
 जयेत् ॥ ॐ अघोराय नमः ॥ १ ॥ ॐ पशुपतये न०

१ गीतासु भगवान् श्रीकृष्णः—“ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
 प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ” ‘ अश्नामि ’ इत्यस्य
 साक्षाद्भक्षणे तात्पर्यमपि प्रीत्या स्वीकरणमेव तदर्थः । यथोक्तं महाभारते
 शान्तिपर्वणि—“ याः क्रियाः संप्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा
 देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ” (म० भा० शा० १७१-६३) किं बहुना
 प्रीतिबुभुक्षिता देवा भक्त्यैव प्रसीदन्ति तथा चास्मायः—“ न हवै देवा अश्नन्ति न
 पिबन्ति एतदेवाशृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ” अतो भक्तिश्रद्धापूर्णेनैव सर्वथा हृदयेन
 भाज्यम् ॥ २ “ त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये । ” इति भावनया समर्पयेत् ॥

॥२॥ ॐ शिवाय न० ॥३॥ विरूपाय न० ॥४॥ ॐ विश्व-
रूपाय न० ॥ ५ ॥ ॐ भैरवाय न० ॥ ६ ॥ ॐ त्र्यंबकाय
न० ॥ ७ ॥ ॐ शूलपाणये न० ॥ ८ ॥ ॐ कपर्दिने
न० ॥ ९ ॥ ॐ ईशानाय न० ॥ १० ॥ ॐ महेशाय न०
॥ ११ ॥ इत्येकादशरुद्रान्संपूज्य ॐ भगवत्यै न० ॥
॥ १ ॥ ॐ उमादेव्यै न० ॥ २ ॥ ॐ शंकरप्रियायै न०
॥ ३ ॥ ॐ पार्वत्यै न० ॥ ४ ॥ ॐ गौर्यै न० ॥ ५ ॥
ॐ कालिंद्यै न० ॥ ६ ॥ ॐ काटिव्यै ० ॥ ७ ॥ ॐ विश्व-
धारिण्यै ० ॥ ८ ॥ ॐ विश्वेश्वर्यै ० ॥ ९ ॥ ॐ विश्व-
मात्रे ० ॥ १० ॥ ॐ शिवायै ० ॥ ११ ॥ इति शक्तिं पूज-
येत् ॥ एवं सगणं रुद्रं संपूज्य वेद्यामष्टमूर्तिमक्षतादिना पूजयेत् ॥
ॐ शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः प्राच्याम् ॥ ॐ भवाय जल-
मूर्तये नमः ऐशान्याम् ॥ ॐ रुद्रायाग्निमूर्तये नमः उदीच्याम् ॥
ॐ उग्राय वायुमूर्तये नमो वायव्याम् ॥ ॐ भीमायाकाश-
मूर्तये नमः प्रतीच्याम् ॥ ॐ पशुपतये यजमानमूर्तये नमः
नैर्ऋत्याम् ॥ ॐ महादेवाय सोममूर्तये नमः दक्षिणस्याम् ॥
ॐ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः आग्नेय्याम् ॥ एवं संपूज्य साक्ष-
तजलेन तर्पणं कार्यम् ॥ ॐ भवं देवं तर्पयामि ॥ ॐ शर्व
देवं त० ॥ ॐ ईशानं देवं तर्प० ॥ ॐ पशुपतिं देवं त० ॥
ॐ उग्रं देवं तर्प० ॥ ॐ रुद्रं देवं तर्प० ॥ ॐ भीमं वेदं

त० ॥ ॐ महांतं देवं त० ॥ ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं
 तर्प० ॥ ॐ शर्वस्य देवस्य पत्नीं तर्प० ॥ ॐ ईशानस्य
 देवस्य पत्नीं तर्प० ॥ ॐ पशुपतेर्देवस्य पत्नीं त० ॥ ॐ
 रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त० ॥ ॐ भीमस्य देवस्य पत्नीं तर्प० ॥
 ॐ महतो देवस्य पत्नीं त० ॥ एवं तर्पणं कृत्वा आरातिक्यं
 कुर्यात् ॥ ततः ॐ युञ्जेनंघुञ्जमयजन्तुदेवास्तानिधर्माणिप्रथु-
 मान्न्यासन् । तेहनाकम्महिमानं सचन्तुयत्रपूर्वैसाध्याः
 सन्ति देवाः ॥ इति पुष्पांजलिः ॥ ॐ धेतीर्थानिप्रचरन्ति
 मृकाहस्तानिषुङ्गिणः ॥ तेषां७सहस्रयोजुनेवधन्वानि त-
 न्मसि ॥ यानि कानि च पापानि जन्मांतरकृतानि च ॥
 तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥ १ ॥ इति प्रदक्षि-
 णात्रयं कार्यम् ॥ ततः-“प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्यु-
 ग्रहार्णवात् ॥ ” इति वदन्नमेत् ॥ ततो यथाशक्ति पंचाक्षरं
 दशाक्षरं वा मंत्रं जप्त्वा महिप्रक्षमापराधप्रभृतिपुराणैः प्राकृतैः स्तवैः
 स्तुत्वा देवं प्रार्थयेत् ॥ “ ॐ आवाहनं न जानामि न जानामि
 विसर्ज्जनम् । पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥
 ॥ १ ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सदाशिव ॥ यत्पू-
 जितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ २ ॥ अन्यथा शरणं

नास्ति त्वमेव शरणं मम ॥ तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष मां
परमेश्वर ॥ ३ ॥” इति प्रार्थ्य ॥ “ अनेन पूजनेन श्रीसांब-
सदाशिवः प्रीयताम् ॥ ” इति निवेदयेत् ॥ ततो गलताडनं
कृत्वा ॐ महादेवाय नमः ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः
पिनाकधृक् ॥ शिवः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्जनम् ॥
॥ १ ॥ इति संहारमुद्रया विसर्जयेत् ॥ नंदिपुराणे—“आयुष्मा-
न्धनवाञ्छ्रीमान्पुत्रवान्धान्यवान्सुखी ॥ वरमिष्टं लभेष्टिगं
पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥ तस्मात्तु पार्थिवं लिंगं ज्ञेयं सर्वा-
र्थसाधकम् ॥ ” इति पार्थिवशिवपूजाविधिः समाप्तः ॥

अथ शिवनीराजनातिः ॥ “ ॐ जय गंगाधर हर जय

१ “तस्य परमेश्वरस्यैवाहम्, स परमेश्वरो ममैव स परमेश्वर एवाहम्’
इत्येवं भगवच्छरणं त्रिविधम् । यथोक्तं भक्तिरसायने—“तस्यैवाहं ममैवासौ
स एवाहमिति त्रिधा । भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः ॥” तत्राद्यं मृदु
इत्युच्यते । यथा—सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् । सामुद्रो हि
तरङ्गः कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥” द्वितीयं ‘मध्यमम्’ इति भाष्यते ।
यथा—हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात् कृष्ण किमदुभुतम् । हृदयाद्यदि निर्यासि
पौरुषं गणयामि ते ॥” अत्र हिन्दीभाषामयं सूरदासवचनम्—बाहँ छुड़ाये
जात हो निबल जानिके मोय । हिरदयसे जब जाउगे, तब जानूंगो तोय ॥”
तृतीयं च भगवच्छरणम् ‘अतिमात्रम्’ इति प्रोच्यते । यथा स्वदूतान् प्रति
यमोक्तिः—सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मत्ति-
रबला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान् विहाय दूरात् ॥ २ नीराजनप्रकारस्तु—

गिरिजार्थीशा ॥ त्वं मां पालय नित्यं रूपया जगदीशा ॥ हर
हर महादेव ॥ १ ॥ कैलासे गिरिशिखरे कल्पद्रुमविपिने ॥
गुञ्जति मधुकरपुञ्जे कुञ्जवने गहने ॥ कोकिलकूजितखेलतहंसावन-
ललिता ॥ रचयति कलाकलापं नृत्यति मुदसहिता ॥ हर हर
हर महादेव ॥ २ ॥ तस्मिँल्ललितसुदेशे शाला मणिरचिता ॥
तन्मध्ये हरनिकटे गौरी मुदसहिता ॥ क्रीडा रचयति भूषारञ्जि-
तनिजमीशं ॥ इंद्रादिकसुरसेवितनामयते शीशम् ॥ हर हर ॥
॥ ३ ॥ विबुधवधूर्बहु नृत्यति हृदये मुदसहिता ॥ किन्नरगायन-
कुरुते सप्तस्वरसहिता ॥ धिनकत थै थै धिनकत मृदङ्ग वाद-
यते । कण कण ललिता वेणुं मधुरं नादयते ॥ हर हर ॥
॥ ४ ॥ रुण रुण चरणे रचयति नूपुरयुज्ज्वलिता ॥ चक्रावर्ते
भ्रमयति कुरुते तांधिकतां ॥ तां तां लुप चुप तां तां डमरु वाद-
यते । अगुष्ठांगुलिनादं लासिकतां कुरुते ॥ हर हर ॥ ५ ॥
कर्पूरद्युतिगौरं पंचाननसहितम् ॥ त्रिनयनशशिधरमौलिं विषधर-
कण्ठयुतम् ॥ सुंदरजटाकलापं पावकयुतभालम् ॥ डमरुत्रिशूल-
पिनाकं करधृतनृकपालम् ॥ हर हर ॥ ६ ॥ मुण्डै रचयति
माला पन्नगमुपवीतम् ॥ वामविभागे गिरिजारूपं अतिललितम् ॥
सुंदरसकलशरीरे कृतभस्माभरणम् ॥ इति वृषभध्वजरूपं तापत्रय-

-विष्णुधर्मे प्रोक्तः-“आदौ चतुष्पादतले प्रदेयं द्विर्नाभिदेशे सुखमण्डलैकम् ।
सर्वाङ्गदेशेषु च सप्तवारं नीराजनेऽयं विधिरिश्वरस्य ॥ ” इति

हरणम् ॥ हर हर० ॥ ७ ॥ शंखनिनादं कृत्वा झल्लरिनाद-
यते ॥ नीराजयते ब्रह्मा वेदऋचां पठते ॥ अति मृदुचरणसरोजं
हृदिकमले धृत्वा ॥ अवलोकयति महेशं ईशं अभिनत्वा । हर०
॥ ८ ॥ ध्यानं आरतिसमये हृदये अति कृत्वा ॥ रामस्त्रिजटा-
नाथं ईशं अभिनत्वा ॥ संगीतमेवं प्रतिदिनपठनं यः कुरुते ॥
शिवसायुज्यं गच्छति भक्त्या यः शृणुते ॥ हर हर हर महादेव ॥
॥ ९ ॥ ” इति शिवनीराजनं समाप्तम् ॥

अथ मंत्रपुष्पाञ्जलिमंत्राः ॥ ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा-
स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ तेह नाकं महिमानः
सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १ ॥ ॐ राजा-
धिराजाय प्रसह्य साहिने ॥ नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे ।
स मे कामान् कामकामाय मह्यम् ॥ कामेश्वरो वैश्रवणो
ददातु ॥ कुबेराय वैश्रवणाय महाराजाय नमः ॥ २ ॥ ॐ
स्वस्ति साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
महाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौमः सा-
र्वायुष आन्तादापरार्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यताया एकरा-
डिति ॥ तदप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरु-
त्तस्यावसन् गृहे ॥ आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभा-
सद इति ॥ इति मंत्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य । ॐ सप्तास्या सन्प-
रिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ॥ देवायद्यज्ञन्तन्वानाऽअब-

धन्पुरुषम्पशुम् ॥ १ ॥ यानि कानि च० इति प्रदक्षिणां कृत्वा
स्तुतिं कुर्यात् ॥ इति मंत्रपुष्पांजलिः ॥

अथ शिवस्तुतिः ॥ ॐ अंगहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं
महेश्वर ॥ पूजितोऽसि मया देव तत्क्षमस्व भ्रमात्कृतम् ॥
॥ १ ॥ यद्यप्युपहृतैः पुष्पैरपास्तैर्भावदूषितैः ॥ केशकी-
टापविद्धैश्च पूजितोसि मया प्रभो ॥ २ ॥ अन्यत्रासक्त-
चित्तेन क्रियाहीनेन वा प्रभो ॥ मनोवाक्कायदुष्टेन पूजितोसि
त्रिलोचन ॥ ३ ॥ यच्चोपहतपात्रेण कृतमर्घ्यादिकं मया ॥
तामसेन च भावेन तत्क्षमस्व मम प्रभो ॥ ४ ॥ मन्त्रेणा-
क्षरहीनेन पुष्पेण विफलेन च ॥ पूजितोसि महादेव तत्सर्वं
क्षम्यतां मम ॥ ५ ॥ अज्ञानयोगादुपचारकर्म यत्पूर्वमस्मा-
भिरनुष्ठितं ते ॥ तदेव सोद्भासनकं दयालो पितेव पुत्रान-
तनो जुषस्व ॥ ६ ॥ अयं दानकालस्त्वहं दानपात्रं भवानेव
दाता त्वदन्यं न याचे ॥ भवद्भक्तिमंतः स्थिरां देहि महां-
कृपाशील शंभो कृतार्थोऽस्मि यस्मात् ॥ ७ ॥ ॐ नमो-
ङ्काररूपाय नमोऽक्षरवपुर्धृते ॥ नमो नादात्मने तुभ्यं नमो
बिंदुकलात्मने ॥ ८ ॥ अलिङ्गालिङ्गरूपाय रूपातीताय ते
नमः ॥ त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता ॥
॥ ९ ॥ त्वं भ्राता त्वं सुहृन्मित्रस्त्वं प्रियः प्रियरूपधृक् ॥
त्वं गुरुस्त्वं गतिः साक्षात्त्वं पिता त्वं पितामहः ॥ १० ॥

नमस्ते भगवान्नुद्र आस्करामिततेजसे ॥ नमो भवाय
 रुद्राय रसायांभुमयाय च ॥ ११ ॥ शर्वाय क्षितिरूपाय
 सदा सुरभिणे नमः ॥ पशूनां पतये तुभ्यं पावकामिततेजसे ॥
 ॥ १२ ॥ भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः ॥ महा-
 देवाय सोमाय अमृताय नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥ उग्राय यज-
 मानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥ पार्थिवस्य च लिंगस्य यन्मया
 पूजनं कृतम् ॥ तेन मे भगवान्नुद्रो वांछितार्थं प्रयच्छतु ॥
 ॥ १४ ॥ इति शिवस्तुतिः समाप्ता ॥ श्रीशिवोऽवतु ॥

अथ रुद्राभिषेकविधिः ॥ आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ
 संकीर्त्य “ ॐ ममात्मनः (यजमानस्य वा) श्रुतिस्मृतिपुराणो-
 कफलप्राप्त्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिद्वारा सर्वव्याधिनिरासपूर्वकं
 सर्वाभीष्टसिद्धयर्थं श्रीभवानीशंकरमृत्युंजयमहारुद्रदेवताप्रीतये रुद्रा-
 भिषेकं करिष्ये ” इति संकल्प्य श्रीगणपतिपूजनपूर्वकं श्रीभवा-
 नीशंकरं संपूज्य पंचामृतजलदुग्धाद्यविच्छिन्नधारया रुद्राभिषेकं
 कुर्यात् ॥ तद्यथा—हरिः ॐ गुणानान्त्वागुणपति ७ हवा-
 महे प्रियाणान्त्वाप्रियपति ७ हवामहे निधीनान्त्वा निधि-
 पति ७ हवामहे व्वसोमम । आहमं जानिगर्भधमात्त्वम-
 जासिगर्भधम् ॥ १ ॥ गायत्रीत्रिष्टुब्जगंत्यनुष्टुप्पुङ्क्त्या
 सह । ब्रूहत्युष्णिहां ककुप्सूचीभिः शम्भ्यन्तुत्वा ॥ २ ॥

द्विपदायाश्चतुष्पदास्त्रिपदायाश्च षट्पदाः ॥ विच्छन्दा-
 याश्चसच्छन्दाःसुचीभिःशम्यन्तुत्वा ॥ ३ ॥ सहस्तोमाः
 सहछन्दसऽआवृतःसहप्रमाऽऋषयः सुप्तदैव्याः ॥ पूर्वे-
 षाम्पन्था मनुदृश्यधीराऽअन्वालेभिरेरुथ्योनरश्मिन् ॥
 ॥ ४ ॥ यजाग्रतोदुरमुदैति० ॥ ५ ॥ येनकर्माण्युपसो०
 ॥ ६ ॥ यत्प्रज्ञानमुतचेतो० ॥ ७ ॥ येनदम्भुतम्भुवनं० ॥
 ॥ ८ ॥ यस्मिन्नृचः सामयजूंषि० ॥ ९ ॥ सुषारथि-
 रश्वा० ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिः ॐ सहस्रशीर्षापुरुष० ॥ १ ॥ पुरुषऽएवेद ९०
 ॥ २ ॥ एतावानस्यमहिमा० ॥ ३ ॥ त्रिपादुर्ध्वऽउदैत्पुरुष०
 ॥ ४ ॥ ततो विराडजायत० ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहु-
 तः सम्भृतं० ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचुः० ॥
 ॥ ७ ॥ तस्मादश्वाऽअजायन्तु० ॥ ८ ॥ तंयज्ञम्० ॥
 ॥ ९ ॥ यत्पुरुषंव्यदधुः० ॥ १० ॥ ब्राह्मणोस्यमुखं० ॥
 ॥ ११ ॥ चन्द्रमामनसो० ॥ १२ ॥ नाभ्याऽ-
 आसीदुन्तरिक्ष ९० ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेणहविषा० ॥

॥ १४ ॥ सुप्तास्यांसत्परिधय० ॥ १५ ॥ युज्ञेनयुज्ञमय-
जन्तदेवा० ॥ १६ ॥ अद्ध्यःसम्भृतं पृथिव्यैरसाञ्च विवृ-
कर्मणुं समवर्त्तताग्रै । तस्य त्वष्टां विदधद्रूपमेति तन्म-
र्त्यस्य देवत्त्वमाजानुमग्नै ॥ १७ ॥ वेदाहमेतम्पुरुषम्मु-
हान्तमादित्यवर्णन्तमसं परस्तात् । तमेव विदित्वाति
मृत्युमेति नान्यः पन्थां विद्युतेयनाय ॥ १८ ॥ प्रजापति-
श्चरति गर्भेऽनुन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्यु-
योनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि वि-
श्वा ॥ १९ ॥ यो देवेभ्योऽनातपतियो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥ रुचम्ब्रा-
ह्मजुनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवम्ब्राह्मणो विद्या-
त्तस्य देवाऽअसुवशे ॥ २१ ॥ श्रीश्च तेलुक्ष्मीश्च पुत्न्या-
वहो रात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णा त्रिषाणु-
मुर्मऽइषाण सर्वलोकर्मऽइषाण ॥ २२ ॥ इति रुद्रे द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ आशुः शिशानो वृषभो नभीमो घनाघनः क्षोभ-

णश्वर्षणीनाम् । सुङ्कन्दनोनिमिषऽएकवीरः शत७
 सेनाअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥ संकन्दनेनानिमिषेण
 जिष्णुनायुत्कारेणदुःश्रवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेणजयतु
 तत्सहस्रंयुधो नरऽइषुहस्तेनवृष्णा ॥ २ ॥ सऽइषुहस्ते
 सनिषङ्गिभिर्व्वशीस ७ खष्टा सयुधऽइन्द्रोऽगुणेन । सु ७
 सृष्टजित्सौमपाबाहुशुद्धयुग्मधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥
 बृहस्पतेपरिदीयारथेनरक्षोहामित्राऽअपबाधमानः ॥ प्रभु-
 अन्तसेनाऽप्रमृणोयुधाजयन्नुस्माकमेद्वयवितारथानाम् ॥ ४ ॥
 बलविज्ञायस्थविरऽप्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमानऽउ-
 ग्रः । अभिवीरोऽअभिसत्त्वासहो जाजैत्रमिन्द्रुरथमातिष्ठ-
 गोवित् ॥ ५ ॥ गोत्रभिदङ्गो विदुव्वज्रबाहुअयन्तमज्जम-
 प्रमृणन्तमोजसा । इम ७ सजाताऽअनुव्वीरयद्धमिन्द्र
 ७ सखायोऽअनुस ७ रभद्धम् ॥ ६ ॥ अभिगोत्राणिसह-
 सागाहमानोदयोव्वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुःश्रवणः पृतना-
 षाड्युद्धयोस्स्माक ७ सेनाऽअवतुप्रयुत्सु ॥ ७ ॥ इन्द्रऽ
 आसान्नेताबृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञः पुरऽएतुसोमः । देवसेना-

नामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्यवृष्णो ववरुणस्युराज्ञाऽआदित्यानाम्मरुता ७९ शर्द्धऽ
 उग्रम् ॥ महामनसाम्भुवनच्यवानाङ्घोषोदिवानाञ्जयतामु-
 दस्तथात् ॥ ९ ॥ उद्धर्षय मघवन्नायुधाभ्युत्सत्त्वंनाम्माम-
 कानाम्मनां ७९ सि । उद्धृत्रहन्वाजिनां व्वाजिनाभ्युद्धथाना-
 ञ्जयतांय्यन्तुधोषां ॥ १० ॥ अस्माकमिन्द्रुंसमृतेषुद्ध-
 जेष्वस्माकंवाऽ इषवस्ताजयन्तु । अस्माकंवीराऽउत्तरे
 भवन्त्वस्माँऽउदेवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥ अमीषांचित्तम्प्र-
 तिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्युप्वेपरेहि । अभिप्रेहि निर्दहह-
 त्सुशोकैरुन्धेना मित्रास्तमसासचन्ताम् ॥ १२ ॥ अवस-
 ट्ठापरा पतशरव्येब्रह्मस ७९ शिते । गच्छामित्रान्प्रप-
 द्यस्वमामीषाङ्गान्नोच्छिषः ॥ १३ ॥ प्रेताजयतानरऽइन्द्रो-
 वरुंशर्मयच्छतु ॥ उग्रावः सन्तुबाहवोनाधृष्याषथा-
 सथ ॥ १४ ॥ असौया सेनामरुतं परेषामभ्यैतिनऽओ-
 जसा स्पृद्धमाना । ताङ्गूहततमुसापव्रतेन यथामीऽ
 अन्योऽअन्यन्नजानन् ॥ १५ ॥ यत्रबाणासम्पतन्ति

कुमारा विशिखाऽईव । तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिःश-
 र्म्यच्छतु विश्वाहाशर्म्यच्छतु ॥ १६ ॥ मर्माणिते
 वर्मणा छदयामि सोमस्त्वाराजामृतेनानुवस्ताम् । उरो-
 र्वरीयोव्वरुणस्तेकृणोतु जयन्तन्त्वा नुदेवामदन्तु ॥ १७ ॥
 इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ हरिः ॐ विब्राड्बृहत् ०
 ॥ १ ॥ उदुत्यंजातवेदसं ॥ २ ॥ येनापावकचक्षसा ॥ ३ ॥
 दैव्यावद्धुर्यु ॥ ४ ॥ तम्प्रत्क्रथा पूर्वथा ॥ ५ ॥ अयम्बे
 नश्चोदयत् ॥ ६ ॥ चित्रन्देवानां ॥ ७ ॥ आनुऽइडा-
 भिर्विदथ ॥ ८ ॥ युदद्यकच्चवृत्र ॥ ९ ॥ तुरणिर्वि-
 श्वदर्शतो ॥ १० ॥ तत्सूर्य्यस्य ॥ ११ ॥ तन्मित्र
 स्यु ॥ १२ ॥ बण्मुहाँऽअसि ॥ १३ ॥ बद्सूर्य्यश्श्र-
 वसा ॥ १४ ॥ श्रायन्तऽइवसूर्य्यु ॥ १५ ॥ अद्यादे-
 वाऽउदिता ॥ १६ ॥ आकृष्णेनरजसा ॥ १७ ॥ (एते
 मंत्राः पूर्वं ब्रह्मयज्ञे उक्ताः) इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरि ॐ नमस्तेरुद्रमुन्यवऽउतोतुऽइष्वेनमः ॥ बाहु-
 भ्यामुततेनमः ॥ १ ॥ यातेरुद्रशिवातुनूरघोरापापकाशि-

नी ॥ तयानस्तुवाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥
 यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेविभुष्यस्तवे ॥ शिवाङ्गिरित्रताङ्कु-
 रुमाहिंसीलंपुरुषजगत् ॥ ३ ॥ शिवेनव्वचसात्त्वागिरि-
 शाच्छाव्वदामसि ॥ यथानुलंसर्वमिजगदसुक्ष्ममठसुमनाऽ-
 असत् ॥ ४ ॥ अद्वयवोचदधिवक्ताप्रथमोदैव्योभिषक् ॥
 अहींश्चसर्वाजम्भयन्त्सर्वाश्चवातुधान्योधराचीलंपरांसुव ॥
 ॥ ५ ॥ असौयस्ताम्रोऽअरुणऽउतबभ्रुः सुमङ्गलः ॥ येचै-
 नठरुद्राऽअभितोदिक्षुश्रितालंसहस्रशोवैषा७हेडऽईमहे ॥
 ॥ ६ ॥ असौयोवसर्पति नीलग्रीवोव्विलोहितः ॥ उत्तैन-
 ज्जोपाऽअदृश्चन्नदृश्चन्नुदहार्यः सट्टोमृडयातिनः ॥ ७ ॥
 नमोऽस्तुनीलग्रीवाय सहस्राक्षायमीदुषे ॥ अथोयेऽअस्य
 सत्त्वानो हन्तेब्ब्योकरन्नमः ॥ ८ ॥ प्रमुञ्चधन्वनस्त्वमुभयो-
 रात्न्योज्ज्याम् ॥ याश्चतेहस्तुऽइषवल्परताभगवोव्वप ॥
 ॥ ९ ॥ विज्ज्युन्धनुः कपर्दिनोव्विशाल्योबाणवा २ऽउत ॥
 अनैशन्नस्यवाऽइषवऽआभुरस्यनिषङ्गधिः ॥ १० ॥ वाते
 हेतिमीदुष्टमहस्तेबभ्रवतेधनुः ॥ तयास्स्मान्निश्चतस्त्व-

मयुक्ष्मयापरिभुज ॥ ११ ॥ परितेधन्वनोहेतिरुस्मान्बृ-
 णक्तुर्विश्वतः ॥ अथोषऽइषुधिस्तवारोऽरुस्मन्निधौहि-
 तम् ॥ १२ ॥ अवतत्त्यधनुर्द्धठसहस्राक्षशतेषुधे ॥ निशी-
 र्घ्यशुल्लयानाम्मुखांशिवोनःसुमनाभव ॥ १३ ॥ नमस्तुऽ-
 आयुधायानाततायधृष्णवे ॥ उभाभ्यामुततेनमोबाहुभ्या-
 न्तवधन्वने ॥ १४ ॥ मानोमहान्तमुतमानोऽअर्भकम्मा-
 नुऽउक्षन्तमुतमानऽउक्षितम् । मानोव्वधीःपितरुम्मोतमात-
 रुम्मानःप्रियास्तन्वोरुद्धरीरिषः ॥ १५ ॥ मानस्तोकेत-
 नयेमानुऽआयुषिमानोगोषु मानोऽअश्वेषुरीरिषः ॥ मानो-
 व्वीराब्रुह्मामिनोव्वधीर्हुविष्मन्तुःसदुमित्त्वा हवामहे ॥
 ॥ १६ ॥ नमोहिरण्यबाहवेसेनान्यैदिशाञ्चपतयेनमोनमो-
 व्वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतयेनमोनमःशुष्पिञ्जरा-
 युत्त्विषीमतेपथीनाम्पतयेनमोनमोहरिकेशायोपवीतिनेषुष्टा-
 नाम्पतयेनमो नमो बभ्रुशाय ॥ १७ ॥ नमो बभ्रुशा-
 र्यविब्ब्याधिनेन्नानाम्पतयेनमोनमोभुवस्य हैत्यैजगताम्प-
 तयेनमो नमोरुद्रायाततायिनेक्षेत्राणाम्पतयेनमोनमःसूता

याहन्त्यैव्वनानाम्पतयेनमोनमोरोहिताय ॥ १८ ॥ नमो
 रोहितायस्तथुपतयेव्वृक्षाणाम्पतयेनमोनमोभुवन्तयैव्वारिव-
 स्कुतायौषधीनाम्पतये नमोनमोमंत्रिणैव्वणिजायकक्षाणा-
 म्पतयेनमोनमऽ उच्चैर्घोषायाक्रन्दयतेपत्तीनाम्पतयेनमो-
 नमःकृत्स्नायुतया ॥ १९ ॥ नमःकृत्स्नायुतयाधावतेस-
 त्वेनाम्पतयेनमोनमःसहमानायनिव्व्याधिनऽआव्व्याधि-
 नीनाम्पतयेनमोनमोनिषुङ्गिणैककुभायस्तेनानाम्पतयेन-
 मोनमोनिचेरैवपरिचुरायारण्यानाम्पतयेनमोनमोव्वञ्चते ॥
 ॥ २० ॥ नमोव्वञ्चतेपरिव्वञ्चतेस्तायुनाम्पतयेनमोनमोनि-
 षुङ्गिणैऽइषुधिमतेतस्कराणाम्पतयेनमोनमः सृकायिब्व्यो
 जिघां७सद्भयोमुष्णताम्पतयेनमोनमोसिमद्भयो नक्तुश्चर-
 द्भयोविकृन्तानाम्पतयेनमः ॥ २१ ॥ नमऽउष्णीषिणैगिरि-
 चुरायकुलुश्चानाम्पतये नमोनमऽइषुमद्भयो धन्वायिब्व्य-
 श्चवोनमोनमऽआतव्वानेब्व्यःप्रतिदधानेब्व्यश्चवो नमो-
 नमऽआयच्छद्भयो स्यद्भयश्चवोनमोनमो व्विसृजद्भयः
 ॥ २२ ॥ नमो व्विसृजद्भयो व्विद्भयद्भयश्चवोनमोनमः

स्वपद्मचो जाग्रद्भ्यश्च वोनमोनमु१ शयानेभ्यऽआसीने-
 भ्यश्च वोनमोनमुस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वोनमोनमः सुभा-
 व्यः ॥ २३ ॥ नमः सुभाभ्यः सुभापतिभ्यश्च वोनमो-
 नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वोनमोनमऽआव्याधिनीभ्यो
 विविद्भ्यन्तीभ्यश्च वोनमोनमुऽउगणाभ्यस्तृ० हृतीभ्य-
 श्च वोनमोनमौगुणेभ्यः ॥ २४ ॥ नमौगुणेभ्यो गुणपतिभ्यश्च
 वोनमोनमोव्रातेभ्योव्रातपतिभ्यश्च वोनमोनमोगृत्सेभ्यो
 गृत्सपतिभ्यश्च वोनमोनमोव्विरूपेभ्योव्विश्वरूपेभ्यश्च वोन-
 मोनमः सेनाभ्यः ॥ २५ ॥ नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्य-
 श्च वोनमोनमोरुधिभ्योऽअरुथेभ्यश्च वोनमोनमः क्षत्तृभ्यः
 सङ्गृहीतृभ्यश्च वोनमोनमोमहद्भ्योऽअर्भुकेभ्यश्च वोनमः ।
 ॥ २६ ॥ नमस्तक्ष्भ्योरथकारेभ्यश्च वोनमोनमुं कुला-
 लेभ्यः कुर्मारेभ्यश्च वोनमोनमोनिषादेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्य-
 श्च वोनमोनमः च्वनिभ्योमृगयुभ्यश्च वोनमोनमुंश्चभ्यः ॥
 ॥ २७ ॥ नमःश्चभ्यश्चपतिभ्यश्च वोनमोनमोभवार्यच
 रुद्रार्यचनमः ॥ शूर्वार्यचपशुपतयेचनमोनीलग्रीवार्यच

शितिकण्ठायचनमःकपुर्दिने ॥ २८ ॥ नमःकपुर्दिनेचव्युत्त-
 केशायचनमःसहस्राक्षायचशतधन्वनेचनमोगिरिशयार्थच
 शिपिविष्टायचनमोमीढुष्टमायचेषुमतेचनमोह्रुस्वाय ॥ २९ ॥
 नमोह्रुस्वायचव्वामुनायचनमोबृहुतेचवर्षीयसेचनमोबृद्धा-
 यचसवृधेचनमोग्र्यायचप्रथमायचनमऽआशवे ॥ ३० ॥
 नमऽआशवेचाजिरायचनमःशीग्न्यायचशीब्ध्यायचनमऽ-
 ऊर्म्यायचावस्वभ्यायचनमो नादेयायचद्वीप्यायच ॥ ३१ ॥
 नमोज्ज्येष्ठायचकनिष्ठायचनमःपूर्वजायचापरजायच-
 नमोमध्यमायचापगुल्भायचनमोजघ्न्यायचबुध्न्यायचन-
 मःसोभ्याय ॥ ३२ ॥ नमःसोभ्यायचप्रतिसुर्ध्यायच
 नमोयाम्यायचक्षेम्यायचनमःश्लोक्यायचावसान्यायच
 नमऽउर्वर्यायचखल्यायचनमोव्वभ्याय ॥ ३३ ॥ नमोव्व-
 भ्यायचकक्ष्यायचनमःश्रुवायचप्रतिश्रुवार्यचनमऽआ-
 शुर्वेणायचाशुरथायचनमःशूराय चावभेदिनेच नमोबि-
 लिम्भने ॥ ३४ ॥ नमोबिलिम्भनेचकवचिनेचनमोव्वर्मिणे-
 चव्वरूथिनेचनमःश्रुतायचश्रुतसेनाय चनमोदुन्दुभ्या-

यचाहनुन्त्यायचनमोधृष्णवे ॥ ३५ ॥ नमोऽधृष्णवेचप्रमृषा-
 यचनमोनिषुद्भिणैचेषुधिमतेचनमस्तीक्ष्णेषवेचायुधिनेचन-
 मःस्वायुधायचसुधन्वने च ॥ ३६ ॥ नमःस्तुत्यायचप-
 त्थ्यायचनमः कृत्वायचनीप्यायच नमः कूल्यायचस-
 रुस्यायचनमोनादेयायच वैशन्तायच नमःकूप्याय ॥
 ॥ ३७ ॥ नमः कूप्यायचावह्यायचनमोव्वीद्ध्यायचातु-
 प्यायचनमोमेग्ध्यायचविद्युत्यायचनमोव्वर्ष्यायचावर्ष्या-
 यचनमोव्वात्त्याय ॥ ३८ ॥ नमोव्वात्त्यायचरेष्म्यायचनमो
 व्वास्तव्यायचव्वास्तुपायचनमोसोमायचरुद्रायचनमस्ता-
 म्प्रायचांरुणायचनमःशुद्धवे ॥ ३९ ॥ चपशुपतयेचनमऽ
 उग्रायचभीमायचनमोग्रेवधायचदूरेवधायचनमोहन्त्रेचह-
 नीयसेचनमोव्वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥
 नमोऽशम्भवायचमयोभवायचनमः शङ्करायचमयस्कराय
 चनमः शिवायचशिवतरायच ॥ ४१ ॥ नमःपार्यायचा-
 वाय्यायचनमः प्रतरणायचोत्तरणायचनमस्तीर्त्थ्यायचकू-
 ल्यायच नमःशष्प्यायचफेन्यायचनमः सिकुत्याय ॥

॥ ४२ ॥ नमःसिकुत्यायच प्रवाह्यायचनमः किठशिला-
यचक्षयणायचनमः कपदिनेचपुलस्तयेचनमऽइरिण्यायच-
प्रपुत्थ्यायच ॥ ४३ ॥ नमोव्रज्यायचगोष्ठ्यायचनम-
स्तल्यायचगोह्यायच नमोहृदय्यायचनिवेण्यायचनमु-
काट्यायचगह्वरेष्ठायचनमुलंशुष्याय ॥ ४४ ॥ नमलंशु-
ष्यायचहरित्यायचनमः पा७सुव्यायचरजुस्यायचन-
मोलोप्यायचोलुप्यायचनमऽऊर्च्यायचसूर्यायचनमः पु-
ण्याय ॥ ४५ ॥ नमः पुण्यायचपर्णशदायचनमऽ उद्गुर-
माणायचाभिघ्नतेचनमःआखिदुतेचप्रखिदुतेचनमऽ इषुकृ-
द्भयोधनुष्कृद्भयश्चवोनमोनमोवः किरिकेभ्योदेवानाठः
हृदयेभ्योनमोव्विचिन्वुत्केभ्योनमोव्विक्षिणुत्केभ्योनमऽ
आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पतेदरिद्रनीललो-
हित ॥ आसाम्प्रजानामेषाम्पशुनाम्माभेम्मरिोद्धमोचनः
किञ्चनाममत् ॥ ४७ ॥ इमारुद्रायतुवसेकपुर्दिनेक्षयर्दीरा-
युप्रभरामहेमती ॥ यथाशमसद्विपदेचतुष्पदेव्विश्वम्पु-

छद्ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥ यातेरुद्रशिवातुनृहं
 शिवाव्विश्वाहभेषजी ॥ शिवारुद्रस्यभेषजीतयानोमृड
 जीवसे ॥ ४९ ॥ परिणोरुद्रस्यहेतिर्वृणक्तुपरित्वेषस्य
 दुर्मतिरघायोः ॥ अवस्थिरामुघवद्रयस्तनुष्वुमीद्वस्तो-
 कायुतनयायमृड ॥ ५० ॥ मीढुष्टमशिवंतमशिवोनःसुम-
 नाभव । पुरमेव्वक्षऽआयुधन्निधायकृत्तिव्वसानऽआचरुपि-
 नाकं बिब्भदागेहि ॥ ५१ ॥ विकिरिदव्विलोहितनमस्तेऽ
 अस्तुभगवः ॥ यास्तेसुहस्रंहेतयोन्यमुस्मन्निवपन्तुताः
 ॥ ५२ ॥ सहस्राणिसहस्रशोबाह्वोस्तवहेतयः ॥ तासा-
 मीशानोभगवंपराचीनामुखाकृधि ॥ ५३ ॥ असङ्ख-
 र्यातासहस्राणिषेरुद्राऽअधिभूम्याम् ॥ तेषां९सहस्रयो-
 जुनेवधुन्वानितन्मसि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्महत्यर्णवेन्त-
 रिक्षेभवाऽअधि ॥ तेषां९० ॥ ५५ ॥ नीलंग्रीवालंशिति-
 कण्ठादिवर्ठरुद्राऽउपश्चिताः । तेषां९० ॥ ५६ ॥ नील-
 ग्रीवालंशितिकंठांशर्वाऽअधलंक्षमाचराः ॥ तेषां९० ॥
 ॥ ५७ ॥ येव्वक्षेषुशष्पिजरानीलग्रीवाव्विलोहिताः ॥

तेषां ७० ॥ ५८ ॥ येभुतानामधिपतयोव्विशिखासं कपु-
 र्दिनः ॥ तेषां ७० ॥ ५९ ॥ येपुथाम्पथिरक्षयऽएलबु-
 दाऽआयुय्युधः ॥ तेषां ७० ॥ ६० ॥ येतीर्थानिप्रचर-
 न्तिमुकाहस्तानिषङ्गिणः ॥ तेषां ७० ॥ ६१ ॥ येनैषुव्वि-
 विद्धयन्तिपात्रेषुपिबंतोजनान् ॥ तेषां ७० ॥ ६२ ॥ यऽ-
 एतावन्तश्चभूयां ७० सश्चदिशोरुद्रावितस्थिरे ॥ तेषां ७०
 सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६३ ॥ नमोस्तुरुद्रेभ्योयेदि-
 विषेषांव्वर्षमिषवः ॥ तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रती-
 चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ॥ तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृड-
 यन्तुतेषन्दिष्टमोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६४ ॥
 नमोस्तुरुद्रेभ्योयेन्तरिक्षेयेषांवातइषवः ॥ तेभ्योदशप्रा-
 चीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ॥ तेभ्योन-
 मोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेषन्दिष्टमोयश्चनोद्वेष्टि-
 तमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६५ ॥ नमोस्तुरुद्रेभ्योयेपृथि-
 व्यांयेषामन्नमिषवः ॥ तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्र-
 तीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ॥ तेभ्योनमोऽस्तुतेनो-

वन्तुतेनोमृडयन्तुतेवन्दिष्मो वञ्चनोद्रेष्टितमेषाञ्जम्भे-
दध्मं ॥ ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ श्रीशिवा-
र्पणमस्तु ॥

हरिः ॐ वय ९ सोमव्रतेतवमनस्तनूषुबिभ्रंतं प्रजा-
वन्तंसचेमहि ॥ १ ॥ एषतेरुद्रभागं सहस्वस्त्राम्बिकया
तञ्जुषस्वस्वाहैषतेरुद्रभागऽआखुस्तेपुशुः ॥ २ ॥ अर्व-
रुद्रमदीमुह्यवदेवं त्र्यम्बकम् । यथानोवस्यसुस्करद्यथा-
नृलं श्रेयसुस्करद्यथानोव्यवसाययात् ॥ ३ ॥ भेषजमसि-
भेषजद्भवे श्वायपुरुषाय भेषजम् । सुखम्भेषाय मेष्ठ्यै ॥ ४ ॥
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
नान्मुक्त्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिर्मु-
ष्टिर्वर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मुक्त्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
॥ ५ ॥ एतत्तै रुद्रावसन्तेन परोमूर्जवतोतीहि । अवततध-
न्वापिर्नाकव्वासुः कृत्तिवासाऽअहिर्ऽसन्नलं शिवोतीहि ॥
॥ ६ ॥ त्र्यायुषञ्जमदग्नेः कुशपस्य त्र्यायुषम् । षडेवेषु त्र्या-
युषन्तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् ॥ ७ ॥ शिवो नामासि स्वर्धिति-

स्तेपितानमस्तेऽस्तुमामाहि७ंसीहं । निर्वर्तयाम्म्यायुषे-
न्नाद्यायप्रजननायरायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुव्वीर्याय ॥
इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ व्वाजश्चमेप्रसवश्चमेप्रयतिश्चमेप्रसिति-
श्चमेधीतिश्चमेककर्तुश्चमेस्वरश्चमेश्शोकश्चमेश्श्राव-
श्चमेश्श्रुतिश्चमेज्ज्योतिश्चमेस्वश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १ ॥
प्राणश्चमेपानश्चमेव्यानश्चमेसुश्चमेचित्तञ्चमुऽआधी-
तश्चमेव्वाक्चमेमनश्चमेचक्षुश्चमेश्श्रोत्रञ्चमेदक्षश्चमेबल-
श्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २ ॥ ओजश्चमेसहश्चमऽआ-
त्वमाचमेतनूश्चमेशर्मचमेङ्गानिचमेस्तथीनिचमेपह्७-
षिचमेशरीराणिचमुऽआयुश्चमे जुराचमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ॥
॥ ३ ॥ ज्यैष्ठ्यश्चमुऽ आधिपत्यश्चमे मृत्युश्चमे भामश्च-
मेमश्चमेभश्चमेजेमाचमे महिमाचमेव्वरिमाचमेप्रथिमा-
चमेव्वर्षिमाचमेद्राघिमाचमेव्वृद्धश्चमेव्वृद्धिश्चमे यज्ञेनक-
ल्पन्ताम् ॥ ४ ॥ सुत्यश्चमेश्श्रद्धाचमेजगच्चमेधनश्चमे वि-
श्वश्चमेमहश्च मेक्रीडाचमे मोदश्चमेजातश्चमे जनिष्यमा-

णञ्चमेसुक्ताञ्चमेसुकृताञ्चमे बुद्धेर्नकल्पन्ताम् ॥ ५ ॥ ऋत-
 ञ्चमेमृतञ्चमेयक्ष्मञ्चमेनामयञ्चमेजीवातुञ्चमे दीर्घायुत्वञ्च-
 मेनमित्त्रञ्चमेभयञ्चमेसुखञ्चमेशयनञ्चमेसूषाञ्चमेसुदिनञ्चमे
 बुद्धेर्न कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ वृन्ताचमे धृत्ताचमेक्षेमञ्चमेधृ-
 तिञ्चमेविवञ्चमेमहञ्चमे संविवञ्चमेज्ञात्त्रञ्चमे सूञ्चमेप्रसू-
 ञ्चमेसीरञ्च मेलयञ्चमेयज्ञेर्नकल्पन्ताम् ॥ ७ ॥ शञ्चमे
 मयञ्चमेप्रियञ्चमे नुकामञ्चमे कामञ्चमे सौमनसञ्चमे
 मेभगञ्चमेद्रविणञ्चमेभद्रञ्चमे श्रेयञ्चमेव्वसीयञ्चमे य-
 शञ्चमेवज्ञेर्नकल्पन्ताम् ॥ ८ ॥ ऊर्कमे सुनृताचमे पयं-
 ञ्चमेरसञ्चमे घृतञ्चमे मधुञ्चमे सग्विधञ्चमेस पीति-
 ञ्चमे कृषिञ्चमेव्वृष्टिञ्चमे जैत्रञ्चमऽऔर्द्धिञ्चमेयज्ञे-
 र्नकल्पन्ताम् ॥ ९ ॥ रुयिश्चमेरायञ्चमे पुष्टञ्चमेपुष्टि-
 ञ्चमेव्विभुञ्चमेप्रभुञ्चमेपूर्णञ्चमे पूर्णतरञ्चमेकुयञ्चमे-
 क्षितञ्चमेन्नञ्चमेक्षुञ्चमेयज्ञेर्नकल्पन्ताम् ॥ १० ॥ वित्त-
 ञ्चमेव्वेद्यञ्चमे भूतञ्चमेभविष्यञ्चमेसुगञ्चमेसुपत्यञ्चमेऽऋ-
 द्धञ्चमेऽऋद्धिञ्चमेक्षुञ्चमेक्षुतिञ्चमे मतिञ्चमेसुमति-

११चमेयुज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥ व्रीहयश्चमेय-
 वाश्चमेमाषाश्चमे तिलाश्चमे सुद्धाश्चमेखुल्लवाश्चमे-
 प्रियङ्गवश्चमेणवश्चमेश्यामाकांश्चमेनीवाराश्चमेगोधूमा-
 १२चमे मसूराश्चमे युज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ अश्ममा-
 चमे मृत्तिकाचमेगिरयश्चमेपर्वताश्चमेसिकताश्चमे व्वन-
 स्पतयश्चमेहिरण्यश्चमे यश्चमेश्यामश्चमे लोहश्चमेसीस-
 १३चमेत्त्रपुचमेयुज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥ अग्निश्चमेऽ-
 आपश्चमेव्वीरुधश्चमेऽओषधयश्चमे कृष्टपुच्याश्चमेकृष्टपु-
 १४च्याश्चमेगग्राम्याश्चमेपुशवऽआरुण्याश्चमेवित्तंचमेव्वि-
 त्तिश्चमेभुतश्चमेभूतिश्चमे युज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १४ ॥ व्वसु-
 चमेव्वसुतिश्चमे कर्मचमे शक्तिश्चमेर्त्यश्चमेऽ एमश्च-
 १५मेऽइत्याचमेगतिश्चमेयुज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १५ ॥ अग्नि-
 १६श्चमेऽ इन्द्रश्चमे सोमश्चमेऽइन्द्रश्चमे सविताचमेऽइन्द्र-
 १७श्चमे सरस्वतीचमेऽइन्द्रश्चमेपुषाचमेऽइन्द्रश्चमे बृहस्प-
 १८तिश्चमेऽ इन्द्रश्चमे युज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १६ ॥ मित्त्रश्च-
 १९मेऽइन्द्रश्चमे व्वरुणश्चमेऽइन्द्रश्चमे धाताचमेऽइन्द्रश्च-

भुत्वष्टां चमुऽइन्द्रश्चमेमरुतश्चमुऽइन्द्रश्चमे विवश्चमेदे-
 वाऽइन्द्रश्चमे बुद्धेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥ पृथिवीचमुऽ-
 इन्द्रश्चमेन्तरिक्षश्चमुऽइन्द्रश्चमेद्यौश्चमुऽइन्द्रश्चमे समा-
 श्वमुऽइन्द्रश्चमेनक्षत्राणिचमुऽइन्द्रश्चमे दिशश्चमुऽइन्द्र-
 श्वमेबुद्धेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥ अ॒रु॒ं शु॒श्चमेर॒श्मिश्चमे-
 दा॒भ्यश्चमेधि॒पतिश्चम॑ऽउ॒पा ९ शु॒श्चमेन्त॒र्यामश्च॑-
 म॑ऽए॒न्द्रवा॒युवश्च॑मे॒मैत्रा॒वरु॒णश्च॑म॑ऽ आ॒श्वि॒नश्च॑मे॒प्रति
 प्र॒स्थान॑श्चमे॒शुक॑श्चमे॒म॒न्थीच॑मे बुद्धेन कल्पन्ताम् ॥
 ॥ १९ ॥ आ॒ग्र॒य॒णश्च॑मे॒वैश्व॑दे॒वश्च॑मे॒द्रु॒ध्रुव॑श्चमे वै॒श्वान॒-
 रश्च॑म॑ऽए॒न्द्रा॒ग्रश्च॑मे॒महा॑वै॒श्वदे॑वश्चमे मरु॒त्व॒तीया॑श्च-
 मे॒नि॒ष्के॒व॒ल्यश्च॑मे सा॒वि॒त्रश्च॑मे सा॒र॒स्व॒तश्च॑मे पा॒त्की॒व॒-
 तश्च॑मेहा॒रि॒योज॑नश्चमे बुद्धेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥
 सु॒च॑श्चमे॒च॒साश्च॑मे व्वा॒यु॒ळ्या॒निच॑मे॒द्रो॒ण॒क॒ल॒शश्च॑मे-
 ग्रा॒वा॒णश्च॑मे धि॒ष॒व॒णेच॑मे पू॒त॒भृ॒क्ष॑म॑ऽ आ॒ध॒व॒नीय॑श्चमे
 वे॒दि॒श्चमे॒ब॒र्हि॒श्चमे॒व॒भृ॒थश्च॑मे स्व॒गा॒का॒रश्च॑मे बुद्धेन-
 कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥ अ॒ग्नि॑श्चमे॒च॒र्म॑श्चमे॒र्क्श्च॑मे

सूर्यश्चमे प्राणश्चमेश्वमेधश्चमेपृथिवीचमेदितिश्चमे-
 दितिश्चमेद्यौश्चमेगुल्युहं शक्रयोदिशश्चमेयज्ञेनक-
 ल्पन्ताम् ॥ २२ ॥ व्रतञ्चमऽङ्गतवश्चमे तपश्चमे संव-
 त्सुरश्चमेहोरात्रेऽर्ध्वघ्नी वेवृहद्वथन्तुरेचमेयज्ञेनकल्प-
 न्ताम् ॥ २३ ॥ एकांचमेतिस्रश्चमेतिस्रश्चमेपञ्चचमे-
 पञ्चचमेसप्तचमेसप्तचमेनवचमे नवचमऽएकादशचमऽ-
 एकादशचमेत्रयोदशचमेत्रयोदशचमेपञ्चदशचमेपञ्चद-
 शचमे सप्तदशचमेसप्तदशचमेनवदशचमेनवदशचमऽएक-
 विंशतिश्चमऽएकविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमे-
 त्रयोविंशतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेपञ्चविंशति-
 श्चमेसप्तविंशतिश्चमेसप्तविंशतिश्चमेनवविंशति-
 श्चमेनवविंशतिश्चमऽएकत्रिंशच्चमऽएकत्रिंशच्चमे-
 त्रयोविंशच्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २४ ॥ चतस्रश्चमेष्टौ
 चमेष्टौचमेद्वादशचमेद्वादशचमेषोडशचमे षोडशचमे वि-
 ष्ठंशतिश्चमे विंशतिश्चमेचतुर्विंशतिश्चमेचतुर्विंश-
 तिश्चमेष्टाविंशतिश्चमेष्टाविंशतिश्चमेद्वात्रिंशच्चमे-

द्वात्रिंशच्चमेषदत्रिंशच्चमेषदत्रिंशच्चमे चत्वारिंशुः
 शच्चमे चत्वारिंशुः शच्चमे चतुश्चत्वारिंशुः शच्चमेचतुश्चत्वा-
 रिंशुः शच्चमेष्टाचत्वारिंशुः शच्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २५ ॥
 त्र्यविंशच्चमेत्र्यवीचमेदित्युवाचमेदित्यौहीचमे पञ्चावि-
 श्चमेपञ्चावीचमेत्रिवत्सश्चमेत्रिवत्साचमेतुर्य्युवाचमेतु-
 र्य्यौहीचमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २६ ॥ पृष्ठवाचमेपृष्ठौही-
 चमऽउक्षाचमेवशाचमऽऋषभश्चमेव्वेहच्चमेनुडौश्चमेधेनु-
 श्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २७ ॥ व्वाजायस्वाहाप्रसुवायु-
 स्वाहापिजायस्वाहाक्रतवेस्वाहावसवेस्वाहाहर्षतये स्वा-
 हाहैमुग्धायस्वाहा मुग्धायवैनर्गशिनायस्वाहा विनर्ग-
 शिनं आन्त्यायुनायु स्वाहान्त्यायभौव्वनायु स्वाहा भुव-
 नस्य पतयेस्वाहाधिपतये स्वाहाप्रजापतये स्वाहाइयन्ते-
 राण्मित्राययन्तासियमनऽउज्जेत्वाव्वृष्टयैत्वाप्रजानान्त्वा-
 धिपत्याय ॥ २८ ॥ आयुर्य्यज्ञेनकल्पताम्प्राणोयज्ञेनक-
 ल्पताञ्चक्षुर्य्यज्ञेनकल्पता९१श्रोत्रयज्ञेनकल्पताव्वाग्यज्ञे-
 नकल्पताम्मनो यज्ञेनकल्पतामात्मायज्ञेनकल्पताम्ब्र-

ह्याधुज्ञेन कल्पताञ्ज्योतिर्युज्ञेनकल्पता९स्वर्युज्ञेन क-
ल्पताम्पृष्ठ्युज्ञेनकल्पतायुज्ञोयुज्ञेनकल्पताम् । स्तोम-
श्चयजुश्चऽऋक्चसामचबृहच्च रथन्तरश्चस्वर्देवाऽअग-
न्मामृताऽअभूमप्रजापतेऽप्रजाऽअभूमवेदस्वाहा ॥ २९ ॥
इति रुद्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ ऋचंवाचुम्प्रपद्येमनोयजुःप्रपद्येसामप्राण-
म्प्रपद्येचक्षुःश्रोत्रम्प्रपद्येव्वागोजःसुहौजोमयिप्राणापानौ
॥ १ ॥ यन्मेष्टिद्विश्चक्षुषोहृदयस्युमनसोव्वातितृणाम्बृह-
स्पतिर्मैतदधातुशत्रो भवतुभुवनस्ययस्पतिः ॥ २ ॥ भूर्भु-
वःस्वतत्संवितुर्वरेण्यममर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयोनः
प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ कयानश्चित्रऽआभुवदुतीसुदावृधः
सखा । कयाशचिष्ठयावृता ॥ ४ ॥ कस्त्वांसुत्योमदाना-
म्मठं हिष्ठोमत्सुदन्धसः दृढाचिदारुजेव्सु ॥ ५ ॥ अभी-
षुणःसखीनामविताजरितृणाम् । शतम्भवास्युतिभिः ॥
॥ ६ ॥ कयावन्नऽऊत्याभिप्रमन्दसेवृषन् ॥ कयास्तोतृ-
भ्युऽआभर ॥ ७ ॥ इन्द्रोविश्वस्यराजतिशत्रोऽअस्तुद्वि-

पदुशञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥ शन्नोमित्रः शंवरुणः शन्नोभवत्व-
 र्युमा । शन्नऽइन्द्रोबृहस्पतिः शन्नोविष्णुरुरुकुम् ॥ ९ ॥
 शन्नोव्वार्तः पवताः शन्नस्तपतुसूर्यः । शन्नः कनिक्कदहे-
 वः पुज्जः योऽअभिर्वर्षतु ॥ १० ॥ अहानिशम्भवन्तुनः
 शठरात्रिः प्रतिधीयताम् । शन्नऽइन्द्राग्नीभवतामवोभिः
 शन्नऽइन्द्राव्वरुणारातहव्याशन्नऽइन्द्रापुषणाव्वजसातौ-
 शमिन्द्रासोमांसवितायशंय्योः ॥ ११ ॥ शन्नोदेवीरभिष्टयु
 ऽआपोभवन्तुपीतये शंय्योरभिर्भवन्तुनः ॥ १२ ॥ स्योना-
 पृथिविनोभवानृक्षुरानिवेशनी ॥ यच्छानः शर्मसुप्रथाः ॥
 ॥ १३ ॥ आपोहिष्ठाभयोभुवस्तानऽऊर्जेदधातन । मुहेर-
 णायुचक्षसे ॥ १४ ॥ योवः शिवतमोरसुस्तस्यभाजयतेह-
 नः । उशतीरिवमातरः ॥ १५ ॥ तस्माऽअरङ्गमामवोय-
 स्यक्षयायजिह्वथ । आपोजुनयथाचनः ॥ १६ ॥ द्यौः शा-
 न्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयः
 शान्तिर्व्वनस्पतयः शान्तिर्व्विश्वे देवाः शान्तिर्व्वृक्षशा-
 न्तिः सर्व्वं शान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामाशान्तिरेधि ॥

॥ १७ ॥ दत्तेदृढं हं मामित्रस्य माचक्षुषा सर्वाणि भूतानि
समीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्याहञ्चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥ दत्तेदृढं माज्ज्योक्ते
सुन्दरि जीव्यासंज्योक्ते सुन्दरि जीव्यासम् ॥ १९ ॥ नम-
स्ते हरिसे शोचिषे नमस्तेऽस्तु चिषे । अन्न्यांस्तेऽस्मत्त-
पन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं ठं शिवो भव ॥ २० ॥ नम-
स्तेऽस्तु विद्युते नमस्तेस्तनयि त्रवे । नमस्ते भगवन्नस्तु यतः
स्वः समीहसे ॥ २१ ॥ यतो यतः समीहसे ततो नोऽभयं
कुरु । शन्नं कुरु प्रजाभ्यो भयन्नं पशुभ्यः ॥ २२ ॥ सुमि-
त्रियान्ऽआपऽओषधयः सन्तु । दुर्मित्रियास्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्ट्रियञ्च वयं द्विष्महे ॥ २३ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुर-
स्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येमशुरदं शतं जीवेमशुरदं शतं
शृणुयामशुरदं शतं प्रब्रूयामशुरदं शतं मदीनां स्यामशुर-
दं शतम्भूयश्च शुरदं शतात् ॥ २४ ॥ इति रुद्रे अष्टमो-
ऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः । ॐ स्वस्ति नुऽइन्द्रोऽवृद्ध-

श्रवांस्वस्तिनःपूषा व्विश्वेवेदाः । स्वस्तिनुस्ताक्ष्योऽ-
 अरिष्टनेमिंस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॥ १ ॥ पर्यःपृथि-
 व्याम्पयुऽओषधीषुपर्योद्विष्यन्तरिक्षेपर्योधाः । पर्यस्व-
 तींस्पृदिशःसन्तुमह्यम् ॥ २ ॥

ॐ सुद्योजातम्प्रपद्यामिसुद्योजातायुवैनमोनमः ॥ भवे-
 भवेनार्तिभवेभवस्वमांभवोर्द्धवायुनमः ॥ १ ॥ वामदेवायु-
 नमोज्येष्ठायुनमःश्रेष्ठायुनमोरुद्रायुनमलंकालायुनमलंकलवि-
 करणायुनमोबलविकरणायुनमलं ॥ २ ॥ बलायुनमोबल-
 प्रमथायुनमः सर्वभूतदमनायुनमोमनोन्मनायुनमः ॥ ३ ॥
 अघोरेभ्योथुघोरेभ्योघोरुघोरंतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्व्वशर्व्वे-
 भ्योनमस्तेऽअस्तुरुद्रहपेभ्यः ॥ ४ ॥ तत्पुरुषायविद्महेमहा
 देवाय धीमहि । तन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ईशानः
 सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपति-
 ब्रह्माशिवोमैऽअस्तुसदाशिवोम् ॥ ६ ॥ ॐ सर्वेषां वा-
 ऽएषवेदानां रसोवत्सामसर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसे-
 नाभिषिञ्चति ॥ ७ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्ति-

र्भवतु ॥ सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु ॥ एवमभिषेकं कृत्वा वस्त्रादि-
मन्त्रपुष्पयुक्तनमस्कारपर्यन्तां पूजां समाप्य ॥ “ अनेन रुद्रा-
भिषेकयुक्तपूजाकर्मणा श्रीभवानीशंकरमहामृत्युञ्जयमहारुद्रः प्रीयतां
न मम ॥ ” इत्यर्पयेत् ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति रुद्राभि-
षेकविधिः समाप्तः ॥

अथ गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः ॥ तत्र तावत्सुमुहूर्ते तीर्थादौ
वित्त्ववृक्षाश्रये वा गत्वा आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकी-
र्त्य “ करिष्यमाणगायत्रीपुरश्चरणे अधिकारसिद्धयर्थं कृच्छ्रत्रय-
ममुकप्रत्याम्नायद्वारा अहमाचरिष्ये ॥ ” इति संकल्प्य धेनुदान-
होमसुवर्णादिप्रत्याम्नायविधिना कृच्छ्राणि संपादयेत् ॥ पुनर्देश-
कालौ संकीर्त्य “ मम सकलपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
चतुर्विंशतिलक्षजपात्मकं गायत्रीपुरश्चरणं स्वयं विप्रद्वारा वा करि-
ष्ये । तदंगत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नांदीश्राद्धाचार्यादि जपकर्तृवरणं च करिष्ये ” इति संकल्प्य
सुमुखश्चेत्यादिना गणपतिपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं च विधाय
नान्दीश्राद्धान्ते “ सविता प्रीयताम् ” इति पठित्वा देशकालौ सं-
कीर्त्य “ गायत्रीपुरश्चरणे जपकर्तारं त्वामहं वृणे ” इति पृथक्
पृथक् विप्रद्वारा जपे विप्रान्वृणुयात् ॥ ततस्तान्वच्चासनकमंडलु-

१ “ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति
यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ” (भा० ११ । २ । ३६) ॥

मालादिभिः संपूज्य देवताः प्रार्थयेत् ॥ ॐ सूर्यः सोमो यमः
 कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा ॥ पवमानो दिक्पतिभूराकाशं
 खेचरामराः ॥ ब्रह्मशासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्नि-
 धिम् ॥ इति पठित्वा ततः कुशाद्यासनोपविष्टः पवित्रपाणिरा-
 चम्य देशकालौ स्मृत्वा “अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहममुकशर्मणो यज-
 मानस्य सकलपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गायत्रीपुरश्चरणा-
 न्तर्गताऽमुकसंख्यापरिमितगायत्रीजपं करिष्ये ” इति प्रात्याहिक-
 जपं संकल्प्य ॥ ॐ गुरवे नमः ॥ ॐ गणपतये नमः ॥ ॐ
 दुर्गायै नमः ॥ ॐ मातृभ्यो नमः ॥ इति नत्वा त्रिः प्राणा-
 नायम्य । ॐ तत्सवितुरिति गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः स-
 विता देवता गायत्री छंदः जपे विनियोगः ॥ ॐ विश्वामि-
 त्राय ऋषये नमः शिरसि ॥ ॐ गायत्रीछंदसे नमो मुखे ।
 ॐ सवितृदेवतायै नमो हृदि ॥ इति न्यस्य ॥ ॐ तत्सवि-
 तुरित्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ वरेण्यं तर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐ भर्गो
 देवस्य मध्यमाभ्यां न० ॥ ॐ धीमह्यनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ
 धियो यो नः कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ प्रचोदयात् करतलकर-
 पृष्ठाभ्यां न० इति करन्यासं कृत्वा एवमेव हृदयादिषडंगन्यासं
 कुर्यात् । स यथा-ॐ तत्सवितुरिति हृदयाय नमः ॥ १ ॥ वरेण्य-
 मिति शिरसे स्वाहा ॥ २ ॥ भर्गो देवस्येति शिखायै वषट् ॥ ३ ॥
 धीमहीति कवचाय हुं ॥ ४ ॥ धियो यो न इति नेत्रयोर्वी-

षट् ॥५॥ प्रचादयादिति अस्त्राय फट् ॥ ततो जपः कार्यः ॥
 तत्रादौ मालासंस्कारः । कुशोदकसहितः पञ्चगव्यैर्मालां प्रक्षा-
 ल्य ॐ ह्रीं अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं एं ऐं ओं औं अं अः
 कं खं गं घं ङं चं छं जं झं ञं टं ठं डं ढं णं तं थं दं धं नं
 पं फं बं भं मं यं रं लं वं शं षं सं हं लं क्षं इत्येतानि पञ्चा-
 शन्मातृकाक्षराणि अश्वत्थपत्रस्थापितमालायां विन्यस्य ॐसद्यो-
 जातेति मन्त्रेण मालां पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य शीतजलेन प्रक्षाल्य ॐ
 वामदेवेति चन्दनेनावष्टृष्याधोरेतिमालां धूपयित्वा ॐ तत्पुरु-
 षेति चन्दनकस्तूर्यादिना लेपयित्वा ॐ ईशान इति मन्त्रेण
 प्रतिमणिं शतवारं दशवारं वा अभिमन्त्र्य ॐ अघोरेति मन्त्रेण
 मेरुं दशवारमभिमन्त्रयेत् ॥ ततस्तैरेव मन्त्रैर्मालां पञ्चोपचारैः
 सम्पूजयेत् ॥ [मन्त्राः सर्वे रुद्राभिषेके द्रष्टव्याः] । ततः ॐ
 महामाये महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥ चतुर्वर्गस्त्वयि
 न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥ इति प्रार्थ्य ॥ ॐ अविघ्नं
 कुरु माले त्वं गृह्णामि दक्षिणे करे ॥ जपकाले च सिद्धयर्थं
 प्रसीद मम सिद्धये ॥ इति तामादाय मन्त्रदेवतां सवितारं
 ध्यायन् हृदयसमीपे मालां धारयन् मन्त्रार्थं स्मरन्मध्यन्दिना-
 वधि जपेत् । अतित्वरायां सार्द्धत्रयप्रहरावधि जप्त्वान्ते पुनः प्रण-

१ बृहस्पतिः—“ मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वम-
 निर्वेदो जपसंपत्तिहेतुः ॥ ” जपनियमानाह योगियाज्ञवल्क्यः—“ ध्यायेत—

वमुक्त्वा ॐ त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव ॥
 शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यं च सर्वदा ॥ १ ॥ इति
 मालां शिरसि निधाय त्रिः प्राणानायम्य पूर्वोक्तं न्यासत्रयं कृत्वा
 जपमीश्वरार्पणं कुर्यात् ॥ प्रत्यहं समानसंख्य एव जपो न तु न्यू-
 नाधिकः ॥ एवं पुरश्चरणजपसमाप्तौ होमः ॥ “पुरश्चरणसांगता-
 सिद्धयर्थं होमविधिं करिष्ये” इति संकल्प्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य पीठे
 सूर्यादिनवग्रहपूजनादि कलशस्थापनान्तं कर्म कृत्वा कुशकण्डिकां
 कुर्यात् ॥ ततः आज्यभागांते इदं हवनीयद्रव्यमन्वाधानोक्तदेव-
 ताभ्योऽस्तु न ममेति यजमानद्वारा त्यागं कृत्वा ॥ अर्कादिसमि-
 च्चर्वाज्याहुतिभिर्ग्रहहोमं संपाद्य प्रधानदेवतां सवितारं चतुर्विंशतिस-

-मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवं दन्तान्नैव प्रका-
 शयेत् ॥ न चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् । नापाश्रितो न जल्पंश्च न
 प्रावृत्तशिरास्तथा ॥ न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथाऽऽसनम् । न चासमाहितमना
 न च संश्रावयज्जपेत् ॥ न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः । व्रतादृते
 नाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ॥ न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा
 जपेत् । यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥ हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्
 गुप्तं तु कारयेत् । जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिके तथा ॥ एतेष्वेवावसक्तस्तु
 यद्यागच्छेद् द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं भोगं क्षेमं च कीर्तयेत् ॥ अव-
 सक्तः=अवहितः । इत्यपरार्कः ॥ १ “कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि
 शुभाऽशुभम् । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥” गीतासु मगवान्
 श्रीकृष्णः-“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय
 तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥”

हस्ततिलाहुतिभिस्त्रिसहस्रसंख्याकाभिः पायसाहुतिभिर्धृतमिश्रतिला-
हुतिभिर्दूर्वाहुतिभिः क्षीरद्रुमसमिधाहुतिभिश्च तर्पयित्वा शेषेण स्वि-
ष्टकृद्धोमं कुर्यात् ॥ होमे सप्रणवव्याहृतिरहित स्वाहांता गायत्री,
दूर्वात्रयस्यैकाहुतिः ॥ दूर्वासमिधो दधिमध्वाज्यात्तः । ततो होमांते
बलिदानं कृत्वा यजमानस्याभिषेकः कार्यः ॥ ततः प्रतिलक्षं सुवर्ण-
निष्कत्रयं तदर्धं वा शक्त्या वा दक्षिणा । होमांते जले देवं सवि-
तारं संपूज्य होमसंख्यादशांशेन २४००० गायत्र्यन्ते सवितारं
तर्पयामि इत्युक्त्वा तर्पणं कार्यम् ॥ तर्पणदशांशेन २४० गाय-
त्र्यन्ते आत्मानमभिषिञ्चामि नम इति यजमानमूर्ध्न्याभिषेकः
होमतर्पणाभिषेकाणां मध्ये यदेव न सम्भवति तत्स्थाने तत्तद्-
द्विगुणो जपः कार्यः ॥ अभिषेकसंख्यादशांशेन विप्रभोजनम् ॥
पुरश्चरणं सम्पूर्णमस्तु इति विप्रान् वाचयित्वा ईश्वरार्पणं
कार्यम् । प्रत्यहं यज्जाग्रत इति शिवसंकल्पमन्त्रस्य त्रिः पाठः ।
कर्त्ता ब्राह्मणैः सह हविष्याशी सत्यवाक् अधःशायी ब्रह्मचारी
भवेत् ॥ विष्णुशयनमासेषु पुरश्चरणं न कार्यम् ॥ तीर्थादौ
शीघ्रं सिद्धिः । बिल्ववृक्षाश्रयेण जपे एकाहात्सिद्धिः ॥ इति धर्म-
सिन्धौ गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः ॥

१ अत्र गीतासु भगवतोपदिष्टो निष्कामकर्मोपदेशोऽप्यूहः । दिङ्मात्रं त्वि-
हापि प्रदर्श्यते सौकर्यार्थम्—“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा
कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ” (गी० २ । ४७) “मयि सर्वाणि-

अथ गायत्रीशापविमोचनम् ॥ अस्य श्रीब्रह्मशापविमो-
चनमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः भुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मशापविमोचनी
गायत्रीशक्तिर्देवता गायत्रीछन्दः ब्रह्मशापविमोचने विनि-
योगः ॥ ॐ गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मविदो विदुः ॥
तां पश्यन्ति धीराः सुमनसा वाचामग्रतः ॥ ॐ वेदान्तनाथा-
य विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॐ
देवी गायत्री त्वं ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव ॥ १ ॥ अस्य श्रीवसि-
ष्ठशापविमोचनमन्त्रस्य निग्रहानुग्रहकर्ता वसिष्ठ ऋषिः
वसिष्ठानुगृहीता गायत्री शक्तिर्देवता विश्वोद्भवा गायत्री छन्दः
वसिष्ठशापविमोचनार्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ सोऽहमर्कमयं
ज्योतिरहं शिवः आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योतिरसो-

-कर्माणि संन्यस्य-” (गी० ३ । ३०) “ब्रह्मापणं ब्रह्महयिः-” (गी० ४ । २४)
“ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्म-
पत्रमिवाम्बसा ॥ ” (गी० ५ । १०) “ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति
नैष्ठिकीम् ” (गी० ५ । १२) “ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवार्जिताः ।
ज्ञानामिदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ” (गी० ४ । १९) ॥ भागवते
प्रह्लादं प्रति श्रीनृसिंहः-‘ मय्यावेक्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः ”
(भा० ७ । १० । २३) ॥ परमज्ञानिनां कृते नायमुपदेशः, यथाऽऽह श्रीभ-
गवानेव-‘ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कमसंगिनाम् ” (गी० ३ । २६) ॥
अन्यत्राप्युक्तम्-‘ अज्ञस्यार्द्धबुद्धस्य सर्वब्रह्मेति यो वदेत् । महानिरयजालेषु
स तेन विनियोजितः ॥ ” इति ॥

ऽस्म्यहम् ॥ इत्युक्त्वा योनिमुद्रां प्रदर्श्य गायत्रीत्रयं पठित्वा ॥
 ॐ देवी गायत्री त्वं वसिष्ठशापाद्विमुक्ता भव ॥२॥ अस्य श्री
 विश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य नूतनसृष्टिकर्ता विश्वामित्र
 ऋषिः । विश्वामित्रानुगृहीता गायत्री शक्तिदेवता वाग्देहा
 गायत्रीछन्दः विश्वामित्रशापविमोचनार्थं जपे विनियोगः ॥
 ॐ गायत्रीं भजाम्यग्निमुखीं विश्वगर्भा यदुद्भवा देवाश्चक्रिरे
 विश्वसृष्टिं तां कल्याणीमिष्टकरीं प्रपद्ये ॥ यन्मुखाग्निसृतो-
 ऽखिलवेदगर्भः ॥ शापयुक्ता तु गायत्री सफला न कदा-
 चन ॥ शापादुत्तारिता सा तु भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ अथ
 गायत्रीप्रार्थना—“अजरे अमरे चैव ब्रह्मयोनिर्नमोस्तु ते ॥
 ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव ॥ वसिष्ठशापाद्विमुक्ता भव ॥ विश्वा-
 मित्रशापाद्विमुक्ता भव ॥” इति गायत्री शापविमोचनम् ॥

अथ गायत्रीकवचम् ॥ अस्य श्रीगायत्रीकवचस्य ब्रह्म-
 विष्णुरुद्रा ऋषयः । ऋग्यजुःसामाथर्वाणि च्छन्दांसि पर-
 ब्रह्मस्वरूपिणी गायत्री देवता, भूः बीजम्, भुवः शक्तिः, स्वः
 कीलकम्, गायत्रीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । वर्णास्त्रां कुण्डि-
 काहस्तां शुद्धनिर्मलज्योतिषीम् । सर्वतत्त्वमयीं वन्दे
 गायत्रीं वेदमातरम् ॥ १ ॥ अथ ध्यानम् ॥ मुक्ताविद्रुमहेम-
 नीलधवलच्छायैर्मुखैर्यक्ष्णैर्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां त-
 त्त्वार्थवर्णात्मिकाम् । गायत्रीं वरदाभयांकुशकशां शूलं

कपालं गुणं शंखं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥
 ॐ गायत्री पूर्वतः पातु सावित्री पातु दक्षिणे ॥ ब्रह्मविद्या
 च मे पश्चादुत्तरे मां सरस्वती ॥ १ ॥ पावकी मे दिशं
 रक्षेत्पावकोज्ज्वलशालिनी ॥ यातुधानीं दिशं रक्षेद्यातुधान
 गणार्दिनीम् ॥ २ ॥ पावमानीं दिशं रक्षेत्पवमानविला-
 सिनी ॥ दिशं रौद्रीमवतु मे रुद्राणी रुद्ररूपिणी ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वं ब्रह्माणी रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा ॥ एवं दश दिशो
 रक्षेत्सर्वतो भुवनेश्वरी ॥ ४ ॥ ब्रह्मास्त्रस्मरणादेव वाचां
 सिद्धिः प्रजायते ॥ ब्रह्मदण्डश्च मे पातु सर्वशस्त्रास्त्रभक्षकः ॥
 ॥ ५ ॥ ब्रह्मशीर्षस्तथा पातु शत्रूणां वधकारकः ॥ सप्त
 व्याहतयः पान्तु सस्वरा बिंदुसंयुताः ॥ ६ ॥ वेदमाता च
 मां पातु सरहस्या सदेवता ॥ देवीसूक्तं सदा पातु सहस्रा-
 क्षरदेवता ॥ ७ ॥ चतुष्पष्टिकला विद्या दिव्याद्या पातु
 देवता ॥ बीजशक्तिश्च मे पातु पातु विक्रमदेवता ॥ ८ ॥
 तत्पदं पातु मे पादौ जङ्घे मे सवितुः पदम् ॥ वरेण्यं कटि-
 देशं तु नाभिं भर्गस्तथैव च ॥ ९ ॥ देवस्य मे तु हृदयं
 घीमहीति गलं तथा ॥ धियो मे पातु जिह्वायां यः पदं
 पातु लोचने ॥ १० ॥ ललाटे नः पदं पातु मूर्धानं मे प्रचो-
 दयात् ॥ तद्वर्णः पातु मूर्धानं सकारः पातु भालकम् ॥ ११ ॥
 चक्षुषी मे विकारस्तु श्रोत्रं रक्षेत्तुकारकः । नासापुटे वकारो

मे रेकारस्तु कपोलयोः ॥ १२ ॥ णिकारस्त्वधरोष्ठे च
यकारस्तूत्तरोष्ठके । आस्यमध्ये मकारस्तु गौकारस्तु
कपोलयोः ॥ १३ ॥ देकारः कण्ठदेशे च वकारः स्कन्ध-
देशयोः । स्यकारो दक्षिणं हस्तं धीकारो वामहस्तके ॥
॥ १४ ॥ मकारो हृदये रक्षेद्विकारो जठरं तथा ॥ धिकारो
नाभिदेशं तु योकारस्तु कटिद्वयम् ॥ १५ ॥ गुह्यं रक्षतु
योकार ऊरू मे नः पदाक्षरम् ॥ प्रकारो जानुनी रक्षेच्चो-
कारो जङ्घदेशयोः ॥ १६ ॥ दकारो गुल्फदेशं तु यात्कारः
पादयुग्मकम् ॥ जातवेदेति गायत्री त्र्यम्बकेति शताक्षरा ॥
॥ १७ ॥ सर्वतः सर्वदा पातु आपोज्योतीति षोडशी ॥ इदं
तु कवचं दिव्यं बाधाशतविनाशनम् ॥ १८ ॥ चतुष्पष्टि-
कलाविद्यासकलैश्वर्यसिद्धिदम् । जपारम्भे च हृदयं जपान्ति
कवच पठेत् ॥ १९ ॥ स्त्रीगोब्राह्मणमित्रादिद्रोहाद्यखि-
लपातकैः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
॥ २० ॥ भूर्जपत्रे लिखित्वैतत्स्वकण्ठे धारयेद्यदि ।
शिखायां दक्षिणे बाहौ नानाविद्यानिधिर्भवेत् ॥ २१ ॥
इति विश्वामित्रकल्पोक्तं गायत्रीकवचम् ॥

अथ मुद्राप्रदर्शनप्रकारः ॥ सुमुखं सम्पुटं चैव विततं विस्तृतं
तथा । द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुष्पञ्चमुखं तथा ॥ षण्मुखा-
धोमुखं चैव व्यापकाञ्जलिक तथा । शकटं यमपाशं च

ग्रन्थितं चोल्मुकोल्मुकम् ॥ प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यः
 कूर्मो वराहकम् । सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं सुह्रं पल्लवं तथा ॥
 एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत् ॥ इति
 मुद्राप्रदर्शनम् ॥

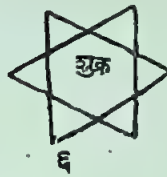
अथ गायत्रीतर्पणम् ॥ ॐ गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः
 सविता देवता गायत्री छन्दः गायत्रीतर्पणे विनियोगः ॥ ॐ
 भूः ऋग्वेदपुरुषं तर्पयामि ॥ ॐ भुवः यजुर्वेदपुरुषं तर्पयामि ॥
 ॐ स्वः सामवेदपुरुषं तर्प० ॥ ॐ महः अथर्ववेदपुरुषं० ॥
 ॐ जनः इतिहासपुराणपुरुषं० ॥ ॐ तपः सर्वागमपुरुषं
 त० ॥ ॐ सत्यं सत्यलोकपुरुषं त० ॥ ॐ भूः भूलोक-
 पुरुषं० ॥ ॐ भुवः भुवलोकपुरुषं० ॥ ॐ स्वः स्वलोक-
 पुरुषं० । ॐ भूः एकपदां गायत्रीं तर्पयामि ॥ ॐ भुवः
 द्विपदां गायत्रीं त० ॥ ॐ स्वः त्रिपदां गायत्रीं तर्प० ॥ ॐ
 भूर्भुवः स्वः चतुष्पदां गायत्रीं त० ॥ ॐ उषसीं तर्प० ॥
 ॐ गायत्रीं तर्प० ॥ ॐ सावित्रीं तर्प० ॥ ॐ सरस्वतीं
 तर्प० ॥ ॐ वेदमातरं तर्प० ॥ ॐ पृथिवीं तर्प० ॥ ॐ
 अजां तर्प० ॥ ॐ कौशिकीं तर्प० ॥ ॐ सांकृतिं तर्प० ॥
 ॐ सर्वजितां तर्प० ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति
 गायत्रीतर्पणम् ॥

अथ वेदोक्ताः सबीजा नवग्रहमन्त्राः ॥ आचम्य प्राणा-

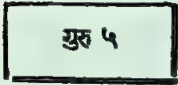
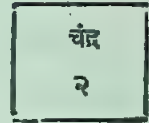
पूजार्थं सूर्यादिनेवग्रहमण्डलमिदम् ।

बुध ४

६

१ सूर्यमंडल.

३

केतु ९

शनिश्चर

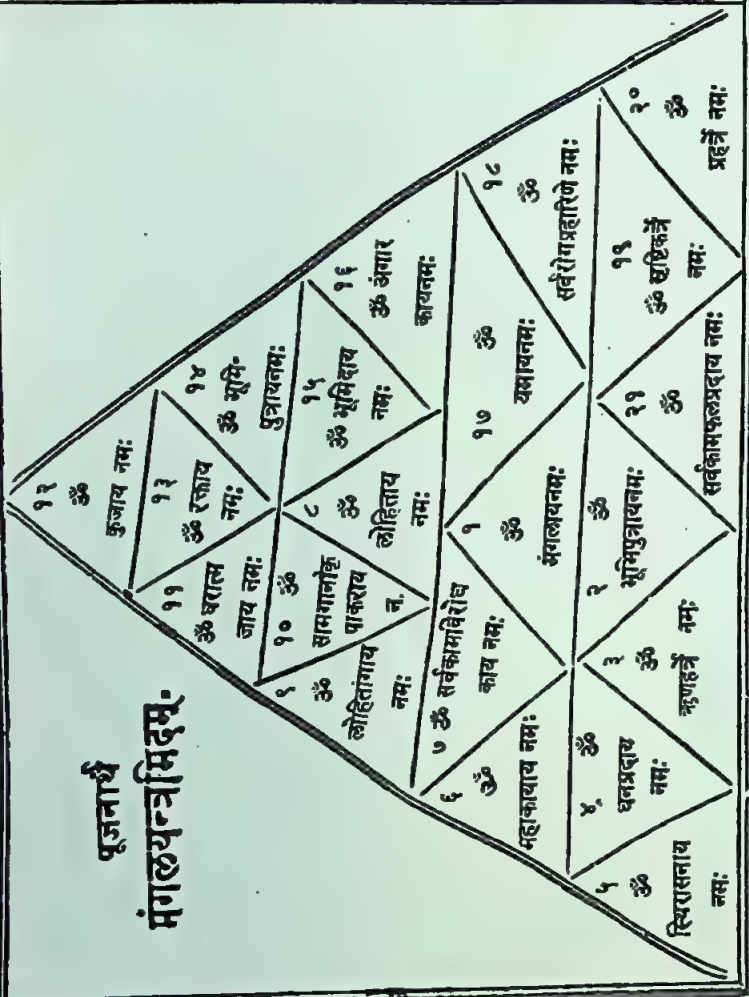
७

राहु ८

१ "भास्कराङ्गारकौ रक्तौ श्वेतौ शुक्रनिशाकरौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ॥ कृष्णं शनैश्चरं विद्याद् राहुं केतुं तथैव च ॥" एतेषां स्थापन-देशश्चोक्तो मत्स्यपुराणे—"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥ पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद् राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्ल तण्डुलैः॥" विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

पूजनार्थं मंगलयन्त्रमिदम्-

नायम्य संकल्पः कार्यः । “अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषणविशिष्ट-
शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम
जन्मराशेः सकाशाद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशादिस्थानस्थितामुकग्रह-
पीडापरिहारद्वारा एकादशस्थानस्थितवत् उत्तमफलप्राप्त्यर्थममुक-
ग्रहस्य होमं स्तुतिं जपं वा करिष्य” इति संकल्प्य वर्तुलमण्ड-
लादिषु सूर्यादीन्संपूज्य जपादिकं कुर्यात् ॥ तत्रादित्यमन्त्रः ॥
आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरा ऋषिः सूर्यो देवता
त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यप्रीतये सूर्यमन्त्रजपे विनियोगः ॥ ॐ ह्रां
ह्रीं ह्रौं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ आकृष्णेनुरजसावर्तमानो-
निवेशयन्नमृतमुमर्त्यञ्च ॥ हिरण्ययेनसवितारंथेनादेवोयांति
भुवनानि पश्यन् ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ह्रौं ह्रीं ह्रां ॐ
सूर्याय नमः ॥ जपसंख्या ७००० कलौ तु २८००० ॥ १ ॥

सोममन्त्रः ॥ इमं देवा इति मन्त्रस्य वरुण ऋषिः अग्नि-
देवता सोमप्रीतये सोममन्त्रजपे वि० ॥ ॐ श्रौं श्रीं श्रीं सः
ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ इमन्देवाऽसपत्नर्त्तुसुवध्वम्महते क्षुत्रा-
यमहतेज्ज्यैष्ठ्यायमहतेजानंराज्ज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इम-
ममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविशष्पुषवोमीराजासोमोस्माकं-
म्नाह्मणानांराजा । ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः श्रीं श्रीं श्रीं
ॐ सोमाय नमः ॥ जपसंख्या ॥ ११००० कलौ ४४००० ॥ २ ॥

भौममन्त्रः ॥ अग्निर्मूर्द्धा इति मन्त्रस्य विरूपाङ्गिरस
ऋषिः अग्निदेवता गायत्रीछन्दः भौमप्रीतये भौममन्त्रजपे
विनियोगः ॥ ॐ क्राँ क्रीँ क्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः
अग्निर्मूर्द्धादिवःकुकुत्पतिःपृथिव्याऽअयम् ॥ अपा०रेतां
०सिजिन्वति ॥ ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः क्रौँ क्रीँ क्राँ ॐ
भौमाय नमः ॥ जप० १०००० कलौ ४०००० ॥ ३ ॥

बुधमन्त्रः ॥ उद्बुध्य इति मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः बुधो
देवता त्रिष्टुप्छन्दः बुधप्रीतये बुधमन्त्रजपे विनियोगः ॐ
ब्राँ ब्रीँ ब्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ उद्बुद्ध्यस्वाग्नेप्रति-
जागृहित्वमिष्टापुत्तेसठ्सृजेथामुयञ्च ॥ अस्मिन्सुधस्त्ये-
ऽअद्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥ ॐ स्वः भुवः
भूः ॐ सः ब्रौँ ब्रीँ ब्राँ ॐ बुधाय नमः ॥ जपसं० ४०००
कलौ १६००० ॥ ४ ॥

बृहस्पतिमन्त्रः ॥ बृहस्पत इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः
ब्रह्मा देवता त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिप्रीतये बार्हस्पत्यमन्त्र-
जपे वि० ॥ ॐ ह्राँ ह्रीँ ह्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ बृह-
स्पतेऽअतियदुषोऽअर्हाद्युमद्विभातिकृतुमज्जनेषु ॥ यद्दीदय-
च्छ्वंसऽऋतप्रजातुतदुस्मासुद्रविणन्धेहिचित्रम् ॥ ॐ स्वः

ॐ श्रीं श्रीं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ कयानश्चित्रऽआर्भुव-
दुतीसुदार्ढ्यः सखा ॥ कयाशचिष्ठयावृता ॐ स्वः भुवः
भूः ॐ सः श्रीं श्रीं श्रीं ॐ राहवे नमः ॥ जप० १८०००
कलौ ७२००० ॥ ८ ॥

केतुमन्त्रः ॥ केतुकृण्वन्निति मंत्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः
केतुर्देवता गायत्री छंदः केतुप्रीतये केतुमन्त्रजपे विनियोगः
ॐ प्रौं प्रौं प्रौं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ केतुङ्कृण्वन्नकेतवे
पेशौमर्याऽअपेशसे ॥ समुषद्भिरजायथां ॐ स्वः भुवः
भूः ॐ सः प्रौं प्रौं प्रौं ॐ केतवे नमः ॥ जपसंख्या १७०००
कलौ ६८००० ॥ ९ ॥ अर्पणम् ॥ “अनेन अमुकग्रहमन्त्र-
जपकर्मणा अमुकग्रहरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम” ॥ इति
वेदोक्ता सबीजा नवग्रहमन्त्राः ॥

अथ नवग्रहमङ्गलाष्टकम् ॥ भास्वान्काश्यपगोत्रजोऽरुण-
रुचिर्यः सिंहराशीश्वरः षट्त्रिंस्थो दशशोभनो गुरुशशी
भौमेषु मित्रं सदा ॥ शुक्रो मंदरिपुः कलिङ्गजनितश्चाग्नी-
श्वरो देवते मध्ये वर्तुलपूर्वदिग्दिनकरः कुर्यात्सदा मङ्ग-
लम् ॥ १ ॥ चंदः कर्कटकप्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रो-
द्भवश्चाग्नेयश्चतुरस्रवारुणमुखश्चापोप्युमाधीश्वरः ॥ षट्सप्ता-
ग्निदशैकशोभनफलो शौरिः प्रियोऽर्कोगुरुः स्वामी यासुन-

देशजो हिमकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ २ ॥ भौमो
 दक्षिणदिक्त्रिकोणयमदिग्विघ्नेश्वरो रक्तभः स्वामी वृश्चिक-
 भेषयोः सुरगुरुश्चार्कः शशी सौहृदः ॥ ज्योतिः षड्त्रिफल-
 प्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमादेवते भारद्वाजकुलोद्भवः क्षिति-
 सुतः कुर्या० ॥ ४ ॥ सौम्योदङ्मुखपीतवर्णमगधश्चात्रेय-
 गोत्रोद्भवो बाणेशानदिशः सुहृच्छनिभृगुः शत्रुः सदा
 शीतगुः ॥ कन्यायुग्मपतिदेशाष्टचतुरः षण्नेत्रकः शोभनो
 विष्णुः पौरुषदेवते शशिसुतः कुर्या० ॥ ४ ॥ जीवश्चा-
 ङ्गिरगोत्रजोत्तरमुखो दीर्घोत्तरासंस्थितः पीतोऽश्वत्थसमि-
 च्चसिंधुजनितश्चापोऽथ मीनाधिपः ॥ सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो
 बुधसितौ शत्रू समाश्वापरे सप्ताङ्गद्विभवः शुभः सुरगुरुः
 कुर्या० ॥ ५ ॥ शुक्रो भार्गवगोत्रजः सितनिभः प्राची-
 मुखः पूर्वदिक्पञ्चाङ्को वृषभस्तुलाधिपमहाराष्ट्राधिपोदु-
 म्बरः ॥ इन्द्राणी मघवानुभौ बुधशनी मित्रार्कचन्द्रौ रिपू
 षष्ठो द्विर्दशवर्जितो भृगुसुतः कुर्या० ॥ ६ ॥ मन्दः कृष्ण-
 निभस्तु पश्चिममुखः सौराष्ट्रकः काश्यपः स्वामी नक्र-
 भकुम्भयोर्बुधसितौ मित्रे समश्चांगिराः ॥ स्थानं पश्चिमदिक्
 पजापतियमौ देवौ धनुष्यासनः षट्त्रिस्थः शुभकृच्छनी
 रविसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ७ ॥ राहुः सिंहलदेश-
 जश्च निर्ऋतिः कृष्णाङ्गशूर्पासनो यः पैठीनसिगोत्रसंभ-

वसमिद्दूर्वामुखो दक्षिणः ॥ यः सर्पाद्यधिदैवते च निव्रजतिः
 प्रत्याऽधिदैवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्च सिंहिकसुतः
 कुर्यात्सदा मंगलम् ॥ ८ ॥ केतुर्जैमिनिगोत्रजः कुशसमि-
 द्वायव्यकोणे स्थितश्चित्रांगध्वजलाञ्छनो हिमगुहो यो
 दक्षिणाशामुखः ॥ ब्रह्मा चैव सचित्रचित्रसहितः प्रत्या-
 धिदैवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्च बर्बरपतिः कुर्यात्सदा
 मंगलम् ॥ ९ ॥ इत्येतद्ब्रह्ममंगलाष्टकमिदं लोकोपकारप्रदं
 पापौघप्रशमं महच्छुभकरं सौभाग्यसंवर्धनम् ॥ यः प्रातः
 शृणुयात्पठत्यनुदिनं श्रीकालिदासोदितं स्तोत्रं मंगलदा-
 यकं शुभकरं प्राप्नोत्यभीष्टं फलम् ॥ १० ॥ इति नवग्रहमं-
 गलाष्टकानि ॥

अथ महामृत्युञ्जयजपविधिः ॥ आचम्य प्राणानायम्य
 देशकालौ संकीर्त्य ॥ ॐ "मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफ-
 लप्राप्त्यर्थं (अमुकयजमानस्य वा) शरीरेऽमुकपीडानिरासद्वारा
 सद्यः आरोग्यप्राप्त्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताप्रीतये अमुकसंस्था-
 परिमितं श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपमहं करिष्ये " इति संकल्प्य
 शिवपूजां कृत्वा जपं कुर्यात् ॥ अथ ऋष्यादिन्यासः ॥ ॐ
 अस्य श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः श्रीमृत्युञ्जय-
 रुद्रो देवता । अनुष्टुप्छन्दः । हौं बीजं जूं शक्तिः । सः
 कीलकं मृत्युञ्जयप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ वसि-

धृष्ये नमः शिरसि ॥ ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमो मुखे ॥
 ॐ श्रीमहामृत्युञ्जयरुद्रदेवतायै नमो हृदये ॥ ॐ हौं
 बीजाय नमो गुह्ये ॥ ॐ जूं शक्तये नमः पादयोः ॥
 ॐ सः कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु ॥ अथ कराङ्गन्यासः ॥
 ॐ त्र्यम्बकं अद्भुष्टाभ्यां नमः ॥ ॐ यजामहे तर्जनीभ्यां
 नमः ॥ ॐ सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनं मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ
 उब्बांरुकर्मिबु बन्धनात् अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ मृत्यो-
 र्मुक्षीय कनिष्ठिकाभ्यां न० ॥ ॐ मामृतात् करतलकरपृष्ठा-
 भ्यां नमः ॥ एवं हृदयादिन्यासः ॥ (ध्यानम्) “चन्द्रो-
 द्भासितमूर्धजं सुरपतिं पीयूषपात्रं महद्वस्ताब्जेन दधत्सु
 दिव्यममलं हास्यास्यपङ्केरुहम् ॥ सूर्येन्द्रग्निविलोचनं कर-
 तलैः पाशाक्षसूत्रांकुशांभोजं विभ्रतमक्षयं पशुपतिं मृत्युञ्जयं
 तं स्मरे ॥ १ ॥ हस्ताभ्यां कलशद्वयामृतरसैराप्लावयन्तं
 शिरो द्वाभ्यां तौ दधतं मृगाक्षवलये द्वाभ्यां वहन्तं परम् ।
 अङ्गन्यस्तकरद्वयामृतघटं कैलासकान्तं शिवं स्वच्छां-
 भोजगतं नवेन्दुमुकुटं देवं त्रिनेत्रं भजे ॥२॥” इति ध्यात्वा ॥
 ॐ लं पृथिव्यात्मकं गन्धं समर्पयामि ॥ १ ॥ ॐ ह
 आकाशात्मकं पुष्पं सम० ॥ २ ॥ ॐ यं वाय्वात्मकं

धूपं स० ॥ ३ ॥ ॐ रं तेजोरूपं दीपं सम० ॥ ४ ॥
 ॐ वं अमृतात्मकं नैवेद्यं स० ॥ ५ ॥ ॐ सं सर्वात्मकं
 मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ॥ ६ ॥ एवं मानसोपचारैः सम्पूजयेत् ॥
 (मन्त्रोद्धारः) ॐ हौं जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः त्र्यम्बकं यजामहे
 सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मु-
 क्षीय मामृतात् स्वः भुवः भूः ॐ सः जूं हौं ॐ ॥ (इति
 पञ्चाशद्वर्णात्मको मन्त्रो मन्त्रमहोदधौ) ॥ तत उत्तरन्यासं
 कृत्वा ॥ “गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ १ ॥ मृत्युञ्जय
 महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् ॥ जन्ममृत्युजरारोगैः
 पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ २ ॥” इति प्रार्थ्य अनेन यहामृत्यु-
 ञ्जयजपाख्येन कर्मणा श्रीमहामृत्युञ्जयः प्रीयतामित्यर्पयेत् ॥
 ततो जपसांगतासिद्धयर्थं यथाकामनया द्रव्येण दशांशहोमतर्पण-
 मार्जनब्राह्मणमोजनानि कुर्यात् ॥ अथ शुक्रोपासितमृतसजी-
 वनीमन्त्रस्तन्त्रसारे ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं त्र्यम्बकं यजामहे
 सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं भर्गो देवस्य धीमहि उर्वारुकमिव

१ वृद्धमनुः-“ वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य
 स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ अतएव जपार्थं सा ‘गोसुखी’
 प्रियते जनैः ।”

बन्धनात् धियो योनः प्रचोदयात् मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥
इति मन्त्रः । इति मृत्युञ्जयजपः ॥

अथ महामृत्युञ्जयकवचम् ॥ श्रीभैरव उवाच ॥ शृणुष्व
परमेशानि कवचं मन्मुखोदितम् ॥ महामृत्युञ्जयस्या-
स्य न देयं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥ यं धृत्वा च पठित्वा च
यं श्रुत्वा कवचोत्तमम् ॥ त्रैलोक्याधिपतिर्भूत्वा सुखितो-
ऽस्मि महेश्वरि ॥ २ ॥ तदेव वर्णयिष्यामि तव प्रीत्या
वरानने ॥ तथापि परमं तत्त्वं न दातव्यं दुरात्मने ॥ ३ ॥
ॐ अस्य श्रीमहामृत्युञ्जयकवचस्य श्रीभैरवऋषिर्गायत्री
छन्दः श्रीमृत्युञ्जयरुद्रो देवता ॥ ॐ बीजं जूं शक्तिः सः
कीलकं हौमिति तत्त्वं श्रीचतुर्वर्गफलसाधनार्थं पाठे विनि-
योगः । चन्द्रमण्डलमध्यस्थे रुद्रमाले विचित्रिते ॥ तत्रस्थं
चिन्तयेत्साध्यं मृत्युं प्राप्तोऽपि जीवति ॥ १ ॥ ॐ जूं सः
हौं शिरः पातु देवो मृत्युञ्जयो मम ॥ श्रीशिवो वै ललाटं
च ॐ हौं भ्रुवौ सदाशिवः ॥ २ ॥ नीलकण्ठोऽवतान्नेत्रे
कपर्दी मेऽवताच्छ्रुती ॥ त्रिलोचनोऽवताद्गण्डौ नासा मे
त्रिपुरांतकः ॥ ३ ॥ मुखं पीयूषघटभृदोष्ठौ मे कृत्तिका-
म्बरः ॥ हनुं मे हाटकेशानो मुखं बटुकभैरवः ॥ ४ ॥
कन्धरां कालमथनो गलं गणप्रियोऽवतु ॥ स्कन्धौ स्कन्द-

पिता पातु हस्तौ मे गिरिशोऽवतु ॥ ५ ॥ नखान्म गिरि-
 जानाथः पायादङ्गुलिसंयुतान् ॥ स्तनौ तारापतिः पातु
 वक्षः पशुपतिर्मम ॥ ६ ॥ कुक्षिं कुबेरवरदः पार्श्वौ मे
 मारशासनः ॥ शर्वः पातु तथा नाभिं शूली पृष्ठं ममाऽ-
 वतु ॥ ७ ॥ शिश्नं मे शंकरः पातु गुह्यं गुह्यकवच्छभः ॥
 कटिं कालान्तकः पायादूर्ध्वं मेऽधकघातकः ॥ ८ ॥ जाग-
 रूकोऽवताज्जानु जङ्घे मे कालभैरवः ॥ गुल्फौ पायाज्जटा-
 धारी पादौ मृत्युञ्जयोऽवतु ॥ ९ ॥ पादादिमूर्द्धपर्यन्तं
 सद्योजातो ममावतु ॥ रक्षाहीनं नामहीनं वपुः पात्वमृत-
 श्वरः ॥ १० ॥ पूर्वं बलविकरणो दक्षिणे कालशासनः ॥
 पश्चिमे पार्वतीनाथ उत्तरे मां मनोन्मनः ॥ ११ ॥ ऐशा-
 न्यामीश्वरः पायादाग्नेय्यामग्निलोचनः ॥ नैऋत्यां शंभुर-
 व्यान्मां वायव्यां वायुवाहनः ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वं बलप्रमथनः
 पाताले परमेश्वरः ॥ दशदिक्षु सदा पातु महामृत्युञ्जयश्च
 माम् ॥ १३ ॥ रणे राजकुले द्यूते विषमे प्राणसंशये ॥
 पायादौ जू महारुद्रो देवदेवो दशाक्षरः ॥ १४ ॥ प्रभाते
 पातु मां ब्रह्मा मध्याह्ने भैरवोऽवतु । सायं सर्वेश्वरः पातु
 निशायां नित्यचेतनः ॥ १५ ॥ अर्द्धरात्रे महोदेवो निशा-
 न्ते मां महोदयः । सर्वदा सर्वतः पातु ॐ जूं सः हौं
 मृत्युञ्जयः ॥ १६ ॥ इतीदं कवचं पुण्यं त्रिषु लोकेषु

दुर्लभम् । सर्वमंत्रमयं गुह्यं सर्वतंत्रेषु गोपितम् ॥ १७ ॥
 पुण्यं पुण्यप्रदं दिव्यं देवदेवाधिदैवतम् । य इदं च पठेन्मंत्रं
 कवचं वाचयेत्ततः ॥ १८ ॥ तस्य हस्ते महादेवि त्र्यंबक-
 स्याष्टसिद्धयः ॥ रणे धृत्वा चरेद्युद्धं हत्वा शत्रूञ्जयं लभेत्
 ॥ १९ ॥ जयं कृत्वा गृहे देवि स प्राप्स्यति सुखं पुनः ॥ महा-
 भये महारोगे महामारीभये तथा ॥ २० ॥ दुर्भिक्षे शत्रुसंहारे
 पठेत्कवचमादरात् ॥ सर्वं तत्प्रशमं याति मृत्युञ्जयप्रसा-
 दतः ॥ २१ ॥ धनं पुत्रान्सुखं लक्ष्मीमारोग्यं सर्वसम्पदः ॥
 प्राप्नोति साधकः सद्यो देवि सत्यं न सशयः ॥ २२ ॥
 इतीदं कवचं पुण्यं महामृत्युञ्जयस्य तु ॥ गोप्यं सिद्धिप्रदं
 गुह्यं गोपनीयं स्वयोनिवत् ॥ इति श्रीमहामृत्युञ्जयकवचम् ॥

अथ सन्तानगोपालमन्त्रस्य नारदऋषिः ॥ अनुष्टु-
 प्छन्दः ॥ श्रीगोपालो देवता ॥ मम (यजमानस्य वा)
 सन्तानगोपालप्रसादसिद्ध्यर्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ
 देवकीसुत गोविन्द अद्भुष्टाभ्यां नमः । ॐ वासुदेव जगत्पते
 तर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐ देहि मे तनयं कृष्ण मध्यमाभ्यां
 नमः ॥ ॐ त्वामहं शरणं गतः अनामिकाभ्यां नमः ॥
 ॐ देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते कनिष्ठिकाभ्यां
 नमः ॥ ॐ देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः कर-

तलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादिपञ्चाङ्गन्यासः ॥ अथ
 ध्यानम् ॥ ॐ वैकुण्ठतेजसा दीप्तमर्जुनेन समन्वितम् । सम-
 र्पयन्तं विप्राय नष्टानानीय बालकान् ॥ १ ॥ मन्त्रोद्धारः ॥
 ॐ देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते । देहि मे तनयं
 कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ॥ १ ॥ (मन्त्रमहोदधौ) लक्षं
 जपोऽयुतं होमस्तिलैर्मधुरसंयुतैः ॥ अर्चा पूर्वोदिता चैवं
 मन्त्रः पुत्रप्रदो नृणाञ्च ॥ १ ॥ इति मूलमन्त्रः ॥ इति सन्तान-
 गोपालमन्त्रजपविधिः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ अभिलाषाष्टकस्तोत्रम् ।

विश्वानर उवाच ।

एकं ब्रह्मैवाद्वितीयं समस्तं सत्यं सत्यं नेह नानास्ति
किञ्चित् ॥ एको देवो न द्वितीयोऽवतस्थे तस्मादेकं त्वां
प्रपद्ये महेशम् ॥ १ ॥ एकः कर्ता त्वं हि सर्वस्य शम्भो
नानारूपोऽप्येकरूपोऽप्यरूपः । यद्वत्प्रत्यम्बवर्क एकोऽप्य-
नेकस्तस्मान्नान्यं त्वां विनेशं प्रपद्ये ॥ २ ॥ रज्जौ सर्पः
शुक्तिकायां च रूप्यं नैरः पूरस्तन्मृगाख्ये मरीचौ ॥ यद्व-
त्तद्वद्विश्वगेष प्रपञ्चो यस्मिञ्ज्ञाते तं प्रपद्ये महेशम् ॥ ३ ॥
तोये शैत्यं दाहकत्वं च वह्नौ तापो भानौ शीतभानौ
प्रसादः ॥ पुष्पे गन्धो दुग्धमध्ये च सर्पिर्यत्तच्छंभो त्वं
ततस्त्वां प्रपद्ये ॥ ४ ॥ शब्दं गृह्णास्यश्रवास्त्वं हि जिघ्रे-
घ्राणस्त्वं व्यङ्गिरायासि दूरात् ॥ व्यक्षः पश्येस्त्वं रसज्ञो-
ऽप्यजिह्वः कस्त्वां सम्यग्वेत्यतस्त्वां प्रपद्ये ॥ ५ ॥ नो
वेदस्त्वामीश साक्षाद्धि वेद नो वा विष्णुर्नो विधाता-
खिलस्य ॥ नो योगीन्द्रा नैन्द्रमुख्याश्च देवा भक्तो वेद

त्वामतस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६ ॥ नो ते गोत्रं नापि जन्मापि
 नाऽऽख्या नो वा रूपं नैव शीलं न देशः ॥ इत्थंभूतोऽपी-
 श्वरस्त्वं त्रिलोक्याः सर्वान्कामान्पूरयेस्तद्भजे त्वाम् ॥ ७ ॥
 त्वत्तः सर्वं त्वं हि सर्वं स्मरारे त्वं गौरीस्त्वं च नम्रोऽति
 शान्तः ॥ त्वं वै वृद्धस्त्वं युवा त्वं च बालस्तत्किं यत्त्वं
 नास्यतस्त्वां नतोऽस्मि ॥ ८ ॥ स्तुत्वेति भूमौ निपपात विप्रः
 स दण्डवद्भावदतीव हृष्टः ॥ तावत्स बालोऽखिलवृद्धवृद्धः
 प्रोवाच भूदेव वरं वृणीहि ॥ ९ ॥ तत उत्थाय हृष्टात्मा
 मुनिर्विश्वानरः कृती ॥ प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातं सर्वज्ञस्य तव
 प्रभो ॥ १० ॥ सवान्तरात्मा भगवान्सर्वः सर्वप्रदो भवान् ॥
 याच्चां प्रति नियुंक्ते मां किमीशे दैन्यकारिणीम् ॥ ११ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य देवो विश्वानरस्य ह ॥ शुचेः शुचि-
 व्रतस्याथ शुचि स्मित्वाऽब्रवीच्छुचिः ॥ १२ ॥ बाल
 उवाच ॥ त्वया शुचेः (चे) शुचिष्मत्यां योऽभिलाषः
 कृतो हृदि ॥ अचिरेणैव कालेन स भविष्यत्यसंशयम् ॥ १३ ॥
 तव पुत्रत्वमेष्यामि शुचिष्मत्यां महामते ॥ ख्यातो गृहप-
 तिर्नाम्ना शुचिः सर्वामरप्रियः ॥ १४ ॥ अभिलाषाष्टकं
 पुण्यं स्तोत्रमेतत्त्वयेरितम् ॥ अब्दं त्रिकालपठनात्कामदं
 शिवसन्निधौ ॥ १५ ॥ एतत्स्तोत्रस्य पठनं पुत्रपौत्रधन-
 प्रदम् ॥ सर्वशान्तिकरं वाऽपि सर्वापत्परिनाशनम् ॥ १६ ॥

स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारकं नात्र संशयः ॥ प्रातरुत्थाय
सुस्नातो लिङ्गमभ्यर्च्य शांभवम् ॥ १७ ॥ वर्षं जपन्निदं
स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेत् ॥ वैशाखे कार्तिके माघे विशे-
षनियमैर्युतः ॥ १८ ॥ यः पठेत्स्नानसमये लभते सकलं
फलम् ॥ कार्तिकस्य तु मासस्य प्रसादादहमव्ययः ॥ १९ ॥
तव पुत्रत्वमेष्यामि यस्त्वन्यस्तत्पठिष्यति ॥ अभि-
लाषाष्टकमिदं न देयं यस्य कस्यचित् ॥ २० ॥ गोपनीयं
प्रयत्नेन महाबन्ध्याप्रसूतिकृत् ॥ स्त्रिया वा पुरुषेणापि
नियमाल्लिंगसन्निधौ ॥ २१ ॥ अब्दं जप्तमिदं स्तोत्रं पुत्रदं
नात्र संशयः ॥ इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे बालः सोऽपि विप्रो गृहं
गतः ॥ २२ ॥

इति श्रीस्कंदपुराणे काशीखंडे अभिलाषा-
ष्टकस्तोत्रं समाप्तम् ।

अथ विष्णुहृदयस्तोत्रम् ॥ अस्य विष्णुहृदयस्तोत्रस्य संक-
र्षण ऋषिरनुष्टुप् त्रिष्टुप्गायत्री च यथायोगं छंदः श्रीवि-
ष्णुः परमात्मा देवता अभिलषितार्थे जपे विनियोगः ।
ॐ ममाग्रतः सदा विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः । गोविंदो
दक्षिणे पार्श्वे वामे च मधुसूदनः ॥ १ ॥ उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो
वाराहः पृथिवीतले । अवांतरदिशो याः स्युस्तास्ताः सर्वासु

माधवः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो-
 ऽपि वा । नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥
 अव्यक्तये वास्य योनिं वदन्ति व्यक्तं देहं दीर्घमायुर्गतिं च ।
 वह्निं तथा चंद्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे प्राणमायुश्च
 वायुः ॥ ४ ॥ वाचश्च वेदा हृदयं नभश्च पृथिवी पादौ
 तारका रोमकूपाः । सांगोपांगान्यधिदेवताश्च विद्या ह्युप-
 स्थं हि तथा समुद्राः ॥ ५ ॥ तं देवदेवं शरणं प्रजानां
 यज्ञात्मकं सर्वलोकप्रतिष्ठम् । अजं वरेण्यं वरदं वरिष्ठं
 ब्रह्माणमीशं पुरुषं नमस्ते ॥ ६ ॥ आद्यं पुरुषमीशान पुरु-
 हूतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ ७ ॥
 महाचरितमाख्यानं कुरुक्षेत्रं सरस्वतीम् ॥ केशवार्चां च गंगां
 च कीर्त्तिमान्नावसीदति ॥ ८ ॥ ॐ भूःपुरुषाय पुरुषरूपाय
 वासुदेवाय नमोनमः । ॐ भुवः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासु-
 देवाय नमोनमः ॥ ९ ॥ ॐ स्वः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासु-
 देवाय नमोनमः । ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषाय पुरुषरूपाय
 वासुदेवाय नमोनमः ॥ १० ॥ ॐ संकर्षणाय पुरुषाय पुरुष-
 रूपाय वासुदेवाय नमोनमः । ॐ प्रद्युम्नाय पुरुषाय पुरुष-
 रूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ ११ ॥ ॐ अनिरुद्धाय पुरु-
 षाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ ॐ भवोद्भवाय
 पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ १२ ॥ ॐ

माधवाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः । ॐ
 गोविंदाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ १३ ॥
 ॐ मधुसूदनाय पुरुषाय पुरुषरूपाय० ॥ ॐ त्रिविक्रमाय
 पुरुषाय० ॥ १४ ॥ ॐ वामनाय पुरुषाय पुरुषरूपाय० ॥
 ॐ श्रीधराय पुरुषाय पुरुषरूपाय० ॥ १५ ॥ ॐ हृषीके-
 शाय पुरुषाय पुरुषरूपाय० । ॐ पद्मनाभाय पुरुषाय
 पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ १६ ॥ ॐ दामोदराय
 पुरुषाय पुरुषरू० । ॐ सत्याय पुरुषाय पुरुषरूपाय०
 ॥ १७ ॥ ॐ ईशानाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो-
 नमः । ॐ सत्यरूपाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय
 नमोनमः ॥ १८ ॥ ॐ प्रणवेदुविष्णुशतसहस्रनेत्राय पुरुषाय
 पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमोनमः ॥ १९ ॥ य इदं विष्णु-
 हृदयमधीते ब्रह्महत्यात् पूतो भवति । सुरापानात् पूतो भवति ।
 सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति । अगम्यागमनात् पूतो भवति ।
 असत्यसत्यात् पूतो भवति । वृषलीगमनात् पूतो भवति ।
 पतितसंभाषणात् पूतो भवति । अपेयपानात् पूतो भवति ।
 अभक्ष्यभक्षणात् पूतो भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी
 भवति । अनेकक्रतुमहात् पूतो भवति । कस्यचित्तनुच्छिन्नी
 भवति । अष्टौ ब्राह्मणान् आह विंशतिसहस्रेणेषु भवति ।
 गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवति । चत्वारो वेदा-

श्वाधीता भवन्ति । सर्वेषु देवेषु ज्ञातो भवति । सर्वेषु तीर्थेषु
 स्नातो भवति । विष्णुलोकमवाप्नोति मासेन । न मृत्युर्भवि-
 ष्यति न शांतिमदः । यत्रयत्रोपजायेत तत्रोपजायते स्मरति
 चात्मानं भगवान् महाविष्णुरित्याह ॥

इति महार्णवे विष्णुहृदयस्तोत्रम् ।

अथ आदित्यहृदयस्तोत्रम् । ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चित-
 या स्थितम् । रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम्
 ॥ १ ॥ दैवतैश्च समागम्य दृष्टुमभ्यागतो रणम् । उपगम्या-
 ब्रवीद्राममगस्त्यो भगवांस्तदा ॥ २ ॥ रामराम महाबाहो
 शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयि-
 ष्यसे ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
 जयावहं जपं नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमंगल-
 मांगल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिंताशोकप्रशमनमायुर्वर्धन-
 मुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमंतं समुद्यंतं देवासुरनमस्कृतम् ।
 पूजयस्व विवस्वंतं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥ सर्वदेवा-
 त्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणाल्लो-
 कान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च
 शिवः स्कंदः प्रजापतिः । महेंद्रो धनदः कालो यमः सोमो
 ह्यपांपतिः ॥ ८ ॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो

मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाः प्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥
 आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गर्भस्तिमान् । सुवर्ण-
 सदृशो भानुर्हेमरेता दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः सह-
 स्नाचिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा
 मार्तण्डकोऽशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽ-
 हस्करो रविः । अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शंखः शिशिरनाशनः
 ॥ १२ ॥ व्योमनाथस्तमोभेदी रुग्यजुःसामपारगः । घन-
 वृष्टिरपांमित्रो विंध्यवीथी प्लवंगमः ॥ १३ ॥ आतपी मण्डली
 मृत्युः पिंगलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः
 सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभा-
 वनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥
 नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः । ज्योतिर्गणानां
 पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥ जयाय जयभद्राय
 हर्यश्वाय नमोनमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय
 नमो नमः ॥ १७ ॥ नम उग्राय वीराय सारंगाय नमो-
 नमः । नमः पद्मप्रबोधाय प्रचंडाय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
 ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूरयादित्यतेजसे । भास्वते सर्वभक्षाय
 रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥ तमोग्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नाया-
 मितात्मने । कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषांपतये नमः ॥ २० ॥
 तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे । नमस्तमोऽभिनिघ्नाय

रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥ नाशयत्येष वै भूतं तमेव
 सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥
 ॥ २२ ॥ एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष चैवाग्नि-
 होत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥ देवाश्च क्रतवश्चैव
 कतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परम-
 प्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कांतारेषु भयेषु च ।
 कीर्तयन् पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजय-
 स्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एतन्निगुणितं जत्वा युद्धेषु
 विजयिष्यसि ॥ २६ ॥ अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं
 जहिष्यसि । एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम्
 ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धार-
 यामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥ आदित्यं
 प्रेक्ष्य जप्त्वेदं परं हर्षमवाप्तवान् । त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा
 धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं
 समुपागतम् । सर्वयत्नेन महतावृतस्तस्य वधेऽभवत् ॥ ३० ॥
 अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ।
 निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्व-
 रेति ॥ ३१ ॥ इति वाल्मीकीयरामायणे आदित्यहृदयम् ॥

अथ पितृस्तोत्रम् । रुचिरुवाच । नमस्येऽहं पितृञ्छ्राद्धे ये
 वसन्त्यधिदेवताः । देवैरपि हि तर्प्यते ये च श्राद्धैः स्वधो-

त्तैः ॥ १ ॥ नमस्येऽहं पितृन्स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
 श्राद्धैर्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥ २ ॥ नमस्येऽहं
 पितृन्स्वर्गे सिद्धाः संतर्पयन्ति यान् । श्राद्धेषु दिव्यैः सक-
 लैरुपहारैरनुत्तमैः ॥ ३ ॥ नमस्येऽहं पितृन्भक्त्या येऽर्च्य-
 न्ते गुह्यकैरपि । तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्ऋद्धिमात्येतिकीं
 पराम् ॥ ४ ॥ नमस्येऽहं पितृन्मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
 श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः ॥ ५ ॥ नमस्येऽहं
 पितृन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा । वाञ्छिताभीष्टलाभाय
 प्राजापत्यप्रदायिनः ॥ ६ ॥ नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यते-
 ऽरण्यवासिभिः ॥ वन्यैः श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्धूतकिल्बिषैः
 ॥ ७ ॥ नमस्येऽहं पितृन् विप्रैर्नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः । ये संय-
 तात्मभिर्नित्यं संतर्प्यन्ते समाधिभिः ॥ ८ ॥ नमस्येऽहं
 पितृन् श्राद्धै राजन्यास्तर्पयन्ति यान् । कव्यैरशेषैर्विधिव-
 ल्लोकत्रयफलप्रदान् ॥ ९ ॥ नमस्येऽहं पितृन्वैश्वैरर्च्यन्ते
 भुवि ये सदा । स्वकर्माभिरतैर्नित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः ॥
 ॥ १० ॥ नमस्येऽहं पितृन् श्राद्धैर्ये शूद्रैरपि भक्तितः ।
 संतृप्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ज्ञाताः सुकालिनः ॥ ११ ॥
 नमस्येऽहं पितृन् श्राद्धैः पाताले ये महासुरैः । संतर्प्यन्ते
 स्वधाहारैस्त्यक्तदंभमदैः सदा ॥ १२ ॥ नमस्येऽहं पितृन्
 श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले । भोगैरशेषैर्विधिवन्नागैः कामान-

भीष्मुभिः ॥ १३ ॥ नमस्येऽहं पितृन् श्राद्धैः सर्पैः संत-
 पितान् सदा । तत्रैव विधिवन्मंत्रभोगसंपत्समन्वितैः ॥ १४ ॥
 पितृन्नमस्ये निवसन्ति साक्षाद्ये देवलोके च तथांतरिक्षे ।
 महीतले ये च सुरादिपूज्यास्ते मे प्रयच्छंतु मयोपनीतम् ॥
 ॥ १५ ॥ पितृन्नमस्ये परमात्मभूता ये वै विमाने निवसति
 मूर्त्ताः । यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभिर्योगीश्वराः क्लेशवि-
 मुक्तिहेतून् ॥ १६ ॥ पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधा-
 भुजः काम्यफलाभिसंधौ । प्रदानसक्ताः सकलेप्सितानां
 विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥ १७ ॥ तृप्यंतु तेऽस्मिन् पितरः
 समस्ता इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् । सुरत्वमिन्द्रत्व-
 मतोऽधिकं वा सुतान् पशून् स्वानि बलं गृहाणि ॥ १८ ॥
 सोमस्य ये रश्मिषु येऽर्कबिम्बे शुक्ले विमाने च सदा
 वसन्ति । तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैर्गन्धादिना
 पुष्टिमितो ब्रजंतु ॥ १९ ॥ येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तृप्तिर्ये
 भुञ्जते विप्रशरीरभाजः ॥ ये पिंडदानेन मुदं प्रयांति तृप्यन्तु
 तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥ २० ॥ ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
 कृष्णैस्तिलैर्दिव्यमनोहरैश्च । कालेन साकेन महर्षिवर्यैः
 संप्रीणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥ २१ ॥ कव्यान्यशेषाणि च
 यान्यभीष्टान्यतीव तेषाममरार्चितानाम् । तेषां तु सान्निध्य-
 मिहास्तु पुष्पगधान्नभोज्येषु मया कृतेषु ॥ २२ ॥ दिने-

दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्चा मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु । ये
वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तृप्तिम्
॥ २३ ॥ पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो ये क्षत्रियाणां च
नवार्कवर्णाः । तथा विशां ये कनकावदाता नीलीनिभाः
शूद्रजनस्य ये च ॥ २४ ॥ तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्प-
गंधधूपान्नतोयादिनिवेदनेन । तथाग्निहोमेन च यांतु तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥ २५ ॥ ये देवपूर्वाण्य-
तितृप्तिहेतोरश्नन्ति कव्यानि शुभाहुतानि । तृप्ताश्च ये भूति-
सृजो भवंति तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥ २६ ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रात्रिर्णाशयन्तस्त्वशिवं प्रजा-
नाम् । आद्याः सुराणाममरेशपूज्यास्तृप्यन्तु तेऽस्मिन्प्रण-
तोऽस्मि तेभ्यः ॥ २७ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदा आज्यपाः सो-
मपास्तथा । व्रजन्तु तृप्तिं श्राद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता
मया ॥ २८ ॥ अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दि-
शम् । तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यायां पितरस्तथा ॥ २९ ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः । रक्षोभूतपिशा-
चेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥ ३० ॥ सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो
रक्षां करोतु मे । विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्यो धन्यः शुभा-
ननः ॥ ३१ ॥ भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ।

कल्याणः कल्पतां कर्त्ता कल्पः कल्पतराश्रयः॥३२॥ कल्प-
 ताहेतुरनघः षडिमे ते गणाः स्मृताः । वरो वरेण्यो वरदः
 पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥ ३३ ॥ विश्वपाता तथा धाता सप्तै-
 वैते गणास्तथा । महान् महात्मा महितो महिमावान्महा-
 बलः ॥ ३४ ॥ गणाः पंच तथैवेते पितॄणां पापनाशनाः ।
 सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यश्च भूतिदः ॥ ३५ ॥
 पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥ एकत्रिंशत्पितृ-
 गणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ३६ ॥ ते मेऽनुवृत्तास्तुष्यं-
 तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥ (सप्तार्चिस्तवम्) अमृ-
 र्तानां च भूर्त्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ॥ ३७ ॥ नमस्यामि
 सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् । इन्द्रादीनां च नेतारो
 दक्षमारीचयोस्तथा ॥ ३८ ॥ सप्तर्षीणां तथान्येषां तान्नम-
 स्यामि कामदान् । मन्वादीनां मुनीन्द्राणां सूर्याचंद्रमसो-
 स्तथा ॥ ३९ ॥ तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितरश्चार्णवेषु
 ये । नक्षत्राणां ग्रहाणां च वाय्वभ्योर्नभसस्तथा ॥ ४० ॥
 द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृतांजलिः । देवर्षीणां
 ग्रहाणां च सर्वलोकनमस्कृतान् ॥ ४१ ॥ अभयस्य सदा
 दातृन्नमस्ये हं कृतांजलिः । नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा
 लोकेषु सप्तसु ॥ ४२ ॥ स्वयंभुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योग-
 चक्षुषे । सोमाधारान् पितृगणान् योगमूर्तिधरांस्तथा ॥

॥४३॥ नमस्यामि तथा सोमं पितरं जगतामहम् ॥ अग्नि-
रूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनहम् ॥ ४४ ॥ अग्नीषोम-
मयं विश्वं यत एतदशेषतः । ये तु तेजसि ये चैते सोम-
सूर्याग्निमूर्तयः ॥ ४५ ॥ जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्म-
स्वरूपिणः । तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यत-
मानसाः । नमोनमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाभुजः ॥
॥ ४६ ॥ पितर ऊचुः । स्तोत्रेणानेन च नरो यो मां स्तो-
ष्यति भक्तितः । तस्य तुष्टा वयं भोगानात्मज्ञानं तथो-
त्तमम् ॥ ४७ ॥ शरीरारोग्यमर्थं च पुत्रपौत्रादिकं तथा ।
प्रदास्यामो न संदेहो यच्चान्यदभिवाञ्छितम् ॥ ४८ ॥ तस्मा-
त्पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः । पितृणां चाक्षयां
तृप्तिं स्तव्यां स्तोत्रेण मानवैः ॥ ४९ ॥ वाञ्छद्भिः सततं
स्तव्याः स्तोत्रेणानेन वै यतः । श्राद्धे च य इमं भक्त्या
अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ॥ ५० ॥ पठिष्यन्ति द्विजाग्र्याणां
भुञ्जतां पुरतः स्थिताः । स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने
परे कृते ॥ ५१ ॥ अस्माकमक्षयं श्राद्धं तद्भविष्यत्यसंश-
यम् । यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत् ॥ ५२ ॥
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा । अश्राद्धहैरुप-
हतरूपहारैस्तथा कृतम् ॥ ५३ ॥ अकालेऽप्यथवाऽदेशे
विधिहीनमथापि वा । अश्रद्धया वा पुरुषैर्दममाश्रित्य वा

कृतम् ॥ ५४ ॥ अस्माकं तृप्तये श्राद्धं तथाप्येतदुदीरणात् ।
यत्रैतत्पठ्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ॥ ५५ ॥
अस्माकं जायते तृप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकी । हेमन्ते द्वादशा-
ब्दानि तृप्तिमेतत्प्रयच्छति ॥ ५६ ॥ शिशिरे द्विगुणाब्दांश्च
तृप्तिस्तोत्रमिदं शुभम् । वसन्ते षोडश समास्तृप्तये श्राद्ध-
कर्मणि ॥ ५७ ॥ ग्रीष्मे च षोडशे वैतत्पठितं तृप्तिकारकम् ।
विकलेऽपि कृते श्राद्धे स्तोत्रेणानेन साधिते ॥ ५८ ॥
वर्षासु तृप्तिरस्माकमक्षया जायते रुचे । शरत्काले पिप-
ठितं श्राद्धकाले प्रयच्छति ॥ ५९ ॥ अस्माकमेतत्पुरुषै-
स्तृप्तिं पंचदशाब्दिकाम् । यस्मिन् गृहे च लिखितमेत-
त्तिष्ठति नित्यदा ॥ ६० ॥ सन्निधानं कृते श्राद्धे तत्रा-
स्माकं भविष्यति । तस्मादेतत्त्वया श्राद्धे विप्राणां भुञ्जतां
पुरः ॥ ६१ ॥ श्रावणीयं महाभाग अस्माकं पुष्टिहेतुकम् ।
इत्युक्त्वा पितरस्तस्य स्वर्गता मुनिसत्तम ॥ ६२ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिमनुना कृतं रुचिस्तवं

समार्चिस्तवं च पितृस्तोत्रम् ॥

अथ तुलसीमहिमा (बृहद्धर्मपुराणे) । विष्णुरुवाच । “एकतः
सर्वनैवेद्यं नानापुष्पविभूषणम् । एकतः पत्रमेकं ते द्वाद-
शाक्षरमंत्रवत् ॥ १ ॥ श्राद्धे च तर्पणे चैव दाने नैवेद्य-
दापने । त्वत्पत्रेण विना न स्यात्तत्तत्कर्मफलोत्तरम् ॥ २ ॥”

अथ तुलसीदर्शनमंत्रः—“ देवि विष्णुप्रिये मातस्तुलसि प्रियदर्शने । हरिदर्शनदीपार्चिः प्रसीद द्विजवल्लभे ॥१॥”

तुलसीप्रणाममंत्रः—“विष्णुप्रीतिकरे मातर्नमस्ते तुलसी-
श्वरि । पवित्रीकुरु मेऽङ्गानि विष्णवङ्कहर्षकारिणि ॥ १ ॥”

तुलसीस्पर्शनमंत्रः—“वैकुण्ठेश्वरपादाब्जवासिनि प्रियद-
र्शने । स्पृशामि त्वां महापापसंचयान्मे प्रणाशय ॥ १ ॥”

तुलसीस्थानमार्जनमंत्रः—“मातस्तुलसि कल्याणि स्थलं ते
सुमनोहरम् । क्रीडत्यागत्य विबुधा मार्जये तत्प्रसीद मे ॥१॥”

तुलसीग्रहणमंत्रः—“मातस्तुलसि कल्याणि गोविंदचरण-
प्रिये । केशवार्थे चिनोमि त्वां प्रसीद शुभदर्शने ॥ १ ॥”

स्कंदपुराणे “ तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ १ ॥ तुलसी
हेमरूपासि कृष्णरूपेण मंजरी । शालिग्रामहितार्थाय मम
दोषो न दीयते ॥ १ ॥”

तुलसीग्रहणे निषेधकालः (वायुपुराणे)—“अस्नात्वा तुलसीं
छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽपराधी भवेत्सत्यं तत्सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥१॥ पूर्णिमायाममायां च द्वादश्यां रवि-
संक्रमे । तैलाभ्यंगे च स्नातेन मध्याह्ने निशि संध्ययोः ॥२॥
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा । तुलसीं ये
च चिन्वन्ति ते छिदति हरेः शिरः ॥ ३ ॥ धर्मपुराणे—“नाशुचिः

संसृशेदेतां नोपानञ्चरणोऽपि च । पश्चिमास्यो न चिनु-
यात् पक्षान्तद्वादशीष्वपि ॥१॥ स्पृशेन्नैव च सक्रांत्यां न
रात्रौ सायमेव च । पद्मपुराणे-“देवार्थे तुलसीछेदो होमार्थे
समिधां तथा । इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य
च ॥ १ ॥ पंकजं पंचरात्रं स्याद्वशरात्रं च बिल्वकम् ।
एकादशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् ॥ १ ॥”

अथ बिल्वपत्रमहिमा धर्मपुराणे-“यथा मे त्रीणि नत्राणि
यथा गंगाजलं मम । तथा प्रियतमा लक्ष्मि त्रिपत्रः
श्रीफलच्छदः ॥१॥ स्वर्णमुक्ताप्रवालादिपुष्पाण्यन्यानि च
ध्रुवम् । श्रीफलच्छदवृक्षस्य कलां नार्हति कोटिकाम् ॥१॥
ऊर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामविधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रं
च त्रिपत्रदलमित्यतः ॥२॥ अस्य छायां च पत्रं च लंघयेन्न
पदा स्पृशेत् । हरंते लंघनादायुः पादस्पर्शाच्छ्रियं हरेत् ॥”
॥ ३ ॥ बिल्ववृक्षदर्शनमंत्रः-“बिल्ववृक्ष महाभागः महेशस्य
सदा प्रिय । शिवदर्शनकृज्ज्योतिः प्रसीदाब्धिसुतास्तन ॥
॥१॥” बिल्वप्रणाममंत्रः-“ॐ नमोबिल्वतरवे सदा शंकररू-
पिणे ॥ सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद ॥ १ ॥”
स्पर्शनमंत्रः-“शिवपूजकमालूर प्रियस्पर्शमहातरो । स्पृ-
शामि त्वां महापापसंचयान्मे प्रणाशय ॥ १ ॥” स्थलमा-
र्जनमंत्रः-“देववृक्ष वरश्रेष्ठ स्थलं ते सुमनोहरम् ॥ क्रीडन्त्या-

गत्य विबुधा मार्जये तत्प्रसीद मे ॥१॥” ॐद्रुमाय श्रीफ-
 लाय नमः इति पूजनमंत्रः । पत्रग्रहणमंत्रः—“पुण्यवृक्ष महा-
 भाग मालूर श्रीफलप्रभो । महेशपूजनार्थाय त्वत्पत्राणि
 चिनोम्यहम् ॥ १ ॥ पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टम-
 धोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥२॥”
 भविष्ये—“बिल्वपत्रस्य पुवनं दण्डं हित्वा त प्लावयेत् ॥
 वृत्तसंप्लावनादेव सिद्धिं हरति राक्षसः ॥ १ ॥ ” प्लावयेद-
 र्पयदित्यर्थः । शिवरहस्ये—“पत्रं त्रिनेत्रं प्रियमेव बिल्वमपात्र-
 मप्यद्रिसुते सुपात्रम् । करोति मे लिंगसमर्चनासु शुष्कं
 तथा पर्युषितं पवित्रम् ॥ १ ॥ नैतत्याज्यमुमे वदन्ति निगमाः
 स्याच्छूद्रकेणाहतं विध्या वाप्यऽविधानतो हतमुमे श्रीप-
 त्रमेव प्रियम् । शुष्कं पर्युषितं च कीटसहितं न त्याज्य-
 मेवं शिवे तत्राऽलब्धमहो तथान्यकुसुमं बिल्वाख्यया पात-
 येत् ॥ २ ॥ रत्नस्वर्णविनिर्मितोरुकुसुमं यादृक् च संक्षा-
 लितं पूर्वेद्युः प्रतिपादितं गिरिसुते सम्यक् पुनः पूजयेत् ॥
 तद्वत्क्षालितमेव बिल्वमगजे संक्षालितं पूजयेत्तत्रालाभ-
 विधौ शिवार्चकधनैर्निर्माल्यता नोचिता ॥ ३ ॥” बृहद्धर्म-
 पुराणे—“पक्षान्तद्वादशासायंमध्याह्नभिन्नकालतः । शाखा-
 भङ्गो न कर्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् ॥ १ ॥ वरमारुह्य
 चिनुयान्न शाखाभंजनं क्वचित् ॥ षण्मासानंतरं बिल्वपत्रं

पर्युषित भवेत् ॥ २ ॥ चैत्रादिचतुरो मासाञ् शंभवे पर-
मात्मने ॥ दत्तं स्याद्विल्वपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥ ३ ॥”
इति विल्वपत्रमहिमा ।

अथ तुलसीपूजाप्रयोगः ॥ तत्रादौ तुलसीपश्चिमतः प्राङ्-
मुख उपविश्य । आचम्य प्राणानायम्य । देशकालौ स्मृत्वा मम
समस्तपातकशमनपूर्वकाभीष्टसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यथा-
मिलितोपचारैः श्रीतुलसीपूजां करिष्ये । इति संकल्पयेत् ।
“ध्यायामि तुलसीं देवीं श्यामां कमललोचनाम् । प्रसन्नां
पद्मकलारवराभयचतुर्भुजाम् ॥ १ ॥ किरीटहारकेयूरकुण्ड-
लादिविभूषिताम् ॥ धवलांशुकसंयुक्तां पद्मासननिषेदुषीम् ॥
॥ २ ॥ ” इति ध्यानम् । भगवत्यै तुलस्यै नमः आवा-
हनम् ॥ १ ॥ विष्णुवल्लभायै नमः आसनम् ॥ २ ॥ सर्व-
देवमयायै नमः पादम् ॥ ३ ॥ सर्वतीर्थमयायै नमः अर्घ्यम् ॥
॥ ४ ॥ दैत्यान्तकृत्प्रियायै नमः आचमनीयम् ॥ ५ ॥ सर्व-
लोकाहितायै नमः स्नानम् ॥ ६ ॥ लक्ष्मीसहोदरायै नमः
वस्त्रयुग्मं कंचुकीं च ॥ ७ ॥ महादेव्यै नमः गंधं कुंकुमं च ॥ ८ ॥
रमावासायै नमः पुष्पाणि ॥ ९ ॥ अभीष्टदायै नमः धूपम् ॥
॥ १० ॥ पापहारिण्यै नमः दीपम् ॥ ११ ॥ भगवत्यै नमः
नैवेद्यम् । आचमनं च ॥ १२ ॥ अमृतसंभृतायै नमः मुख-
वासतांबूलं ऋतुफलानि च ॥ १३ ॥ अमृतरूपिण्यै नमः

दक्षिणाम् ॥१४॥ जगद्धात्र्यै नमः कर्पूरेण नीराजनम् ॥१५॥
 सुदक्षिणायै नमः प्रदक्षिणाम् ॥ १६ ॥ परमेश्वर्यै नमः पुष्पां-
 जलिम् ॥१७॥ अभीष्टदायै नमः नमस्कारम् ॥१८॥ एवं षो-
 डशोपचारैः संपूज्य प्रार्थयेत् । “सौभाग्यं संततिं देवि धनं
 धान्यं च मे सदा ॥ आरोग्यं शोकशमनं कुरु मे माधव-
 प्रिये ॥ १ ॥ अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये ।
 देवैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः ॥ २ ॥ अतो मां
 सर्वदा भक्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं

पञ्चोपचाराः—जाबालिः—“ध्यानमावाहनं चैव भक्त्या यच्च निवेदनम् ।
 नीराजनं प्रणामश्च पञ्च पूजोपकारकाः ॥” अन्यच्च—“गन्धपुष्पे धूपदीपौ
 नैवेद्यः पञ्च ते क्रमात् ॥” दशोपचाराः—ज्ञानमालायाम्—“अर्घ्यं पाद्यं
 चाचमनं स्नानं वस्त्रनिवेदनम् । गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
 षोडशोपचाराः—ज्ञानमालायाम्—“आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीय-
 कम् । मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणानि च ॥ सुगन्धः सुमनोघूपौ दीपौ नैवेद्य-
 मेव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो विसर्जनम् ॥” नागदेवः—“आवाह-
 नासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादिभिः क्रमात् ॥
 धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्भासनं षोडशकमेवं देवार्चने
 विधिः ॥” उद्भासनम्—संहारमुद्रया विसर्जनम् ॥ साष्टाङ्गप्रणामो यथा—“उरसा
 शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग
 उच्यते ॥” अन्यच्च—“कूर्मवच्चतुरः पादाः शिरस्तत्रैव पञ्चमम् । मनोबुद्धयभिमा-
 नैश्च प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥” द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ, इत्येवं चतुरः पादान् संकु-
 चीकृत्य तत्रैव शिरश्च संकुचीकृत्य यत्र कूर्मवत् स्थीयते स साष्टाङ्गः ।

च सदा देहि हरिप्रिये ॥ ३ ॥ पूतनाभयसंत्रासाद्रक्षितश्च
 यथा हरिः । तथा संसारसंत्रासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥४॥
 तुलसि श्रीसखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे । नमस्ते नारद-
 नुते नारायणमनःप्रिये ॥ ५ ॥” तुलसीमंगलम् । “श्रीमत्का-
 र्तिकशुक्लगा तिथिवरा चैकादशी द्वादशी तस्यां गोरजल-
 ग्नके वधुवरौ साक्षाज्जगन्नायकौ । श्रीकृष्णस्तुलसीविवा-
 हमकरोत्तस्मिन् विवाहोत्सवे तौ देवौ भवतां सदा शुभकरो
 लक्ष्मीकरो मंगलम् ॥ १ ॥ ” इति तुलसीपूजाविधानम् ।

अथ धात्री (आमलकी) पूजनम् । तच्च । आश्विन-
 पौर्णमासीमारभ्य कार्तिकपूर्णिमापर्यन्तं कार्यम् । अशक्तस्तु अंति-
 मदिनत्रयं पूर्णिमायामामलक्येकादश्यां वा कर्त्तव्यम् । तत्र तावत्
 धात्रीसमीपे स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य । आचम्य प्राणानायम्य
 देशकालौ संकीर्त्य । ममाखिलपापक्षयपूर्वकधर्मार्थकाममोक्षसिद्धि-
 द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं धात्रीमूले विष्णुपूजां धात्रीपूजां च करिष्ये ।
 इति संकल्प्य गणेशं पूजयेत् । ततो वेदीमध्ये विष्णुप्रतिमां संस्थाप्य
 षोडशोपचारैः संपूज्य पुष्पपूजांते पुष्पाक्षतैरंगपूजां कुर्यात् ।
 तद्यथा-दामोदराय नमः पादौ पूजयामि ॥ १ ॥ केश-
 वाय नमः कटी पूजयामि ॥ २ ॥ नारायणाय नमः उदरं
 पूजयामि ॥ ३ ॥ वामनाय नमः कंठं पूजयामि ॥ ४ ॥
 श्रीधराय नमः बाहुद्वयं पूजयामि ॥ ५ ॥ गोविंदाय नमः

मुखं पूजयामि ॥ ६ ॥ सहस्राक्षाय नमः नेत्रे पूजयामि ॥
 ॥ ७ ॥ सर्वेश्वराय नमः ललाटं पूजयामि ॥ ८ ॥ विष्णवे
 नमः शिरः पूजयामि ॥ ९ ॥ त्रिविक्रमाय नमः सर्वाङ्गं
 पूजयामि ॥ १० ॥ ततो नमस्कारानंतरं विशेषार्घ्यं पुष्प-
 श्रीफलसुवर्णसहितं दद्यात् । तत्र मंत्रः । नमः सहस्रशीर्षाय
 सहस्राक्षाय ते नमः । नमस्ते सहस्रपदे पुरुषाय नमोऽस्तु
 ते ॥ १ ॥ सहस्रनाम्ने देवेश प्रसीद त्वं ममाच्युत । अर्घ्यं
 गृहाण भगवन् सर्वकामप्रदो भव ॥ २ ॥ ततः शार्थयेत् ।
 भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते । अक्षया संततिर्मे-
 ऽस्तु दामोदर नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ ततो धात्रीपूजनम् । धात्र्यै
 नमः । इति नाममंत्रेण षोडशोचारैः धात्रीं संपूज्य । गंधोत्तर-
 मंगपूजा कार्या । विश्वरूपायै नमः पादौ पूजयामि ॥ १ ॥
 मुरुरूपायै० कटी० ॥ २ ॥ अन्धिसंभवायै० हृदयं० ॥ ३ ॥
 लोकमात्रे० मुखं० ॥ ४ ॥ धात्र्यै नमः शिरः पूजयामि ॥ ५ ॥
 एवं संपूजयेत् । ततोऽष्टदिक्षु अष्टौ दीपान् बलिं च धात्र्यै नमः
 इति दत्त्वा । तथैव अष्टकृत्वः सूत्रेण वेष्टयित्वा अष्टौ प्रदाक्षिणाः
 कृत्वा षोडश नमस्कारांश्च कुर्यात् । तद्यथा—शांत्यै नमः ॥ १ ॥
 कांत्यै नमः ॥ २ ॥ मेधायै नमः ॥ ३ ॥ प्रकृत्यै नमः ॥
 ॥ ४ ॥ विष्णुपत्न्यै नमः ॥ ५ ॥ महालक्ष्म्यै नमः ॥ ६ ॥
 रमायै नमः ॥ ७ ॥ कमलायै नमः ॥ ८ ॥ इन्दिरायै नमः ॥

॥ ९ ॥ कल्याण्यै नमः ॥ १० ॥ कमनीयायै० ॥ ११ ॥
 सावित्र्यै नमः ॥ १२ ॥ जगद्धात्र्यै नमः ॥ १३ ॥ गायत्र्यै
 नमः ॥ १४ ॥ धृत्यै नमः ॥ १५ ॥ अव्यक्तायै नमः ॥
 ॥ १६ ॥ ततः “धात्रिदेवि नमस्तुभ्यं सर्वपापक्षयंकरि ।
 वर्चस्वं कुरु मां देवि धनवंतं तथा कुरु ॥ १ ॥ पुत्रान्
 पौत्रान्बलं प्रज्ञां देहि मे जगदीश्वरि । संवत्सरकृतं पापं
 दूरीकुरु ममाक्षये ॥ २ ॥ इति प्रार्थयेत् । ततो धात्रीमूले
 सव्येनैव तर्पणं कुर्यात् । “ पितापितामहाश्चन्ये अपुत्रा
 येच गोत्रिणः । वृक्षयोनिगता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
 ॥ १ ॥ तिर्यग्योनिगता ये च ये च ब्रह्माण्डमध्यगाः ।
 पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥ २ ॥ ते
 पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमूलेऽक्षयं पयः । ते सर्वे तृप्तिमा-
 यान्तु धात्रीमूले निषेचनात्” ॥ ३ ॥ एवं तर्पणं कृत्वान्ते
 उद्यापनं कुर्यात् ॥ इति धात्रीपूजाप्रयोगः ॥

अथ अश्वत्थपूजनविधिः । आचम्य प्राणानायम्य देश-
 कालौ स्मृत्वा मम समस्तपापक्षयपूर्वकाभीष्टसिद्धिद्वारा श्रीपरमे-
 श्वरप्रीत्यर्थमश्वत्थपूजां करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिं स्मरेत् ।
 ततः । “अश्वत्थाय वरेण्या सर्वैश्वर्यप्रदायिने । अन्ततः
 शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥ १ ॥” ॐ अश्वत्थाय
 नमः आवाहनम् । मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरू-

पिणे । नमो दुःस्वप्ननाशाय सुस्वप्नफलदायिने ॥ २ ॥
 ॐ अश्वत्थाय नमः आसनम् । अग्निगर्भः शमीगर्भो देव-
 गर्भः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भे भूगर्भो यज्ञगर्भो नमोऽस्तु
 ते ॥ ३ ॥ इति पायम् । आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-
 वसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥
 ॥ ४ ॥ इत्यर्घ्यम् । त्वं क्षीरफल कश्चैव शीतलश्च वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नरो विद्यादैहिकामुष्मिकं फलम् ॥ ५ ॥ इत्या-
 चमनीयम् । चलद्वलाय वृक्षाय सर्वदाश्रितविष्णवे । बोधि-
 तत्त्वाय देवाय ह्यश्वत्थाय नमो नमः ॥ ६ ॥ इति स्नानम् ।
 एकादशात्मरुद्रोऽसि वसूनां च शिरोमणिः । नारायणो-
 ऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥ ७ ॥ इति वस्त्रम् ।
 क्षीरदस्त्वं च येनेह येन श्रीस्त्वां निषेवते । सत्येन तेन
 वृक्षेद्र मामपि श्रीर्निषेवताम् ॥ ८ ॥ इति यज्ञोपवीतमाचमन
 च ॥ श्रीखण्डं चंदनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं
 सुरश्रेष्ठ गृहाण देवपिप्पल ॥ ९ ॥ इति गंधम् । यं दृष्ट्वा मुच्यते
 रोगैः स्पृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते । यदाश्रयाच्चिरंजीवी तमश्वत्थं
 नमाम्यहम् ॥ १० ॥ इति पुष्पाणि । वनस्पतिरसोद्भूतः सर्वौष-
 धिविजृम्भितः । आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 ॥ ११ ॥ इति धूपम् । साज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया ।
 दीपं गृहाण देवेश मम ज्ञानप्रदो भव ॥ १२ ॥ इति दीपम् ।
 नैवेद्यं गृह्यतां देव भक्तिं मे ह्यचलां कुरु । ईप्सितं च वरं देहि

परत्रेह परांगतिम् ॥१३॥ इति नैवेद्यम् आचमनीयं च ॥ आयुः
 प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वसंपदम् । देहि देव महावृक्ष
 त्वामहं शरणं गतः ॥ १४ ॥ इति पूर्णफलं तांबूलं च । ऋग्यजुः-
 साममंत्रात्मा सर्वरूपी परात्परः । अश्वत्थो वेदमूलोऽसावृ-
 षिभिः प्रोच्यते सदा ॥१५॥ इति दक्षिणा । ततः कर्पूरेण नीराज-
 नम् ॥ अश्वत्थ यस्मात्त्वयि वृक्षराज नारायणास्तिष्ठति सर्व-
 काले । अन्तः श्रुतस्त्वं सततं तरूणां धन्योऽसि चारिष्टविना-
 शकोऽसि ॥१६॥ इति पुष्पांजलिम् । यानि कानि च पापानि
 जन्मांतरकृतानि च । तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदे
 पदे ॥ १७ ॥ इति सप्तप्रदक्षिणाः । एवं षोडशोपचारैः संपूज्य
 मणमेव । इत्यश्वत्थपूजनम् ।

१ सर्वदेवपूजासु वानसनेयिनां षोडशोपचारपूजाक्रमश्चेत्थमवसेयः—सहस्र-
 शर्षित्यावाहनम् (१) पुरुष एवेदमित्यासनम् (२) एतावानस्येति
 पांचम् (३) त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् (४) ततो विराडजायतेत्याचम-
 नीयम् (५) तस्माद्यज्ञादिति स्नानम् (६) तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति
 वल्लम् (७) तस्मादध्वा इति यज्ञोपवीतम् (८) तं यज्ञमिति गन्धम्
 (९) यत्पुरुषमिति पुष्पम् (१०) ब्राह्मणोऽस्येति धूपम् (११)
 चन्द्रमामनस इति दीपम् (१२) नाभ्या आसीदिति नैवेद्यम् (१३)
 यत्पुरुषेणेति दक्षिणायुक्तताम्बूलम् (१४) सप्तास्या इति आरार्तिकपूर्वक-
 प्रदक्षिणाः (१५) यज्ञेन यज्ञमिति मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः (१६)
 एष एव सर्वत्र विधिरूढनीयः । यत्र कचन देवपूजा भवति उपचारद्रव्याभाव-
 प्रतिनिधिस्तन्त्रान्तरे—“द्रव्याभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः” ।

अथ मंगलव्रतविधानम् ।

(मन्त्रमहोदधौ)

मार्गशीर्षे वैशाखे वा शुद्धपक्षे प्रथमे मंगले व्रतारंभः । तत्र अरुणोदय उत्थाय आवश्यकं कृत्वा हस्तपादप्रक्षालनं कृत्वा अपा-
मार्गसमिधा मौनेन दंतधावनं कृत्वा मौनव्रती नद्यादिजले स्नात्वा
रक्तवस्त्रद्वयं धृत्वा नैवेद्यपुष्पचंदनानि संपाद्य विधिज्ञं ब्राह्मणम्
आहूय तदाज्ञया भौमं पूजयेत् ॥ ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रासुक-
नामाहं चिरंजीविगुणवत्पुत्रप्राप्तये मंगलव्रतं तदंगं पूजनं च
करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं
कृत्वा मंगलं पूजयेत् ॥ तदादौ न्यासः । ॐ मंगलाय नमः
अंगयोः । ॐ भूमिपुत्राय नमः जानुनोः । ॐ ऋणहर्त्रे
नमः ऊर्वोः । ॐ धनप्रदाय नमः कठयोः । ॐ स्थिरास-
नाय नमः गुह्ये । ॐ महाकायाय नमः उरसि । ॐ सर्व-
कर्मावरोधकाय नमः वामबाहौ । ॐ लोहताय नमः दक्षि-
बाहौ । ॐ लोहिताक्षाय नमः गले । ॐ सामगानां कृपाकराय
नमः मुखे । ॐ धरात्मजाय नमः नासिकयोः । ॐ कुजाय नमः
अक्ष्णोः । ॐ भौमाय नमः ललाटे । ॐ भूतिदाय नमः भ्रुवोः

काभ्यां नमः ॥ खं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ खः करतल-
 करपृष्ठाभ्यां नमः ॥ इति करन्यासः ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥
 हां शिरसे स्वाहा ॥ हं शिखायै वषट् ॥ सः कवचाय हुं ॥
 खं नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ खः अस्त्राय फट् ॥ इति हृदयादि-
 न्यासः ॥ एवं न्यासं कृत्वा ॥ “जपाभ शिवस्वेदजं हस्त-
 पद्मैर्गदाशूलशक्तीर्वरं धारयन्तम् ॥ अवन्तीसमुत्थं सुमेषा-
 सनस्थं धरानन्दनं रक्तवस्त्रं समीडे ॥” इति ध्यात्वा मान-
 सोपचारैः सम्पूज्य यथाशक्ति (एकमालां) मूलमन्त्रं जपित्वा ॥
 “गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥ सिद्धि-
 र्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थितिः ॥” इति मन्त्रेण
 जपं निवेद्य बाह्यपूजामारभेत । तथाहि पीठे मं मंडूकाय नमः ॥
 कां कालाग्निरुद्राय नमः ॥ आं आधारशक्तये नमः ॥
 कूं कूर्माय नमः ॥ पृं पृथिव्यै नमः ॥ सुं सुधासमुद्राय
 नमः । श्वे श्वेतद्वीपाय नमः ॥ कं कल्पद्रुमाय नमः ॥ मं
 मणिहर्म्याय नमः ॥ हें हेमपीठाय नमः (पूर्वादिषु) धं
 धर्माय नमः ॥ ज्ञां ज्ञानाय नमः ॥ वैं वैराग्याय नमः ॥
 ऐं ऐश्वर्याय नमः ॥ (आग्नेय्यादिषु) अं अधर्माय नमः ॥
 अं अज्ञानाय नमः ॥ अं अवैराग्याय नमः ॥ अं अनै-
 श्वर्याय नमः ॥ (मध्ये) अं अनंताय नमः ॥ तं तत्त्वपद्माय
 नमः ॥ आं आनंदकन्दाय नमः ॥ सं संविब्रालाय नमः ॥ विं

विकारमयकेशरेभ्यो नमः ॥ पं प्रकृत्यात्मकपत्रेभ्यो नमः ॥
 पं पंचाशद्वर्णात्मककर्णिकायै नमः ॥ सूं सूर्यमण्डलाय
 नमः ॥ इं इंद्रमंडलाय नमः ॥ पां पावकमंडलाय नमः ॥
 सं सत्त्वाय नमः ॥ रं रंजसे नमः ॥ तं तमसे नमः ॥
 अं अंतरात्मने नमः ॥ पं परमात्मने नमः ॥ ज्ञां ज्ञानात्मने
 नमः ॥ मां मायातत्त्वाय नमः ॥ कं कलातत्त्वाय नमः ॥ विं
 विद्यातत्त्वाय नमः ॥ पं परतत्त्वाय नमः ॥ इति पीठदेवताः
 संपूज्य ॥ वामायै नमः ॥ ज्येष्ठायै नमः ॥ रौद्रायै नमः ॥ काल्यै
 नमः ॥ कलविकारिण्यै नमः ॥ बलविकारिण्यै नमः ॥ बलप्रमा-
 थिन्यै नमः ॥ सर्वभूतदामिन्यै नमः ॥ मनोन्मनन्यै नमः ॥
 इति नवपीठशक्तीः पूर्वाद्यष्टदिक्षु मध्ये च संपूज्य मूलमंत्रेण भौमभावा-
 हनस्थापनाऽऽसनसन्निधापनसन्निरोधनसम्मुखीकरणशकलीकर-
 णाऽवगुंठनाऽमृतीकरणपरमीकरणस्वागतसुस्वागतपाद्याऽर्घ्याऽऽच-
 मनमधुपर्कस्नानयज्ञोपवीतवस्त्रगंधपुष्पैः संपूज्य आवरणपूजां
 कुर्यात् (आग्नेय्यादिषु दिक्षु) ॐ हृदयाय नमः ॐ हां शिरसे
 स्वाहा । ॐ हं शिखायै वषट् । ॐ सः कवचाय हुम् ॥
 ॐ खं नेत्रत्राय वौषट् ॥ ॐ खः अस्त्राय फट् ॥ इत्यंगानि
 संपूज्य ॥ “अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणगतवत्सल ॥ भक्त्या
 समर्पये तुभ्यं प्रथमावरणार्चनम् ॥ १ ॥” इति मंत्रेण निवेद्य

तद्वाहो त्रिकोणे (एकविंशतिकोष्ठेषु) ॐ मंगलाय नमः ॥ १ ॥
 ॐ भूमिपुत्राय नमः २ ॥ ॐ ऋणहर्त्रे नमः ३ ॥ ॐ
 धनप्रदाय नमः ४ ॥ ॐ स्थिरासनाय नमः ५ ॥ ॐ
 महाकायाय नमः ६ ॥ ॐ सर्वकर्मावरोधकाय नमः ७ ॥
 ॐ लोहिताय नमः ८ ॥ ॐ लोहिताक्षाय नमः ९ ॥ ॐ
 सामगानां कृपाकराय नमः १० ॥ ॐ धरात्मजाय नमः ११ ॥
 ॐ कुजाय नमः १२ ॥ ॐ भौमाय नमः १३ ॥ ॐ भूतिदाय
 नमः १४ ॥ ॐ भूमिनन्दनाय नमः १५ ॥ ॐ अंगारकाय नमः
 १६ ॥ ॐ यमाय नमः १७ ॥ ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः
 १८ ॥ ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः १९ ॥ ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः २० ॥
 ॐ सर्वकामफलप्रदाय नमः २१ ॥ इति नाममन्त्रैर्मंगलादीन्
 संपूज्य अभीष्टसिद्धिमिति मन्त्रेण द्वितीयावरणं निवेद्य ततश्च-
 तुरस्त्रे भूपुरे (यथार्थपूर्वादिषु) ॐ इं इन्द्राय नमः । ॐ अं
 अग्नये नमः । ॐ यं यमाय नमः ॥ ॐ निनिर्ऋतये नमः ।
 ॐ वं वरुणाय नमः । ॐ वां वायवे नमः । ॐ सों सोमाय
 नमः । ॐ ई ईशानाय नमः । ऊर्ध्वं ॐ ब्रं ब्रह्मणे नमः । अधः
 ॐ अं अनन्ताय नमः ॥ इतीन्द्रादीन् संपूज्य ॥ “ अभीष्ट-
 सिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ॥ भक्त्या समर्पये तुभ्यं
 तृतीयावरणार्चनम् ३ ॥ ” इति मन्त्रेण तृतीयावरणं निवेद्य ॥
 तद्वाहिः ॐ वज्राय नमः । ॐ शक्तये नमः । ॐ दंडाय

नमः । ॐ खड्गाय नमः । ॐ पाशाय नमः । ॐ अंकु-
शाय नमः । ॐ गदायै नमः ॥ ॐ त्रिशूलाय नमः । ॐ
पद्माय नमः ॥ ॐ चक्राय नमः ॥ इति वज्रादीन् संपूज्य
“अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ॥ भक्त्या सप-
र्षये तुभ्यं चतुर्थावरणार्चनम् ॥” इति मन्त्रेण चतुर्थावरणं
निवेद्य मूलमन्त्रेण भौमाय सांगाय सावरणाय सशक्तिकाय धूपं
दीपं नैवद्यमारार्चित्के निवेद्य यथाशक्ति मंत्रं जपेत् । जपान्ते
“गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥ सिद्धि-
र्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थितिः” ॥ इति मन्त्रेण देव-
दक्षकरे निवेदयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षं जपः ॥ तद्वशां-
शेन खदिरकाष्ठेन होमः ॥ तद्वशांशेन ॐ भौमं तर्पयामि
नमः) इति मन्त्रेण तर्पणम् ॥ तद्वशांशेन (ॐ भौमं मार्ज-
यामि नमः) इति मन्त्रेण मार्जनम् ॥ तद्वशांशन ब्राह्मणभो-
जनम् ॥ इत्थं मन्त्रे सिद्धे स्वेष्टप्रयोगान् कुर्यात् ॥ इति भौम-
मन्त्रविधानम् ॥

॥ श्रीः ॥

अथ मंगलव्रतविधिः ।

तत्र आदौ मंगलमंत्रविधानम् ॥ (मंत्रो यथा) ॐ हां हं सः
स्वं स्वः इति षडक्षरो मन्त्रः । अस्य श्रीमंगलषडक्षरमन्त्रस्य
विरूपाक्ष ऋषिः, गायत्री छन्दः, धरात्मजो देवता, हां
बीजम्, हं शक्तिः, चिरजीविगुणवत्पुत्रप्राप्तये जपे विनि-
योगः ॥ ॐ विरूपाक्षऋषये नमः शिरसि ॥ गायत्रीछन्दसे
नमो मुखे ॥ श्रीधरात्मजदेवतायै नमो हृदि ॥ हां बीजाय
नमो गुह्ये ॥ हं शक्तये नमः पादयोः ॥ विनियोगाय नमः
सर्वांगे ॥ इति ऋष्यादिन्यासः ॥ ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः । हां
तर्जनीभ्यां नमः ॥ ह मध्यमाभ्यां नमः ॥ सः अनामि-

१ देवलः—असकृज्जलपानाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात् । उपवासः प्रदुष्येतु दिवा
स्वापाच्च मैथुनात् ॥ अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः—“अत्यये चाम्बुपानेन नोप-
वासः प्रणयति ।” अत्यये=कष्टे । विष्णुरहस्ये—“गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं
चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् ॥ एषु प्रायश्चित्तमुक्तम्
ऋग्विधाने—“स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती
कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥ मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं
जपेन्मन्त्रं शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥ “ॐ नमो नारायणाय” इत्यष्टाक्षरः । हेमाद्रौ
वसिष्ठः—“उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम् ।”

मध्ये । ॐ भूमिनन्दनाय नमः मस्तके । ॐ अंगारकाय नमः
शिखायाम् । ॐ यमाय नमः सर्वांगे । ॐ सर्वरोगापहार-
काय नमः बाहुद्वये । ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः मूर्द्धादिपादपर्यन्तम् ।
ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः पादादिमूर्द्धान्तम् । ॐ सर्वकाम-
फलप्रदाय नमः दिक्षु । ॐ आराय नमः नाभौ । ॐ
वक्राय नमः वक्षसि । ॐ भूमिजाय नमः मूर्द्धनि । एवं
न्यासं कृत्वा ध्यायेत् ॥ “ रक्तमाल्यांबरधरः शक्तिशूलगदा-
धरः । चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरास्तुतः ॥ १ ॥ ततः
ॐ मंगलाय नमः इति मन्त्रेण मंगलं पूर्वोक्तविधिना आवा-
हनस्थापनाऽऽसनपाद्याऽर्घ्याऽऽचमनीयस्नानवस्त्रगंधपुष्पैः पूजयि-
त्वा “ ॐ ह्रां हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा ।
ॐ हूं शिखायै वषट् । ॐ ह्रं ह्रं कवचाय हुं । ॐ हंसः
नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ खखः अस्त्राय फट् ” इति षडंगानि
संपूज्य अभीष्टसिद्धिमिति मन्त्रेण प्रथमावरणं निवेद्य (एक-
विंशतिकोष्ठेषु) “ ॐ मंगलाय नमः पादौ पूजायामि १ ॥

१ आदौ ओंकारः अन्ते च नमःशब्दोच्चारणेन मन्त्रो निष्पन्नो भवति, यथा
“ ॐ मंगलाय नमः ” यथोक्तम्—“ ओंकारादिषु संयुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ ” गारुडे—“ प्रणवादिनमोऽन्तं च चतु-
र्थ्यन्तं च सप्तम । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ ” प्रणवादि=
ओंकारादि, नमोऽन्तं=नमःशब्दान्तम् । एवंभूतं देवतायाः चतुर्थ्यन्तं नाम । ‘ ॐ
मङ्गलाय नमः ’ इत्यादिकं मूलमन्त्र इत्युच्यते ।

ॐ भूमिपुत्राय नमः जानुनी पू० २ ॥ ॐ ऋणहर्त्रे नमः
 ऊरू० ३ ॥ ॐ धनप्रदाय नमः कटी० ४ ॥ ॐ स्थिरा-
 सनाय नमः गुह्यं० ५ ॥ ॐ महाकायाय नमः उरः पू० ६ ॥
 ॐ सर्वकर्म्मविरोधकाय नमः वामबाहुं० ७ ॥ ॐ लोहि-
 ताय नमः दक्षिणबाहुं० ८ ॥ ॐ लोहिताक्षाय नमः कंठं
 पू० ९ ॥ ॐ सामगानां कृपाकराय नमः मुखं० १० ॥
 ॐ धरात्मजाय नमः नासिकां० ११ ॥ ॐ कुजाय नमः
 नेत्रद्वयं० १२ ॥ ॐ भौमाय नमः ललाटं० १३ ॥ ॐ भूतिदाय
 नमः भ्रुवोर्मध्ये० १४ ॥ ॐ भूमिनंदनाय नमः मस्तकं०
 १५ ॥ ॐ अंगारकाय नमः शिखां० १६ ॥ ॐ यमाय नमः
 सर्वांगं० १७ ॥ ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः बाहुद्वयं० १८ ॥
 ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः मूर्द्धादिपादपर्यन्तं० १९ ॥ ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः
 चरणादिमस्तकांतं० २० ॥ ॐ सर्वकामफलप्रदाय नमः
 दिशः पू० २१ ॥ ” इति नामभिः संपूज्य । अभीष्टसिद्धिमिति
 मन्त्रेण द्वितीयावरणं निवेद्य (त्रिकोणेषु) ॐ वक्राय नमः । ॐ
 आराय नमः । ॐ भूमिजाय नमः (एतान् संपूज्य) “अभीष्ट-
 सिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ॥ भक्त्या समर्पये तुभ्यं
 तृतीयावरणार्चनम्” इति निवेद्य तद्वहिः ॐ ब्राह्म्यै नमः ॥
 ॐ माहेश्वर्यै नमः ॥ ॐ कौमार्यै नमः ॥ ॐ वैष्णव्यै नमः ॥
 ॐ वाराह्यै नमः ॥ ॐ इन्द्राण्यै नमः ॥ ॐ चामुण्डायै

नमः ॥ ॐ महालक्ष्म्यै नमः (एताः संपूज्य) “ अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ॥ भक्त्या समर्पये तुभ्यं चतुर्थावरणार्चनम् ” इति निवेद्य तद्वाह्ये ॥ ॐ इन्द्राय नमः ॥ १ ॥ ॐ अग्नये नमः ॥ २ ॥ ॐ यमाय नमः ॥ ३ ॥ ॐ निर्ऋतये नमः ॥ ४ ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ वायवे नमः ॥ ६ ॥ ॐ सोमाय नमः ॥ ७ ॥ ॐ ईशानाय नमः ॥ ८ ॥ ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥ ॐ अनताय नमः ॥ १० ॥ (इत्येतान् संपूज्य) “ अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल । भक्त्या समर्पये तुभ्यं पंचमावरणार्चनम् ” इति निवेद्य तद्वाह्ये ॥ ॐ वज्राय नमः ॥ ॐ शक्तये नमः ॥ ॐ दण्डाय नमः ॥ ॐ पाशाय नमः ॥ ॐ अंकुशाय नमः । ॐ गदायै नमः ॥ ॐ त्रिशूलाय नमः । ॐ पद्माय नमः । ॐ चक्राय नमः । “ अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल । भक्त्या समर्पये तुभ्यं सुषष्ठावरणार्चनम् ” इति निवेद्य । मंगलाय सांगाय सपरिवाराय धूपं दीपं समर्प्य गोधूमाक्षं (चूर्मा) निवेद्य जलपूर्णताम्रपात्रे रक्तचन्दन-रक्तपुष्पाक्षतफलानि निःक्षिप्य जानुभ्यामवनीं गत्वा “ ॐ भूमि-पुत्र महातेजः स्वेदोद्भव पिनाकिनः ॥ श्रेयोऽर्थी त्वां प्रपन्नोऽहं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते १ ॥ रक्तप्रवालसकाश जपाकुसुमसन्निभ ॥ महीसुत महाबाहो गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु

ते ॥ २ ॥” इत्यर्घ्यं निवेद्य ॥ पूर्वोक्तैरेकविंशतिनामभिः प्रणम्य
 एकविंशतिप्रदक्षिणाः कृत्वा प्रणमेत् । ततः स्वदिरांगारकेण स्व-
 पुरतः ऋणरेखात्रयं समं कृत्वा वामपादेन प्रमार्जयेत् । तत्र मंत्रौ-
 “दुःखदौर्भाग्यनाशाय पुत्रसन्तानहेतवे ॥ कृतं रेखात्रयं
 वामपादेन तत्प्रमाज्ज्यहम् ॥ १ ॥ ऋणदुःखविनाशाय
 मनोऽभीष्टार्थसिद्धये ॥ मार्जयाम्यसिता रेखास्तिष्ठो जन्म-
 त्रयोद्भवाः ॥ २ ॥” ततः पुष्पांजलिं गृहीत्वा प्राथयेत् ॥ धरणी-
 गर्भसंभूतं विद्युत्तेजःसमप्रभम् ॥ कुमारं शक्तिहस्तं च
 मंगलं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥ ऋणहर्त्रे नमस्तुभ्यं दुःखदारि-
 द्र्यनाशिने ॥ नमामि द्योतमानाय सर्वकल्याणकारिणे
 ॥ २ ॥ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ सुखं यान्ति यत-
 स्तस्मै नमो धरणिस्मूने ॥ ३ ॥ यो वक्रगतिमापन्नो नृणां
 विघ्नं प्रयच्छति ॥ पूजितः सुखसौभाग्यं तस्मै क्षमास्मूने
 नमः ॥ ४ ॥ प्रसादं कुरु मे नाथ मंगलप्रदं मंगल ॥ मेष-
 वाहन रुद्रात्मन् पुत्रान्देहि धनं यशः ॥ ५ ॥” इत्यादि
 प्रार्थ्य पुष्पांजलिं दद्यात् । ततः पूजायां निवेदिताग्नेन एकभक्त-
 व्रतं कुर्यात् । एवं संवत्सरावधिव्रतं कृत्वा अंते उद्यापनं कृत्वा पंचा-
 शद्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ एवं व्रतपरा नारी प्राप्नुयात्सुभगान्
 सुतान् ॥ धनास्यै ऋणनाशाय व्रतं कुर्यात् पुमानपि ॥ १ ॥
 इति मंत्रमहोदधौ पंचदशे तरंगे मंगलव्रतविधिः ॥

अथ नवरात्रे घटस्थापनादिप्रयोगः ॥ प्रतिपदि प्रातः
 कृताभ्यंगस्नानः कुंकुमचंदनादिना कृतपुंड्रो धृतपवित्रः सपत्नीको
 दशघटिकामध्येऽभिजिन्मुहूर्ते वा कलशस्थापनार्थं शुद्धमृदा वेदि-
 कां कृत्वा पञ्चपल्लवदूर्वाफलताम्बूलकुंकुमपुष्पधूपादिसंभारान् संपा-
 दयेत् ॥ ततो देशकालौ संकीर्त्य ममेह जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा
 सर्वापच्छान्तिपूर्वकं दीर्घायुर्विपुलधनपुत्रपौत्राद्यविच्छिन्नसन्तति-
 वृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्तिलाभशत्रुपराजयप्रमुखचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धय-
 र्थम् अथ शारदीयनवरात्रे प्रतिपदि विहितं कलशस्थापनं दुर्गा-
 पूजां चंडीसप्तशतीपाठं कुमारीपूजाद्युत्सवाख्यं कर्म करिष्ये ॥ तत्र
 निर्विघ्नतासिद्धयर्थं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं चंडीसप्तशतीजि-
 पाद्यर्थं ब्राह्मणवरणं च करिष्ये इति संकल्प्य ॐ सुमुखश्चेत्यादि

१ तत्र परविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं गोविन्दार्णवे मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—
 “पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी । नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमि-
 च्छता ॥ देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥ नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम
 पूजनम् ॥ ” तथा देवीपुराणे—“न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चण्डिकार्चने । उदये
 द्विमुहूर्तापि ग्राह्या सौंदर्यकारिणी ॥” यदा पूर्वदिने संपूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने
 वधते च तदा संपूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव । यानि तु द्वितीयायोगनिषेध-
 पराणि वचनानि श्रुतानि तानि शुद्धाधिकनिषेधपराण्येव । परदिने प्रतिपदसत्त्वे तु
 अमायुक्तापि ग्राह्या । तदाह लल्लुः—“तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं
 तिथिरेव साधनम्” इति यानि यानि त्वमायुक्ता प्रकर्तव्येति नृसिंहप्रसादो-
 दाहृतवचनानि, ता-यप्येतद्विषयाण्येवेति व्रतराजे श्रीविश्वनाथः ।

स्मृत्वा गणेशपूजनं विधाय पुण्याहवचनं कुर्यात् ॥ ततो गंधपुष्पवस्त्रा-
 गुलीयकमादाय देशकालौ संकीर्त्य ॐ अद्य शरत्कालिकदुर्गापूज-
 नपूर्वकमार्कण्डेयपुराणीयचंडीसप्तशतीपाठकरणार्थममुकगोत्रममुक-
 शर्माणं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे ॥ ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् ॥ इति
 ब्राह्मणं वृत्वा गंधादिभिः पूजयेत् ॥ ततो विप्रः ॐ भूरसिभूमिरु-
 सीति भूमिं स्पृष्ट्वा ॐ भूरसिभूमिरस्यदितिरसिविश्वधाया-
 विश्वस्यभुवनस्य धर्त्री ॥ पृथिवीमच्छपृथिवीदृढहपृथिवीं
 माहि ठं सीः ॥ १ ॥ तस्यां भुव्यंकुरारोपणार्थं शुद्धमृदं प्रक्षि-
 प्य । तत्र ॐ धान्यमसिधिनुहि इति यवान्निक्षिप्य ॐ धा-
 न्यमसि धिनुहिदेवान् प्राणायत्वोदानाय त्वा व्यानाय
 त्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधान्देवो वः सविता हिरण्य-
 पाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीना-
 म्पयोसि ॥ २ ॥ ॐ आजिघ्रकलशमिति कुंभं संस्थाप्य ॥
 ॐ आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशंतिन्दवः ॥ पुनरूर्जा-
 निवर्त्तस्वसानः सहस्रन्धुक्ष्वोरुधारापयस्वतीपुनर्भाविशता-
 द्रयिः ॥ ३ ॥ ॐ व्वरुणस्योत्त० इति जलेनापूर्य ॥ ॐ
 व्वरुणस्योत्तम्भनमसिव्वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्तथो व्वरु-
 णस्यऽऋतसदत्र्यसिव्वरुणस्यऽऋतसदनमसि व्वरुणस्यऽ-
 ऋतसदनमासीद ॥ ४ ॥ गंधद्वारामिति गंधम् ॥ ॐ गंध-

द्वारां दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूता-
नां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥५॥ ॐ याऽओषधीरिति सर्वो-
षधीः ॥ ॐ याऽओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा ॥
मनैनुबभूणामहर्षशतन्धामानिसप्तच ॥ ६ ॥ ॐ काण्डा-
त्काण्डादिति द्वीः ॥ ॐ अश्वत्थेवं इति पंचपल्लवान् ॥ ॐ
अश्वत्थेवोनिषदनम्पर्णेवोव्वसातेष्कृता ॥ गोभाजऽइत्कि-
लासथवत्सनवथपूरुषम् ॥ ७ ॥ ॐ स्योनापृथिवीति सप्त
मृदैः ॥ ॐ स्योनापृथिवी नोभवानृक्षरानिवेशनी ॥ वच्छानः
शर्मसप्रथाः ॥ ८ ॥ ॐ याः फलिनीरिति पूगीफलम् ॥ ॐ
परिवाजपतिरिति पंचरत्नानि ॥ ॐ परिवाजपतिः कवि-
रग्निर्हव्यान्त्यक्रमीत् ॥ दधद्रत्नानि दाशुषे ॥९॥ ॐ हिर-
ण्यगर्भेति हिरण्यं च क्षित्वा ॥ ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

छन्दोगपरिशिष्टे—“कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् । वचा
चम्पकमुस्तं च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ २ हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—
“अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मचूतन्यग्रोधपल्लवाः । पञ्चभङ्गा इति ख्याताः सर्वकर्मसु शो-
भनाः ॥ ” पञ्चभङ्गाः=पञ्चपल्लवाः । ३ मात्स्ये—“गजाश्वरथवल्मीकसंगमाद्-
हृदगोकुलात् । मृदमानीय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरत्नानि ॥ ” गोकुलावधिसप्त-
चत्वरेण सहाष्टौ मृदो भवन्ति । संगमः=नदीसंगमः । ४ धन्वन्तरीय-
निघण्टौ—“नीलकं वज्रकं चेति पञ्चरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं
पञ्चरत्नं मनीषिभिः ॥ ”

भूतस्य जातः पतिरेकऽआसात् ॥ सदाधार पृथिवी द्या-
 सुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १० ॥ ॐ व्वसोऽं
 पवित्रमसीति रक्तवस्त्रेणावेष्ट्य ॥ ॐ व्वसोऽंपवित्रमसि शत-
 धारं व्वसोः पवित्रमसि सहस्रधारदेवस्त्वा सत्रिता पुनातु ॥
 व्वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वाकामधुक्षः ॥ ११ ॥ ॐ
 पूर्णा दवीति तण्डुलपूर्णपात्रं निधाय ॥ ॐ पूर्णा दवि परा-
 पत सुपूर्णा पुनरापत ॥ वस्नेव विक्रीणावहाऽइषमूर्जं श-
 तक्रतो ॥ १२ ॥ तत्र ॐ तत्त्वायामाति वरुणभावाह्य संपू-
 ज्य ॥ ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणाव्वन्दमानस्तदाशास्ते यज-
 मानो हविर्भिः ॥ अहेडमानो व्वरुणेह बोध्युरुशर्त्तस्मान
 ऽआयुः प्रमोषीः ॥ १॥ “ कलशस्य मुखे विष्णुः ” इत्य-
 भिमन्त्र्य “ देवदानवसंवादे ” इत्यादि प्रार्थयत् ॥ ततः कल-
 शोपरि स्वर्णमयीं दुर्गाप्रतिमाम् अग्न्युत्तारपूर्वकं पंचामृतन स्नाप-
 यित्वा संस्थापयेत् ॥

अथ पूजा ॥ देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं मम
 (यजमानस्य वा) अतुलविभूतिकामः संवत्सरसुखप्राप्तिकामः
 श्रीदुर्गापूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ “जयन्ती मंगला काली
 भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा

१ “पञ्चामृतं दधि क्षीरं सिता मधु घृतं स्मृतम्” इति हेमाद्रौ शिवधर्मै ।

स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ आगच्छ वरदे देवि दैत्यदुर्ष-
निषूदनि ॥ पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते शंकरप्रिये ॥२॥”
इत्यावाह्य श्रीसूक्तेन आसनादिषोडशोपचारैः संपूजयत् ॥ (श्रीसू-
क्तन्तु लक्ष्मीपूजान्त द्रष्टव्यम्) ततः प्रार्थना ॥ मंत्रहीन क्रि-
याहीनं ॥ १ ॥ महिषघ्नि महामाये चासुंडे सुंडमालिनि ॥
यशो देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥ इत्यादि प्रार्थ्य
चंडीपाठं कुर्यात् ॥ तत्रादौ देशकालो संकीर्त्य मम यजमानस्य
वा) अतुलविभूतिकामः श्रीदुर्गोप्रीत्यर्थं कवचागलाकीलकसहितं
मार्कण्डेयपुराणीयम् ॐ सावर्णिः सूर्यतनय इत्यादि सावर्णिर्भ-
वितामनुरित्यंतं देवीमाहात्म्यपाठं करिष्ये इति संकल्प्य आस-
नादि विधाय आधारे अन्यहस्तलिखितं पुस्तकं स्थापयित्वा
नारायणं नमस्कृत्य प्रणवमचार्यं ग्रंथार्थं बुध्यमानः स्पष्टाक्षरं
नातिशीघ्रं नातिमंदं रसभावस्वरयुतं वाचयत् ॥ अध्यायं समाप्य
विरमेन्न तु मध्य ॥ ततः कुमारीपूजनं पारणादिने कूष्माण्डव-
लिदानं च कुर्यात् ॥ इति नवरात्रविधानं समाप्तम् ॥

१ प्रारम्भोत्तरं सूक्तप्राप्तावाह—“सूक्ते पूजनं प्रोक्तं जपदानं विशेषतः । देवी-
मुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥ ” इति अनारब्धे त्वन्येन कारयेत् । रज-
स्वला तु ब्राह्मणैः पूजादिकं कारयेत् । सूक्तकवद्विशेषवचनाभावात् । सप्ततृकस्त्रीणां
नवरात्रे गन्धादिसेवनं न दोषाय । तदुक्तं हेमाद्रौ गारुडे—गन्धालंकारतान्मूल-
पुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ ”

अथ देव्या आर्तिक्यम् ॥ प्रवरातीरनिवासिनि निगम-
 प्रतिपाद्ये ॥ पारावतरविहारिणि नारायणिहृद्ये ॥ प्रपञ्चसारे
 जगदाधारे श्रीविद्ये ॥ प्रपन्नपालननिरते मुनिवृन्दाराध्ये ॥
 जय देवी जय देवी जय मोहिनिरूपे ॥ मामिह जननि
 समुद्धर पतितं भवकूपे ॥ १ ॥ दिव्यसुधाकरवदने कुन्दो-
 ज्ज्वलरदने ॥ पदनखनिर्जितमदने मधुकैटभकदने ॥ विक-
 सितपंकजनयने पन्नगपतिशयने ॥ खगपतिवहने गहने
 संकटवनदहने ॥ जय देवी० ॥ २ ॥ मंजीरांकितचरणे
 मणिमुक्ताभरणे ॥ कंचुकिवस्त्राभरणे वक्रांबुजधरणे ॥ शंका
 मयभयहरणे भूसुरसुखकरणे ॥ करुणां कुरु मे शरणे गज-
 नक्रोद्धरणे ॥ जय देवी० ॥ ३ ॥ छित्त्वा राहुग्रीवां पासि
 त्वं विबुधान् ॥ (द्विङ्भ्यो) यच्छसि मृत्युमनिष्टं पीयूषं
 विबुधान् ॥ विहरसि दानव-ऋद्धां समरे ससिद्धाम् ॥
 मध्वमुनीश्वरवरदे पालय संसिद्धाम् ॥ जय देवी जय देवी
 जय मोहिनिरूपे ॥ मामिह जननि समुद्धर पतितं भव-
 कूपे ॥ ४ ॥ इति देव्या आर्तिक्यं समाप्तम् ॥

अथ महालक्ष्मीपूजनम् ॥ आचम्य प्राणानायम्य ॐ
 तत्सद्योमिति पठित्वा ॥ अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं स्थिरलक्ष्मी-
 प्राप्तिद्वारा श्रीमहालक्ष्मीप्रीत्यर्थं गणपतिनवग्रहकलशपूजनपूर्वकं
 श्रीमहालक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य सुमुखश्चैकदंतश्च

इत्यादिस्मरणपूर्वकं गणपत्यादिपूजनं कुर्यात् ॥ अथ ध्यानम् ॥
 “ या सा षड्भासनस्था विपुलकाटतटी पद्मपत्रायताक्षी
 गंभीरावर्त्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥ या
 लक्ष्मीर्दिव्यरूपैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भैः सा
 नित्यं पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमांगल्ययुक्ता ॥ १ ॥”
 इति ध्यात्वा ॥ ॐ सर्वलोकस्य जननीं शूलहस्तां त्रिलोच-
 नाम् ॥ सर्वदेवमयीमीशां देवीमावाहयाम्यहम् ॥ २ ॥ ॐ
 महालक्ष्म्यै नमः आवाहनं समर्पयामि ॥ ॐ तप्तकांचनवर्णा-
 भं मुक्तामणिविराजितम् ॥ अमलं कमलं दिव्यमासनं प्रति-
 गृह्यताम् ॥ ३ ॥ ॐ महालक्ष्म्यै नमः आसनं ॥ ॐ गंगा-
 दितीर्थसंभूतं गंधपुष्पादिभिर्युतम् ॥ पाद्यं ददाम्यहं देवि
 गृहाणाशु नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥ ॐ महालक्ष्म्यै नमः पाद्यम् ॥
 ॐ अष्टगन्धसमायुक्तं स्वर्णपात्रप्रपूरितम् ॥ अर्घ्यं गृहाण
 महत्तं महालक्ष्म्यै नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥ ॐ महा० अर्घ्यम् ।
 ॐ सर्वलोकस्य या शक्तिर्ब्रह्मविष्णवादिभिः स्तुता ॥ ददा-
 म्याचमनं तस्यै महाकाल्यै मनोहरम् ॥ ६ ॥ ॐ महा०
 आचमनं स० ॥ ॐ पंचामृतसमायुक्तं जाह्नवीसलिलं शुभम् ॥
 गृहाण विश्वजननि स्नानार्थं भक्तवत्सले ॥ ७ ॥ स्नानं ० ।
 ॐ दिव्यांबर नूतनं हि क्षौमं त्वतिमनोहरम् ॥ दीयमानं
 मया देवि गृहाण जगदंबिके ॥ ८ ॥ वस्त्रयुग्मं स० आच-

मनं च ॥ ॐ कापिलं दधिकुंदेंदुधवलं मधुसंयुतम् । स्वर्ण-
 पात्रस्थितं देवि मधुपर्कं गृहाण भोः ॥ ९ ॥ मधुपर्कं स० ॥
 ॐ रत्नकंकणवैदूर्यमुक्ताहारदिकानि च ॥ सुप्रसन्नेन मनसा
 दत्तानि स्वीकुरुष्व भोः ॥ १० ॥ आभरणानि स० ॥ ॐ
 श्रीखंडागरुकर्पूरमृगनाभिसमन्वितम् । विलेपनं गृहाणाशु
 नमोऽस्तु भक्तवत्सले ॥ ११ ॥ गंधं स० ॥ रक्तचंदनसंमिश्रं
 पारिजातसमुद्भवम् ॥ मया दत्तं गृहाणाशु चंदनं गंधसंयुतम्
 ॥ १२ ॥ रक्तचंदनं स० ॥ ॐ सिंदूरं रक्तवर्णं च सिंदूरति-
 लकप्रिये । भक्त्या दत्तं मया देवि सिंदूरं प्रतिगृह्यताम् ॥ १३ ॥
 सिंदूरं० ॥ ॐ कुंकुमं कामदं दिव्यं कुंकुमं कामरूपिणम् ।
 अखंडकामसौभाग्यं कुंकुमं प्रतिगृह्यताम् ॥ १४ ॥ कुंकुमं० ॥
 ॐ तैलानि च सुगंधीनि द्रव्याणि विविधानि च । मया
 दत्तानि लेपार्थं गृहाण परमेश्वरि ॥ १५ ॥ सुगंधतैलं० ॥
 ॐ मंदारपारिजाताद्याः पाटली केतकी तथा । मरुवामो-
 गरं चैव गृहाणाशु नमोनमः ॥ १६ ॥ पुष्पाणि० ॥ ॐ विष्ण्वा-
 दिसर्वदेवानां प्रियां सर्वसुशोभनाम् । क्षीरसागरसंभूते दूर्वा
 स्वीकुरु सर्वदा ॥ १७ ॥ दूर्वा स० ॥ ॐ पद्मशंखजपापुष्पैः
 शतपत्रैर्विचित्रिताम् । पुष्पमालां प्रयच्छामि गृहाण त्वं सुरे-
 श्वरि ॥ १८ ॥ पुष्पमालां स० ॥ अथांगपूजा ॥ ॐ चपलायै
 नमः पादौ पूजयामि ॥ १ ॥ ॐ चंचलायै नमः जानुनी पू०

॥ २ ॥ ॐ कमलायै नमः कटिं पू० ॥ ३ ॥ ॐ कात्या-
यिन्यै न० नाभिं पू० ॥ ४ ॥ ॐ जगन्मात्रे न० जठरं पू० ॥ ५ ॥
ॐ विश्ववल्लभायै न० वक्षःस्थलं पू० ॥ ६ ॥ ॐ कमलवासिन्यै
न० भुजौ पू० ॥ ७ ॥ ॐ पद्मकमलायै न० मुखं पू० ॥ ८ ॥
ॐ कमलपत्राक्ष्यै न० नेत्रत्रयं पू० ॥ ९ ॥ ॐ श्रियै नमः शिरः
पू० ॥ १० ॥ इत्यंगपूजा ॥ अथ दूर्वादिक्रमेणाष्टदिक्ष्वष्टसिद्धीः
पूजयेत् ॥ ॐ अणिम्ने नमः ॥ १ ॥ ॐ महिम्ने नमः ॥ २ ॥
ॐ गरिम्णे नमः ॥ ३ ॥ लघिम्ने नमः ॥ ४ ॥ ॐ प्राप्त्यै
नमः ॥ ५ ॥ ॐ प्राकाम्यै नमः ॥ ६ ॥ ॐ ईशितायै नमः
॥ ७ ॥ ॐ वशितायै नमः ॥ ८ ॥ पुनः पूर्वादिक्रमेण ॥ ॐ
आद्यलक्ष्म्यै न० ॥ १ ॥ ॐ विद्यालक्ष्म्यै नमः ॥ २ ॥ ॐ
सौभाग्यलक्ष्म्यै न० ॥ ३ ॥ ॐ अमृतलक्ष्म्यै न० ॥ ४ ॥
ॐ कामलक्ष्म्यै न० ॥ ५ ॥ ॐ सत्यलक्ष्म्यै न० ॥ ६ ॥ ॐ
भोगलक्ष्म्यै न० ॥ ७ ॥ ॐ योगलक्ष्म्यै न० ॥ ८ ॥ इत्य-
ष्टलक्ष्मीपूजनम् ॥

अथ मषीपात्रपूजनम् ॥ “ ॐ महाकाल्यै नमः ” इति
मंत्रेण आवाहनादि कृत्वा गंधादिभिः संपूज्य आवरणपूजां कुर्यात् ॥
ॐ काल्यै नमः ॥ १ ॥ ॐ कपालिन्यै नमः ॥ २ ॥ ॐ
फुल्लायै न० ॥ ३ ॥ ॐ कुरुकुलायै न० ॥ ४ ॥ ॐ विरो-

धिन्यै नमः ॥ ६ ॥ ॐ विप्रचित्तायै न० ॥ ६ ॥ ॐ उग्र-
 प्रदत्तायै नमः ॥ ७ ॥ ॐ दिव्यायै नमः ॥ ८ ॥ ॐ निलायै
 नमः ॥ ९ ॥ ॐ धनायै न० ॥ १० ॥ ॐ बलाकायै न०
 ॥ ११ ॥ ॐ मात्रायै न० ॥ १२ ॥ ॐ मुदायै न० ॥ १३ ॥
 इति पूजयेत् ॥ सरस्वती (लेखनी) पूजनम् ॥ “ॐ वीणापु-
 स्तकधारिण्यै नमः” ॥ इत्यावाह्य गथादिभिः संपूजयेत् ॥ अथा-
 चरणपूजा ॥ ॐ वाग्वत्यै नमः ॥ १ ॥ ॐ वाग्वादिन्यै न०
 ॥ २ ॥ ॐ अजितायै न० ॥ ३ ॥ ॐ विष्णुमायायै न०
 ॥ ४ ॥ ॐ हिंगुलायै न० ॥ ५ ॥ ॐ यज्ञविद्यायै न०
 ॥ ६ ॥ ॐ सिद्धविद्यायै न० ॥ ७ ॥ ॐ प्रजायै न० ॥ ८ ॥
 ॐ पद्मावत्यै नमः ॥ ९ ॥ भुवनेश्वर्यै न० ॥ १० ॥ इति
 सरस्वतीपूजा ॥ ॐ वनस्पतिरसोत्पन्नो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
 आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ १९ ॥ ॐ म-
 हालक्ष्म्यै नमः धूपं समपयामि ॥ कापासवार्तिसंयुक्तं घृतयुक्तं
 मनोहरम् ॥ तमोनाशकरं दीपं गृहाण परमेश्वरि ॥ २० ॥
 दीपं स० ॥ ॐ नैवेद्यं गृह्यतां देवि भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
 षड्रसैरन्वितं दिव्यं लक्ष्मि देवि नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥ नैवे-
 द्यं ॥ ॐ शीतलं निर्मलं तोयं कर्पूरेण मुवासितम् ॥ आच-
 म्यतां मम जलं प्रसीद त्वं महेश्वरि ॥ २२ ॥ आचमनं ॥
 ॐ एलालवंगकर्पूरनागपत्रादिभिर्युतम् ॥ पूगीफलेन संयुक्तं

तांबूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ २३ ॥ तांबूलं समर्पयामि ॥ ॐ
चक्षुर्द सर्वलोकानां तिमिरस्य निवारणम् ॥ आर्तिक्यं
कल्पितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ॥ २४ ॥ नीराजनं ॥
ॐ फलेन फलितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ तस्मात्फल-
प्रदानेन पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ॥ २५ ॥ फलं समर्पयामि ॥
हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ॥ अनंतपुण्यफल-
दमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ २६ ॥ ॐ महालक्ष्म्यै नमः दक्षिणां
समर्पयामि ॥ ॐ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि
च ॥ तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ २७ ॥
प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ ॐ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं
सुरेश्वरि ॥ यत्पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ २८ ॥
नमस्कारं सम ॥ ॐ केतकीजातिकुसुमैर्मल्लिकामालतीभवैः ॥
पुष्पांजलिर्मया दत्तस्तव प्रीत्यै नमोऽस्तु ते ॥ २९ ॥ ॐ
महालक्ष्म्यै नमः मंत्रपुष्पांजलिं समर्पयामि ॥ ॐ सुरासुरेन्द्रा-
दिकिरीटमौक्तिकैर्युक्तं सदा यत्तव पादपंकजम् ॥ परावरं
पातु वरं सुमंगलं नमामि भक्त्या तव कामसिद्धये ॥ ३० ॥
भवानि त्वं महालक्ष्मीः सर्वकामप्रदायिनी । सुपूजिता प्र-
सन्ना स्यान्महालक्ष्म्यै नमोऽस्तु ते ॥ ३१ ॥ इति प्रार्थना ॥
इति श्रीमहालक्ष्मीपूजनम् ॥ अथ लक्ष्मी (श्री) सूक्तम् ॥

ॐ हिरण्यवर्णाहरिणींसुवर्णरजतस्रजाम् ॥ चंद्राहिरण्यमीं
लक्ष्मीं जातवेदोऽमु आवह ॥ १ ॥ तामुआवहजातवेदोऽल-
क्ष्मीमनपगामिनीम् ॥ यस्यांहिरण्यंविन्देयंगामश्वपुरुषान-
हम् ॥ २ ॥ अश्वपूर्वारथमध्यांहस्तिनादप्रबोधिनीम् । श्रियं
देवीमुपह्वयेश्रीर्मादेवीजुषताम् ॥ ३ ॥ कांसोस्मितांहिरण्य-
प्राकारामार्द्रां ज्वलंतींतृप्तांतुर्प्ययंतीम् ॥ पुद्गुस्थितांपद्मवर्णां
तामिहोपह्वयेश्रियम् ॥ ४ ॥ चंद्रांप्रभासांयशसाज्वलंतो
श्रियंलोकेदेवजुष्टासुदाराम् ॥ तांपुद्गनेमींशरणमहंप्रपद्येअ-
लक्ष्मीर्मनश्यतांत्वांवृणे ॥ ५ ॥ आदित्यवर्णेतपसोर्धिजा-
तोवनस्पतिस्तवंवृक्षोथबिल्वः ॥ तस्युफलानितपसाबुंदंतु
मायांतरायाश्चबाह्याअलक्ष्मीः ॥ ६ ॥ उपैतुमादिवसखः
कीर्तिश्चमणिनासह ॥ प्रादुर्भूतोसुराष्ट्रेस्मिन्कीर्तिर्बृद्धिदु-
दातुमे ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासामलाज्येष्ठामलक्ष्मींनाशयाम्यहम् ॥
अभूतिमसंमृद्धिचसर्वा निर्णुदमगृहात् ॥ ८ ॥ गुंधद्वारां
दुराधर्षानित्यपुष्टांकरीषिणीम् । ईश्वरीसर्वभूतानांतामिहो-
पह्वयेश्रियम् ॥ ९ ॥ मनसः काममाकूतिवाचः सुत्यमशी-

महि ॥ पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥
 कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभ्रमकर्दम ॥ श्रियं वासय मे कुले मातरं
 पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥ आपः सृजंतु स्निग्धानि चिह्नी-
 तव समे गृहे ॥ निचं देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टीं पिंगलां पद्ममालिनीम् ॥ चंद्रां हिरण्य-
 यो लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १३ ॥ आर्द्रायः करिणो य-
 ष्ठीं सुवणा हेममालिनीम् ॥ सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवे-
 दो म आवह ॥ १४ ॥ तां म आवह जातवेदो लक्ष्मामनं पद्मा-
 मिनीम् ॥ यस्यां हिरण्यं प्रभृतिं गावो दास्योऽश्वान् विदेयं पु-
 रुषानहम् ॥ १५ ॥ ॐ महादेवी च विद्महे विष्णुपत्नी च
 धीमाह ॥ तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ १६ ॥ यः शुचिः प्रये-
 तो भूत्वा जुहुयां दाज्यमन्वहम् ॥ सूक्तं पंचदशर्चं च श्रीकामः
 सततं जपेत् ॥ १७ ॥ इत्यथर्ववेदीयलक्ष्मी—(श्री) सूक्तं समाप्तम् ॥

अथ श्रीशूद्रव्रात्यकर्तृकपुराणोक्तसर्वदेवपूजाप्रयोगः ॥

आत्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामहं परमेश्वर । अरण्यामिव

१ यथा जीवति जाग्रति शरीरे एक एवात्मा शरीरीयभिन्नभिन्नावस्थया (चेष्टया)
 भिन्नभिन्नानि नामानि लभते, तथैव परमात्मापि जीवतो जाग्रतोऽस्य विश्वस्य—

हव्यांशं मूर्त्तावावाहयाम्यहम् ॥ १ ॥ अमुकदेवाय नमः
 आवाहनम् ॥ तवेयं महिमामूर्त्तिस्तस्यां त्वां सर्वगं प्रभो ॥
 भक्तिस्नेहसमाकृष्टदीपवत्स्थापयाम्यहम् ॥ २ ॥ इति स्थाप-
 नम् ॥ देवदेव महाराज प्रियेश्वर प्रजापते । आसनं दिव्यमी-
 शान दास्यंऽहं परमेश्वर ॥ ३ ॥ इत्यासनम् ॥ यद्भक्तिलेशसंप-
 र्कात्परमानन्दविग्रहम् । तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्य शुद्धाय
 कल्पये ॥ ४ ॥ इति पाद्यम् ॥ तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्द-
 लक्षणम् । तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥ ५ ॥
 इत्यर्घ्यम् ॥ वेदानामपि वेद्याय देवानां देवतात्मने । आचामं
 कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥ ६ ॥ इत्याचमनीयम् ॥

—भिन्नभिन्नावस्थया भिन्नभिन्ननामानि प्राप्नोति । शरीरस्य जाग्रदवस्थया स आत्मा
 'विश्व' इति नाम प्राप्नोति तस्य स्वप्नावस्थया 'तैजस' इत्यभिख्यां स लभते,
 तस्य सुषुप्त्या च 'प्राज्ञ' इति संज्ञां स प्राप्नोति, एवमेव विश्वस्य जाग्रदवस्थया
 स परमात्मा 'ब्रह्मा' इति (विराट्) स्वप्नावस्थया 'विष्णु' इति (हिरण्यगर्भ)
 सुषुप्त्यवस्थया च 'महेश' इति (सूत्रात्मा) इत्येवं भिन्नभिन्ननामानि लभते ॥ यथा
 वा चक्षुर्यदा पश्यति तदा द्रष्टा स आत्मा भवति, कर्णो यदा शृणुतस्तदा श्रोता
 स भवति, इत्येवं भिन्नभिन्नानि लभते नामान्यात्मा, यद्यपि दर्शनश्रवणादयो धर्मा
 नात्मनः किन्त्विन्द्रियाणामेव, तथाप्यात्मसंबन्धादेव ते धर्मा व्यक्तीभवन्तीत्यात्म-
 धर्मा इत्याख्यायन्ते, इतीन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् स एव नाना नामानि लभते । एव-
 मेव जीवतो जाग्रतोऽप्य समस्तस्य विश्वरूपशरीरस्येन्द्रियाणि सूर्यचन्द्रदिग्देव-
 लोकादीनि यं कंचिद् धर्म व्यक्तीकुर्वन्ति तं सर्वं परमात्माश्रयादेव कुर्वन्ति ।
 किमुक्तम् ? सूर्यो यद् भासते तस्याश्रयादेव, अग्निर्यज्ज्वलति तदाश्रयादेव-

गंगासरस्वतीरेवापयोष्णीनमदाजलैः । स्नापितोसि मया
देव तथा शांतिं कुरुष्व मे ॥ ७ ॥ इति स्नानम् ॥ पयोदधि
घृतं चैव मधुशर्करया युतम् । पञ्चामृतं मयानीत स्नानार्थं
प्रातिगृह्यताम् ॥ ८ ॥ इति पञ्चामृतस्नानम् । पुनः शुद्धोदकस्नानं
च (तताऽभिषेकः) सर्वभूषाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवा-
रणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥ ९ ॥
इति वस्त्रद्वयमोचमन च ॥ नवभिस्तंतुभियुक्त त्रिगुण देवता-
मयम् ॥ उपवातं चोत्तरीय गृहाण परमेश्वर ॥ १० ॥
इति यज्ञे पर्वीतम् आचमन च ॥ श्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं
गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं प्रतिगृह्य-

—किं बहुना, यत् किञ्चिद् भासनं प्रकाशनं च भवति तत्सर्वं तदाश्रयादव, नहि
अन्तरण परमात्मदेवसत्तां किञ्चिदपि लब्धसत्ताकं भवितुमर्हति । “ तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति ”- (मुं० २।२।१०) इति मुण्डकश्रुतः । तस्यैव सत्तया सर्वमिदं
लब्धसत्ताकं भवतीति तदर्थान् । तत्सिद्धमतम्—परमात्मैव सर्वेषामेषामधिष्ठातृत्वाद्
भिन्नभिन्नानि नामानि लभत इति । सूर्यो यदा तस्याश्रयण भासत तदा स एव
'सूर्यदेवता' इति नाम्नाऽभिभाष्यत, किमुक्तम् ? सूर्यस्य धर्मण स 'सूर्यदेवता' इति,
अग्नेधर्मेण सः 'अग्निदेवता' इति, विद्युतो धर्मण च इन्द्रदेवता इति इत्येवं
भिन्नभिन्नानि नामानि लभते स एव । तदित्थं परमात्मनः सत्तैव (दिव्यशक्तिरेव)
यदाश्रयेण सर्वमिदं चराचरं जगत् लब्धसत्ताकं भवति परमाथतो देवताऽस्ति ।
भिन्नभिन्नरूपेषु भिन्नभिन्नधमाश्रयणानु नाना नामानि लभत । यथा—सत्ता(शक्तिः)
सा यदा भवति सूर्यस्याधिष्ठात्री तदा 'सूर्यदेवता' इत्येव नाम लभते नेन्द्रदेवता-
नाम, एवं यदा विद्युतोऽधिष्ठात्री सा भवति तदा 'इन्द्रदेवता' इत्येवाभिख्यां—

ताम् ॥ ११ ॥ इति गन्धम् ॥ अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुंकुमाक्ताः
 सुशोभिताः । मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर
 ॥ १२ ॥ इत्यक्षतान् ॥ माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि
 वै प्रभो । मयानीतानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर ॥ १३ ॥
 इति पुष्पाणि ॥ (विष्णवे तुलसीं शिवाय बिल्वपत्राणि गणप-
 तये दूर्वाकुरान् सूर्याय अर्कपुष्पाणि, देव्यै रक्तकरवीरपुष्पादीनि
 चार्पयेत्) ततः वनस्पतिरसोद्धृतो गंधाढ्यो गंध उत्तमः ।
 आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ १४ ॥ इति
 धूपम् । सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः । सबा-
 ह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ इति घृत-

—समाप्नोति न सूर्यदेवताभिख्याम् । इयमेव सवलं ब्रह्म, इयमेव अपरं ब्रह्म, इयमेव
 चन्द्रादिदेवता । तदवम् एका परमदेवरूपा परमात्मनो दिव्या शक्तिरेव भिन्न-
 भिन्ननामभिः संशब्दयते । यत्रेदमाम्नायते—“यो देवानां नामघा एक एवं”
 (ऋग्० १०।८२।३) “ स वरुणः सोऽयमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरु-
 वन् । स सविता भूत्वाऽन्तरिक्षेण याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम्
 (अथर्व० १३।३।१३) ” स धाता स विधाता स वायुनभ उच्छ्रितम् । सोऽ-
 र्वमा स वरुणः स रुद्रः स महादेवः । सो आग्निः स उ सूर्यः स उ एव महायमः ॥

अथर्व० १३।४) तदित्यम् उपाधिभेदात् नामभेदे धर्मभेदे च सत्यपि
 तस्या एवैकस्याः परमशक्तेर्वर्णनं वेदेषु । एनेनैवोपाधिभेदेन धर्मभेदेन च पृथक्
 पृथक् देवतेव सा परमा शक्तिस्तत्र तत्र स्तूयते, भेदेनैव चानेन प्रार्थनायामपि
 भेदो जायते । बलेच्छायाभिन्द्रात् तत् प्राथयामहे तस्मिन्नेव रूपे परमात्मनो
 बलाधिष्ठातृत्वात्, पवित्रताभिलाषुकाश्चेत् वरुणस्य प्रार्थयितारो भवामः, अस्मि-

दीपम् ॥ ततो देवताग्रे ताम्रादिपात्रे नैवेद्यम् ॥ सत्पात्रसिद्धं
सुहविर्विविधानेकभक्षणम् । निवेदयामि देवेश सानुगाय
गृहाण तत् ॥ १६ ॥ इति पायसादिनैवेद्यम् ॥ नमस्ते देव-
देवेश सर्वतृप्तिकरं परम् । अखंडानंदसंपूर्णं गृहाण जल-
मुत्तमम् ॥ १७ ॥ इत्याचमनम् ॥ पूगीफलं महहिष्यं
नागवल्लीदलैर्युतम् । एलाचूर्णादिसंयुक्तं तांबूलं प्रतिगृह्यताम्
॥ १८ ॥ इति तांबूलम् ॥ इदं फलं मया देव स्थापितं
पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ १९ ॥
इति ऋतुफलम् ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ २० ॥ इति

—त्रेव रूपे तस्य पवित्रताधिष्ठातृत्वात् । तथा चान्नातमुपनिषत्सु—‘तद् यदिदमा-
हुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेव उ होव सर्वे देवाः’ [एतस्यैव=
परमदेवस्यैव विसृष्टिः=विविधः प्रसारः] इति । तदेवं सर्वेषां देवानां परमात्मरूप-
त्वं मुक्तकण्ठत एवोक्तम् । एवमेव गीतासु श्रीभगवानपि पूर्वोक्तमेवाशयमावि-
ष्करोति—तथाहि—नवमाध्याये (९।२०) विंशतितमे श्लोके “सोमपायिनो मां यज्ञैः
पूजयन्ति” इत्युक्तम् । सोमयज्ञेषु चेन्द्रादिभ्य एवाहुतयः प्रदीयन्ते । इन्द्रादयोऽपि
परमात्मन एव शबलरूपा इतीन्द्रादिदेवतानां पूजापि वस्तुतः परमात्मनः पूजा ।
तत्रैव (९।२३) त्रयोविंशे श्लोके तु मुक्तकण्ठत एवायमाशयो विवृतः । तत्र हि
“येऽन्यदेवान् भक्तिपूर्णेन चेतसा श्रद्धापूर्वकं पूजयन्ति, ते वस्तुतो मामेव पूजय-
न्ति” इति स्पष्टमेवोक्तम् । तत्तद्देवतापूजने फलमपि वस्तुतः परमात्मैव प्रय-
च्छति (गी० ७।२२) देवताराधनबुद्धिमपि मानवेभ्यः परमेश्वर एव पूर्वकर्मा-
नुसारं वितरति (गी० ७।२१) परमार्थत एव सत्यपि लोका नैवेन्द्रादिदेवान्—

हिरण्यादिदाक्षिणाम् ॥ ततः कर्पूरेण आर्त्तिक्यम् ॥ कदली-
 गर्भसंभूतं कर्पूरं च सुदीपितम् । आरात्तिकमहं कुर्वे पश्य
 मे वरदो भव ॥ २१ ॥ इत्यार्त्तिक्यम् । यानि कानि च
 पपानि० इति प्रदक्षिणा । नानासुगधपुष्पाणि यथाकालो-
 ऽद्भवानि च । पुष्पांजलिं मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥
 ॥ २२ ॥ इति पुष्पांजलिं च दत्त्वा साष्टांगं प्रणमेत् ॥ तत्स-
 द्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

इति पुराणोक्तसर्वदेवपूजाप्रयोगः ॥

अथ श्रावणीप्रयोगः॥ तत्र श्रावणस्य पूर्णिमादिकाले प्रातः-
 स्नानसंध्यादिनित्यावश्यकं कर्म समाप्य गुरुः शिष्यैः सह ग्रामा-
 द्वहिः प्राच्यामुदीच्यां वा नदीतडागादिरम्यं जलाशयं गत्वा
 तस्माच्चतुरा मृत्पिंडानुद्धृत्य तत्तीरं प्रक्षाल्य तत्र तीर्थादिशुभ्रां
 मृदमार्द्रं गोमयं भस्म कुशांस्तिलयवतंडुलान् पुष्पाणि दूर्वाकुरा-
 पामार्गयज्ञोपवीतादिसर्वां सामग्रीं सस्थाप्य ऋषस्थापनार्थं पीठं
 श्वेतवस्त्रं पूजनार्थं दुग्धदधिघृतमधुशर्करागंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यतां-

—परमात्मस्वरूपेण पूजयन्ति किन्तु भेदेनैवेति तेषां पूजनं विधियुक्तं न भवति
 (गी०९।२३) तथाभूतानधिकृत्यैव सप्तमाध्याये त्रयोविंशे श्लोके अन्यदेवपूजक-
 विषये “देवयजः ” इत्युक्तम्, न तु तस्य स्वभक्तत्वम् ईश्वरपूजकत्वं चोरीकृत-
 मित्यास्तां विस्तरः ।

बूलादिसंभारांश्च संपाद्य प्रक्षालितपाणिपादः सपवित्रकरो गुरुः
 शिष्यैः सह पूर्वमुख उदङ्मुखो वा आचम्य प्राणानायम्य मंग-
 लोच्चारणं कुर्यात् ॥ ॐ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ श्री-
 लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ॥ श्रीमदुमामहेश्वराभ्यां नमः ॥
 श्रीवाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः ॥ श्रीशचीपुरंदराभ्यां नमः ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीवेदेभ्यो नमः ॥
 श्रीवेदपुरुषेभ्यो नमः ॥ श्रीइष्टदेवताभ्यो नमः ॥
 श्रीकुलदेवताभ्यो नमः ॥ श्रीग्रामदेवताभ्यो नमः ॥
 श्रीस्थानदेवताभ्यो नमः ॥ श्रीतीर्थदेवताभ्यो नमः ॥ श्री-
 वास्तुदेवताभ्यो ० ॥ श्रीएतत्कम प्रधानदेवताभ्यो ० ॥ श्री-
 सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ श्रीसर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः ॥
 ॐ वरुणाय नमः ॥ निर्विघ्नमस्तु ॥ ॐ पुण्यं पुण्याहं दीर्घ-
 मायुरस्तु । ॐ सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो गजकर्णकः ॥
 लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ १ ॥ धूम्रकेतु-
 र्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः
 पठेच्छृणुयादपि ॥ २ ॥ विद्यारंभे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे
 तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ ३ ॥
 शुक्लांबरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्याये-
 त्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ ४ ॥ अभीप्सितार्थसिद्धयर्थं पूजितो
 यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥

॥ ६ ॥ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सवार्थसाधिके ॥ शरण्ये
 त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ सर्वदा सर्व-
 कार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ॥ येषां हृदिस्था भगवान्
 मंगलायतनो हरिः ॥ ७ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां
 पराजयः ॥ येषामिदीवरश्यामा हृदयस्थो जनार्दनः ॥ ८ ॥
 विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्माविष्णुमहेश्वरान् ॥ सरस्वतीं
 प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ सर्वेष्वारब्धकार्येषु
 त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः ॥ देवा दिशंतु नः सिद्धिं ब्रह्मेशान-
 जनार्दनाः ॥ १० ॥ वक्रतुंड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ॥
 निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ ११ ॥ वागी-
 शाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यं नत्वा कृतकृत्याः
 स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १२ ॥ गणनाथं नमस्कृत्य
 नमस्कृत्य पितामहम् ॥ विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वंदे भक्त्या
 सरस्वतीम् ॥ १३ ॥ स्थानं क्षेत्रं नमस्कृत्य दिननाथं
 निशाकरम् ॥ धरणीगर्भसंभूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥
 ॥ १४ ॥ दैत्याचार्यं नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं महाग्रहम् ॥ राहुं
 केतुं नमस्कृत्य यज्ञारंभे विशेषतः ॥ १५ ॥ शक्रादिदेवताः
 सर्वानृषींश्चैव तपोधनान् ॥ गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं
 पर्वतं तथा ॥ १६ ॥ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोभि-
 लम् ॥ अगस्त्यं च पुलस्त्यं च दक्षमित्रं पराशरम् ॥ १७ ॥

भारद्वाजं च मांडव्यं याज्ञवल्क्यं च गालवम् ॥ अन्ये
 विप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः ॥ १८ ॥ तान्सर्वान्प्र-
 णिपत्याहं शुभकर्म समारंभे ॥ अग्रतः श्रीनृसिंहश्च पृष्ठतो
 देवकीसुतः ॥ रक्षतां पार्श्वयोर्देवौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 कुशत्रयतिलजलान्यादाय सर्वे पूर्वाभिमुखाः संकल्पं कुर्युः । स यथा
 ॐ स्वस्ति श्रीभुक्तुदसच्चिदानंदस्य ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यमायाशक्तिविजृ-
 भिताविद्यायोगात् कालकर्मस्वभावाविर्भूतमहत्तत्त्वोदिताहंकारो-
 द्भूतवियदादिपंचमहाभूतैर्द्रियदेवतानिर्मिते अंडकटाहे चतुर्दशलो-
 कात्मके लीलया तन्मध्यवर्तिभगवतः श्रीनारायणस्य नाभिकमलो-
 द्भूतसकललोकपितामहस्य ब्रह्मणः सृष्टिं कुर्वतश्चतुर्दशरात्राय प्रजा-
 पतिप्रार्थितस्य समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य जगद्रक्षा-
 शिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अच्युतानंतवार्यस्य श्रीमद्भ-
 गवतो महापुरुषस्य अचिंत्यापरिमितशक्त्या ध्येयमानस्य महाजलौ-
 घमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्मांडानामेकतमेऽव्यक्तमहदह-
 कारपृथिव्यभेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मिन्महति ब्रह्मांड-
 खंडे आधारशक्तिश्रीमदादिवाराहदंष्ट्राग्रविराजिते कूमानंतवासुकि-
 तक्षककुलिककर्कोटकपद्ममहापद्मशंखाद्यष्टमहानागैर्ध्रियमाणे ऐरा-
 वतपुंडरीकवामनकुमुदांजनपुष्पदंतसार्वभौमसुप्रतीकाष्टदिग्गजप्रति-
 ष्ठितानामतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपाताललोकाना-
 मुपरिभागे भूलोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्य-

लोकाख्यसप्तलोकानामधोभागे चक्रवालशैलमहावलयनागमध्यव-
 र्तिनो महाकालमहाफणिराजशेषस्य सहस्रफणानां मणिमंडिते
 दिग्दंतिशुंडोत्तंभिते अमरावत्यशोकवतीभोगवतीसिद्धवतीगान्धर्वव-
 तीकांच्यवंत्यलकावतीयशोवतीपुण्यपुरीप्रतिष्ठिते इंद्राग्रियमनिर्ऋ-
 तिवरुणवायुकुबेरेशानेष्टदिकपालप्रतिष्ठिते वरधुवाधरसोमपाप्रभंज-
 नानलप्रत्यूषप्रभासाख्याष्टवसुभिर्विराजिते हरत्र्यंबकरुद्रमृगव्याघ्रा-
 पराजितकपालिभैरवशंभुकपर्दिवृषाकपिवटुरुपाख्यैकादशरुद्रैः सं-
 शोभिते रुद्रोर्षेद्रसवितृधातृत्वष्ट्रयमैद्रेशानभगमित्रपूषाख्यद्वादशादि-
 त्यप्रकाशिते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्य-
 शङ्गनिरतवसिष्ठवालखिल्यविश्वामित्रदक्षकात्यायनकौंडिन्यगौत-
 माङ्गिरसपाराशर्यव्यासवाल्मीकिशुकशौनकभरद्वाजसनकसनंदन-
 सनातनसनत्कुमारनारदादिमुख्यमुनिभिः पवित्रिते लोकालोका-
 चलवलयिते लवणेश्वरससुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकयुक्तसप्तार्णवपारिवृते
 जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपयुते इन्द्रकांस्य-
 ताम्रगभास्तनागसौम्यगंधर्वचारणभारतेतिनवखंडमंडिते सुवर्णगि-
 रिकर्णिकोपेतमहासरोरुहाकारपंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमंडले
 अयोध्या मथुरा माया काशी कांच्यवंतिका द्वारावतीति सप्तपु-
 रीप्रतिष्ठिते महामुक्तिप्रदस्थले शालग्रामशंभलनंदिग्रामत्रयविरा-
 जिते चंपकारण्यबदरिकारण्यदंडकारण्यार्बुदारण्यधर्मारण्यपन्नार-
 ण्यगुह्यारण्यजंबुकारण्यविंध्यारण्यद्राक्षारण्यनहुषारण्यकाम्यकार-

ण्यद्वैतारण्यनैमिषारण्यादीनां मध्ये सुमेरुनिषधकूटशुभ्रकूटश्रीकूट-
हेमकूटरजतकूटचित्रकूटत्रिकूटकिष्किधेश्वताद्रिकूटहिमविंध्याचला-
नां हरिवर्षकिंपुरुषवर्षयोश्च दक्षिणे नवसहस्रयोजनाविस्तीर्णे भरतखं-
डे मलयाचलसह्याचलविंध्याचलानामुत्तरेण-स्वर्णप्रस्थचंडप्रस्थसू-
क्तिकचंतकरमणकमहारमणकपांचजन्यसिंहललंकाऽशोकवत्यल-
कावतीसिद्धवतीगांधर्ववत्यादिपुण्यपुरीविराजिते नवखंडोपद्वीपमं-
डिते दक्षिणावस्थिरेणुकाद्वयसूकरकाशीकांचीकालिकालवटेश्वर-
कालंजरमहाकालेतिनवोषरयुते द्वादशज्योतिर्लिंगगंगा-(भागी-
रथी)-गोदा-क्षिप्रा-यमुना-सरस्वती-नर्मदा-तापी-पयोष्णी-
चन्द्रभागा-कावेरी-मंदाकिनी-गोदावरी-प्रवरा-कृष्णा- वेण्या-
भीमरथी-तुङ्गभद्रा-मलापहा-रुतमाला-ताम्रपर्णी विशालाक्षी-
वंजुला-चर्मण्वती-वेन्नवती-भोगावती-विशोका-कौशिकी-गंड-
की-वासिष्ठी-प्रमदा-विश्वामित्रा-फल्गुनी-चित्रकाश्यपी-सरयू-
सर्वपापहारिणी-करतोया-प्रणीता-वज्रा-वक्रगामिनी-सुवर्ण-
रेखा-शोणा-भवनाशिनी-शीघ्रगा-कुशावर्तिनी-ब्रह्मानंदा-महि-
तनये-त्यनेकपुण्यनदीभिर्विलसिते ब्रह्मपुत्रसिंधुनदादपरमपवित्र-
जलविराजिते हिमवन्मेरुगोवर्धनक्रौंचचित्रकूटहेमकूटमहेंद्रमलय-
सह्येन्द्रकीलपारियात्राद्यनेकपर्वतसमन्विते मतंगमाल्यकिष्किधक्क-
प्यशृंगेतिमहानगसमन्विते अंगवंगकलिंगकाश्मीरकांबोजसौवीर-
सौराष्ट्रमहाराष्ट्रमगधनेपालकेरलचोरलपांचालगौडमालवमलयासिं-

हलद्रविडकर्नाटकललाटकरहाटवरहाटपांड्यानिषधमागधआंध्रदेशा
 र्ण-भोज-कुरुगांधारविदर्भविदेहबाह्लीकवर्चरकैकयकोसलविराट-
 शूरसेनकौकणकैकटमत्स्यभद्रपारसीकखर्जूरयवनम्लेच्छजालंधरेति
 सिद्धवत्यन्यदेशविशेषभाषाभूमिपालविचित्रिते इलावृतकुरुभद्राश्व-
 केतुमालिकेपुरुषरमणकहिरण्मयादिनववर्षाणामध्येभरतखंडेकोकं-
 तहिरण्यशृङ्गानकुब्जाबुदमाणिकर्णिवटशालग्रामसूकरमथुरागयानि-
 ष्कमणलोहार्गलपोतस्वामिप्रभासबदरीतिचतुर्दशगुह्यविलसिते जंबू-
 द्वीपकुरुक्षेत्रादिसमभूमध्यरेखाया अमुकादिग्भागे कुलमेरोर्दक्षिण-
 दिग्भागे विंध्यस्य अमुकादिग्भागे मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनपरशु-
 रामरामकृष्णबुधकल्कीतिदशावताराणां मध्ये बौद्धावतारे गंगादिस-
 रिद्धिः पाविते एवं नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भारतवर्षे निखिलजन-
 पावनपरमभागवतोत्तमशौनकादिनिवासिते नैमिषारण्ये आर्या-
 वर्तार्तगतब्रह्मावर्तैकदेशे सूर्यान्वयभूभृत्प्रतिष्ठिते श्रीमन्नारायणना-
 भिकमलोद्भूतसकलजगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीये
 परार्धे एकपंचाशत्तमे वर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अह्नो
 द्वितीये यामे तृतीये मुहूर्ते रथंतरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे
 श्वेतवाराहकल्पे स्वायंभुवादिमन्वन्तराणां मध्ये सप्तमे वैवस्वतमन्व-
 तरे रुतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने
 अष्टाविंशतितमे कलियुगे तत्प्रथमे विभागे (पादे) श्रीमन्नृपवि-
 क्रमाकर्ता श्रीमन्नृपशालिवाहनाद्वा यथासंख्यागमेन चांद्रसावन-

सौरनाक्षत्रादिप्रकारेणागतानां प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां मध्ये अ-
मुकनाम्नि संवत्सरे उत्तरगोलाबलं विनि श्रीमार्तण्डमण्डले अमुकतौ
अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुक-
योगे अमुककरणे अमुकराशिस्थे चंद्रे अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थे गुरौ
शेषेषु ग्रहेषु यथायथास्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषणविशिष्टायां
शुभपुण्यतिथौ अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं मम इह जन्मनि जन्मांतरे
वा बाल्ययौवनवार्धक्यावस्थासु वाक्पाणिपादपायूपस्थघ्राणरस-
नाचक्षुः-स्पर्शनश्रोत्रमनोभिचरितज्ञाताज्ञातकामाकाममहापातको-
पापतकादिमंचितानां पापानां ब्रह्महननसुरापानसुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पगमनतत्संगरूपमहापातकानां बुद्धिपूर्वकाणां मनोवाक्कायकृतानां
बहुकालाभ्यस्तानामुपपातकानां च स्पृष्टास्पृष्टसंकरीकरणमलिनी-
करणापात्रीकरणजातिभ्रंशंकरणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां
रसविक्रयकन्याविक्रयहयगोविक्रयस्वरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रयाजादि

१ “ब्रह्मह या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्ग-
च्चापिः तैः सह ॥” २ उपपातकानि गोवधादीनि मन्वादिषु द्रष्टव्यानि । ३ “स्वरा-
श्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा । संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥”
४ “कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैषःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलाव-
हम् ॥” ५ “निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयम-
सत्यस्य च भाषणम् ॥” ६ “ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरग्रेयमचयोः । वैश्यं
च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥”

पशुविक्रयस्वगृहविक्रयनीलीविक्रयाक्रेयविक्रयपण्यविक्रयजलच-
 रादिजंतुविक्रयस्थलचरादिविक्रयस्वेचरादिविक्रयसंभूतानां निरर्थ-
 कवृक्षच्छदनक्रणानपाकरण-ब्रह्मस्वापहरणदेवस्वापहरणराजस्वा-
 पहरणपरद्रव्यापहरणतेलादिद्रव्यापहरणफलाहरण-लोहादेहरण-
 नानावस्तुहरणरूपाणां ब्राह्मणनिंदागुरुनिंदा-वेदनिंदाशास्त्रनिंदा-
 परनिंदाऽभक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचाप्यचोषणालह्यलहनापयपा-
 नास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणाहिंस्यहिंसनावंघवंदनाचित्यचिन्तना-
 याज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां मातृपितृतिरस्कारस्त्रीपुरुषप्रीति-
 भेदनपरस्त्रीगमनविधवागमनवेश्यागमनदासीगमनचांडालादिहीन-
 जातिगमनगुदगमनरजस्वलागमनपश्वादिगमनरूपाणां कूटसाक्षि-
 त्वपैशुन्यवादमिथ्यापवादम्लेच्छसंभाषणब्रह्मद्वेषकरणब्रह्मवृत्तिच्छे-
 दनपरवृत्तिहरणरूपाणां मित्रवंचनगुरुवंचनस्वामिवंचनासत्यभाष-
 णगर्भपातनपथितांबूलचर्वणहीनजातिसेवनपराभ्रगणान्नभोजनल-
 शुनपलांडुगृजनभक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टमार्जारोच्छिष्टपर्यु-
 पितान्नभक्षणरूपाणां पंक्तिभेदकरणभ्रूणहिंसापशुहिंसाबालहिंसा-
 चनेकहिंसोद्भूतानां, शौचत्यागस्नानत्यागसंव्यात्यागौपासनास्त्रित्या-
 गवैश्वदेवत्यागरूपाणां, निषिद्धाचरणकुश्यामवासब्रह्मद्रोहपितृमातृद्रो-
 हपरद्रोहपरनिंदात्मस्तुतिदुष्टप्रतिग्रहदुर्जनसंसर्गरूपाणां, गोयानवृष-
 भयानमहिषयानगर्दभयानोष्ट्रयानाजयान-भृत्याभरणस्वग्रामत्या-
 गगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमंत्रणविप्राशाभेदनावदिताशीर्वादग्रह-

णपतितसंभाषणरूपाणां, पतितजनपंक्तिभोजनाहःसंगमवृथा-
मनोरथादिपापानाम् आत्मार्थं पाककरणेकाकीमिष्टान्नभोजन-
बालकेः सह भोजनात्मस्त्रिया सह भोजनेत्यादिप्रकीर्णपातकानाम्,
एतत्कालपर्यन्तं संचितानां लघुस्थूलसूक्ष्माणां च निःशेषपरिहारार्थं
सहस्रगोदानकुरुक्षेत्रादिसर्वतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्त्यर्थं समस्तपितृ-
णामात्मनश्च विश्वादिलोकप्राप्तये अधीतानामध्येष्यमाणानां चा-
ध्याप्यानां, स्थापनविच्छेदकोशघोषणदंतविवृतिदुर्वृत्तद्रुतोच्चारित-
वर्णानां, पूर्वसवर्णानां गलोपलंबितविवृतोच्चारितवर्णानां, श्लिष्टास्प-
ष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थम्
अष्टात्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्यासंचरतेः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्ले-
च्छांत्यजादेः शृण्वतोऽध्ययनेऽशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनाऽशुचित्वेऽ-
ध्ययने अक्षरस्वरानुसारपदच्छेदकंडिकाव्यंजनह्रस्वदीर्घप्लुतकंठ-
तालुमूर्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिल्लामूलीयोपध्मानी-
योदात्तानुदात्तस्वरितादीनां च व्यत्ययेनोच्चारमाधुर्याक्षरव्यक्तिही-
नत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सर्वर्यत्वसंपादन-
द्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं देवब्राह्मणसवितासूर्य-
नारायणसन्निधौ गङ्गनभागीरथ्याम् अमुकतीर्थे तडागे वा प्रवाहा-
भिमुखम् अध्यायोत्सर्गोपाकर्षणनिमित्तं गणस्नानमहं करिष्ये ॥ इति
संकल्प्य स्नानानुज्ञां प्रार्थयेत् ॥ इति हेमाद्रिकृतः संकल्पः ॥
नमोऽस्तु देवदेवाय शितिकंठाय वेधसे ॥ रुद्राय चापहस्ताय

दंडिने चक्रिणे नमः ॥१॥ सरस्वता च गायत्री वेदमाता गरी-
यसी ॥ सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिना ॥२॥ यद्वा
सागरनिर्घोषदंडहस्तसुरांतक ॥ जगत्स्रष्टृर्जगन्मित्र त्वां
नमाम्यसुरान्तक ॥३॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पांतदहनो-
पम ॥ भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञा दातुमर्हसि ॥४॥ आपस्त्व-
मसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥ पापं नाशय मे देव
वाङ्मनःकायकर्मजम् ॥ ५ ॥ इति स्नानानुज्ञां प्रार्थ्य पूर्वोक्त-
कातीयस्नानविधिना स्नानांगतर्पणं च कृत्वा ॥ ततो धोतवाससी
परिधाय दर्भासनादौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो बोपविश्य भस्मगोपी-
चंदनकुंकुमादिना तिलकं धृत्वा पवित्रपाणिराचम्य माध्याह्न-
संध्यां कुर्यात् ॥ (संध्याप्रयोगः पूर्वोक्तवज्ज्ञेयः) ततः ॐ विष्णो-
डित्यनुवाकसहस्रशीर्षेतिपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमंडलब्राह्मणैः सूर्यभुष-
तिष्ठेत् (तच्च पूर्वमुक्तम्) ॥ अथासनापरि न्यस्तुषु प्रागग्रेषु दर्भेषु
स्वस्तिकासनेन प्राङ्मुख उपविष्टः पाण्योर्मध्ये सप्तपर्णं दर्भमादाय
दक्षिणोरौ मुकुलीकृतमंजलिं निधाय प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं
जपित्वा ऋष्याद्यनुसंधाय ॥ इषेत्वा इत्यादि यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात् ॥ तत आचामेत् ॥ एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा देवर्षिभ्योऽनुष्यपितृतर्पणं
च कुर्यात् (तच्च पूर्वं द्रष्टव्यम्) ॥ एवमुक्तविधिना नित्यस्नानमा-
ध्याह्निकसंध्यातर्पणानि समाप्य वक्ष्यमाणप्रकारेणारुंधतीसमेता-
न्कश्यपादिसप्तर्षीन्सप्रवरान्स्थापयेत् ॥ इति स्नानादिप्रयोगः ॥

अथ ऋषिपूजनम् ॥ तत्रादौ (ऋचं वाचं प्रपद्ये इति
 शांतिसूक्तम्) ॥ ॐ द्यौंशांतिरुन्तरिक्षुंशांतिः पृथिवी-
 शांतिरापुंशांतिरोषधयुंशांतिः ॥ वनस्पतयुंशांतिर्वि-
 श्वेदेवांशांतिर्ब्रह्मांशुंशांतिं सर्वुंशांतिं शांतिरेवशांतिं सा-
 मांशांतिरेधि ॥ १ ॥ यतोयतं समीहसे ततो नोऽभयं
 कुरु ॥ शन्नं कुरुप्रजाभ्योभयन्नं पशुभ्यः ॥ २ ॥ इति शांति-
 पाठं पठंतः अपामार्गमिश्रितैस्त्रिभिस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैः पृथक् पृथक्
 गायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मग्रंथियुक्तान् सप्तऋषीन् कुर्युः ॥ (कश्यपोऽथ
 भरद्वाजो गौतमश्चात्रिरेव च ॥ जमदग्निर्वसिष्ठश्च विश्वा-
 मित्रो महामनाः ॥ एते च ऋषयः सप्त साध्वी चैवाप्य-
 रुंधती) ततः पीठे नवं सदशाधौतं वस्त्रं प्रसार्य तदुपरि प्राग-
 ग्रानुदगग्रान् वा सप्तर्षीन् स्थापयेत् ॥ अथ प्रतिष्ठापूजने ॥ ॐ
 मनोजुतिर्जुषतामाज्ज्यस्य बृहस्पतिर्ब्रह्ममिमन्तं नोत्त्वरिष्टं व्यु-
 ज्ज्ठं समिमन्दधातु । विश्वेदेवासंऽहमादयन्तामो ३ म्प्र-
 तिष्ठ ॥ १ ॥ ॐ एष वै प्रतिष्ठानामयज्ञो यत्रैते नयज्ञे नयजन्ते
 सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥ २ ॥ ॐ सप्तर्षयः प्रतिष्ठा सुप्रति-
 ष्ठितमस्तु इति ऋष्युपरि अक्षतान् विकिरेत् ॥ (ऋष्यावाहनम्)
 ॐ भूर्भुवः स्वः कश्यपाय नमः कश्यपम् आवाहयामि भो

कश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखो भव
 ॥ १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः भरद्वाजाय नमः भरद्वाजम् आवा-
 यामि भो भरद्वाज इहाग० ॥ २ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 गौतमाय नमः गौतमम् आवाहयामि भो गौतम इहाग-
 च्छ० ॥ ३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अत्रये नमः अत्रिम् आवा-
 हयामि भो अत्रे इहाग० ॥ ४ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः जमद-
 ग्रये नमः जमदग्निमावाहयामि भो जमदग्ने इहाग० ॥ ५ ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः वसिष्ठाय नमः वसिष्ठम् आवाहयामि भो
 वसिष्ठ इहाग० ॥ ६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः विश्वामित्राय नमः
 विश्वामित्रम् आवाहयामि भो विश्वामित्र इहाग० ॥ ७ ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धत्यै नमः अरुन्धतीम् आवाहयामि
 भो अरुन्धति इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखो
 सुप्रसन्ना वरदा भव ॥ ८ ॥ इत्यवाह्य ॥ ॐ मनोज्ञतिरिति०
 अरुन्धतीसहिताः सप्तर्षयः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति
 प्रतिष्ठाप्य । ॐ इमावेवगौतमभरद्वाजावयमेवगौतमोऽयंभु-
 रद्वाजाइमामेवविश्वामित्रजमदग्नीअयमेवविश्वामित्रोयंजम-
 दग्निरिमावेववसिष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोयंकश्यपोव्वागे-
 वात्रिर्वाचाह्यत्रमद्यतेतिहवैनामैतद्यदत्रिरितिसुर्वस्यात्ताम-
 वतिसुर्वस्यान्नभवतियुऽएवं वेद ॥ इति पठेत् ॥ ततः सर्वे आचम्य

प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ॥ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणो-
क्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् उत्सर्जनाङ्गत्वेन अरुंधतीसहि-
तकश्यपादिसप्तर्षिपूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ निर्विघ्नार्थं गण-
पतिस्मरणं च करिष्ये इति संकल्प्य ॐ सुमुखश्चैकदंतश्चे-
त्यादिगणपतिस्मरणं कृत्वा ऋषीन् ध्यायेत् ॥ (ध्यानम्) ॐ
सप्तऋषयुलंप्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदुमप्रमादम् ॥
सप्तापुलंस्वपंतोलोकमीयुस्तत्र जाग्रतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च
देवौ ॥ १ ॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रे धानिदधे पदम् ॥
समूढमस्य पादं सुरेस्वाहा ॥ २ ॥ ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषं
सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥ सभूमिं तं सर्वतः स्पृत्वा त्यंतिष्ठ दशा-
ङ्गुलम् ॥ ३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुंधती सहकश्यपादि ऋषिभ्यो
नमः ध्यानं समर्पयामि ॥ १ ॥ ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृत्तं
व्यञ्जभाव्यम् ॥ उतामृतत्वस्येशानो यदन्नं नातिरोहति ॐ
भूर्भुवःस्वः अरुंधती नमः आसनं समर्पयामि ॥ २ ॥ ॐ
एतावानस्य महिमा तोज्यायै च पुरुष ॥ पादौ स्युर्विश्वा-
भुतानि त्रिपादस्यामृतं न्दिवि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध-
ती स० नमः पादं समर्पयामि ॥ ३ ॥ ॐ त्रिपादुर्ध्वं उदैत्पु-

रुषुपादौस्येहार्भवत्पुनः ॥ ततोविविष्वङ्मयक्रामत्साशना
 नशनेऽभि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्ध० नमः अर्घ्य० ॥
 ॥ ४ ॥ ॐ ततोविराडजायत विराजोऽधिपुरुषः ॥
 सजातोऽत्यरिच्यतपश्चाद्धूमिमथोपुरः । ॐ भूर्भुवः स्वः
 अरुन्ध० न० आचमनीयं ॥ ५ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व-
 हुतंसमर्हृतमृषदाज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्रवायव्यानारुण्याग्रा-
 म्याश्चवे ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्ध० नमः स्नानं ॥
 ॥ ६ ॥ ॐ पञ्चनद्युत्सरस्वतीमपिषन्तिसस्रोतसः ॥ सर-
 स्वतीतुपञ्चधासोदेशे भवत्सरित् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरु-
 न्धती० पंचामृतस्नानं ॥ ७ ॥ ॐ गंधद्वारां दुर्गाधर्षा
 नित्यपुष्टांकरीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रि-
 यम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्ध० नमः गन्धोदकस्नानं ॥
 ॥ ८ ॥ (ततः पुरुषसक्तेनाभिषेकं कुर्यात्) ॥ ॐ तस्माद्य-
 ज्ञात्सर्वहुतऽऋचुत्सां मानियज्ञिरे ॥ छंदाँऽसि यज्ञिरे तस्मा-
 द्यजुस्तस्मादजायत ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्ध० नमः
 वत्सं समर्पयामि ॥ ९ ॥ ॐ तस्मादश्वाँऽजायन्तयेकेचो-

भयादतर्ह ॥ गावो हयश्चिरेतस्मात्तस्माच्चाताऽअजावर्षः ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः यज्ञोपवीतं स० ॥ १० ॥
 ॐ तँ व्युज्जम्बर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रंतं ॥ तेन देवाऽअयं
 जन्तसाध्याऽऋषयश्च ये ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः
 गंधं समर्पयामि ॥ ११ ॥ ॐ अक्षन्नमीमदन्तुह्यवंप्रियाऽअ-
 धूषत ॥ अस्तोषतस्वभानवोव्विप्रानविष्टयामुतीषोषान्वि-
 न्द्रुतेहरी ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः अक्षतान् ॥
 ॥ १२ ॥ ॐ अहिरिवभोगैः पर्य्येतिबाहुंज्यायाहेतिम्परि-
 वार्धमानं ॥ हस्तघ्नोव्विश्वाव्युनानिर्व्विद्राऽपुमान्पुमाँसं
 परिपातुव्विश्वतः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः हरि-
 द्राकुंकुमादिद्रव्याणि समर्पयामि ॥ १३ ॥ ॐ यत्पुरुषं व्यद-
 धुलंकति धाव्यकल्पयन् ॥ मुखं किमस्यासीत्किम्बाहू किमू-
 रूपादाऽउच्येते ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः पुष्पाणि०
 ॥ १४ ॥ ॐ ब्राह्मणोस्यमुखं मासीद्ब्राह्मराज्यं कुतः ॥
 ऊरुतर्दस्ययद्वैश्यं पद्भ्याँशूद्रोऽअजायत ॥ ॐ भूर्भुवः
 स्वः अरुंध० नमः धूपं सम० ॥ १५ ॥ ॐ चन्द्रमामन-

सोजातश्चक्षोःसूर्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्चप्राणश्चमु-
 खादग्निरेजायत ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः दीपं
 सम० ॥ १६ ॥ ॐ नाभ्याऽआसीदुन्तरिक्षेऽशीष्णोद्यौः
 समंवर्तत ॥ पद्भ्याम्भूमिर्दिशुःश्रोत्रात्तथालोका ९५
 अंकल्पयन् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध० नमः नैवेद्यं स० ॥
 ॥ १७ ॥ (नैवेद्यति आचमनीयं समर्पयामि) ॥ ॐ वाः
 फलिनीर्याऽअफुलाऽअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः ॥ बृहस्पति-
 प्रसूतास्तानोमुञ्चत्वर्धं हंसः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंध०
 नमः फलानि सम० ॥ १८ ॥ ॐ यत्पुरुषेणहविषदिवायु-
 ज्जमतन्वत ॥ वसन्तोस्यासीदाज्यङ्ग्रीष्मऽइध्मंशरद्ध-
 विः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंधती० नमः तांबूलं० ॥ १९ ॥
 ॐ हिरण्यगर्भःसमंवर्तताग्रैर्भूतस्यजातं पतिरेकंऽआसीत् ।
 सदाधारपृथिवीन्ध्यामुतेमाङ्गस्मैदेवायै हविषाव्विधेम ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अरुंधती० नमः दक्षिणां सम० ॥ २० ॥
 ॐ इदं हविःप्रजननम्मेऽअस्तुदशवीरुःसर्वगणंस्व-
 स्तये ॥ आत्कमसनिप्रजासनिपशुसनिलोकसन्धंभयस-

निअग्निं प्रजाम्बहुलाम्मे करोत्वन्नं पयोरेतोऽस्मासु-
 धत्त ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीस० नमः कर्पूरार्चिक्यं
 समर्पयामि ॥ २१ ॥ ॐ सुप्तास्यासन्परिधयुच्चिरं सुप्तसुमि-
 धः कृतां ॥ देवा यद्युज्ञन्तं न्वानाऽअर्बुधन्पुरुषम्पुञ्जम् ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीसहित० प्रदक्षिणां सम० ॥ २२ ॥
 ॐ यज्ञेन युज्यमानं यजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथुमान्यासन् ॥
 ते हुना कम्माहिमानः स च त्रयत्र पूर्वैसाध्यां सन्ति देवाः ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्ध० मंत्रपुष्पांजलिं समर्पयामि ॥ २३ ॥
 (प्रार्थना) ॐ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥
 यत्पूजितं मया पूर्वं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 अरुन्ध० नमः नमस्कारं समर्पयामि ॥ २४ ॥ अनेन मया
 वेदोत्सर्जनांगत्वेन कृतेन ध्यानावाहनादिषोडशोपचारैः पूजनेन
 अरुन्धतीसहितकश्यपादिसमर्पयः प्रीयंतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्र-
 ह्मार्पणमस्तु ॥ इति ऋषिपूजनम् ॥

अथ स्वपितृभ्यो यज्ञोपवीतदानम् ॥ तत्रादौ सर्वे प्राची-
 नावीतिनो दक्षिणामुखाः स्वपुरतो यज्ञोपवीतानि निधाय कुशोदकं
 गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः (तथा
 द्वितीयं) ॐ अमुकगोत्रेभ्यः अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमाता-

महेभ्यः (तृतीयं) ॐ कव्यबाढनलादिदिव्यपितृभ्यः इमानि
यज्ञोपवीतानि स्वधा संपद्यन्ताम् इति समर्पयेत् ॥ (जीवत्पितृकै-
रपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च यज्ञोपवीतानि देयानि)
ततः सव्यं कृत्वा सर्वान् ब्राह्मणान् गन्धादिना संपूज्य तेभ्यो
यज्ञोपवीतानि दत्त्वा सर्वैः सह स्वयमपि धार्याणि ॥

अथ यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥ आचम्य प्राणानायम्य
देशकालौ संकीर्त्य ॥ मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीष-
रमेश्वरप्रीत्यर्थं नूतनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये तदंगत्वेन यज्ञो-
पवीताभिमंत्रणं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य । ॐ इदंविष्णुर्विच-
क्रमे त्रेधानिर्दधेपदम् ॥ समूढमस्यपा७ सुरे स्वाहा ॥
ॐ आपोहिष्ठामयोभुव इत्यादिमंत्रैरुपवीतानि प्रक्षाल्य अनंतरं
दशगायत्रीमंत्रैरभिमंत्र्य पुष्पाण्यादाय तंतुषु देवतानामावाहनं
कुर्यात् ॥ तद्यथा-प्रथम-तंतौ ॐ कारमावाहयामि ॥
॥ १ ॥ द्वितीयतंतौ ॐ अग्निमावाहयामि ॥ तृतीयतंतौ
ॐ सर्पानावा० ॥ ३ ॥ चतुर्थतंतौ ॐ सोममावाह० ॥
॥ ४ ॥ पञ्चमतंतौ ॐ पितृनावाहयामि० ॥ ५ ॥ षष्ठ-
तंतौ ॐ प्रजापति० ॥ ६ ॥ सप्तमतंतौ ॐ अनिल० ॥
॥ ७ ॥ अष्टमतंतौ ॐ सूर्यमावाह० ॥ ८ ॥ नवमतंतौ
ॐ विश्वान्देवानावाहयामि ॥ ९ ॥ (अथ ग्रंथिदेव-

तानामावाहनम्) ग्रंथिमध्ये ॐ ब्रह्मणे नमः ब्रह्माणमावा-
हयामि ॥ १ ॥ ॐ विष्णवे नमः विष्णुमावाह० ॥
॥ २ ॥ ॐ रुद्राय नमः रुद्रमावाहयामि ॥ ३ ॥ ततः ॐ
प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः यथास्थानमहं न्यसामि इत्यावाह्य
गंधादिभिः पूजयेत् ॥ ततो ध्यानम् (ॐ प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं
कार्पाससूत्रोद्भवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्धयै च यशःप्रकाशं
जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम्) यज्ञोपवीतमिति मंत्रस्य पर-
मेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता त्रिष्टुच्छन्दः यज्ञोपवीतधारणे
विनियोगः ॥ ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं
पुरस्तात् ॥ आयुष्यमग्न्यै प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु
तैजः ॥ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्या-
मि ॥ अनेन मंत्रेण यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं
कुर्यात् । तत आचमनं कृत्वा ॥ “एतावद्दिनपर्यंतं ब्रह्मत्वं धारितं
मया ॥ जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥ १ ॥”
इति मंत्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण निःसार्य भूमौ त्यजेत् ।

१ यत्तु कात्यायनवाक्यम्—‘बह्वर्त्तं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ ” इति, तन्निरपेक्षार्थाभिधायक-
स्वशास्त्रविषयम् । सापेक्षं तु स्वशास्त्रे शास्त्रान्तरोक्तं ग्राह्यमिति स एवाऽऽह—
“यच्चाऽऽज्ञातं स्वशास्त्रायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि-
कर्मवत् ॥” इति । एवं च ‘यज्ञोपवीतम्’ इति मन्त्रस्य शास्त्रान्तरीयत्वेऽपि न
दोष इति सूक्ष्मीक्षणीयम् ॥

पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीजपं कुर्यात् ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥
यस्य स्मृत्या० ॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

अथोत्सर्गाङ्गमृषितर्पणम् ॥ आचम्य प्राणानायम्य देश-
कालौ संकीर्त्य छंदसां कचिदनध्यायादिकाले पठनादनधिका-
रिभिः श्रवणाच्च प्राप्तमालिन्यस्य निरासार्थमुत्सर्गाङ्गतर्पणमहं क-
रिष्ये ॥ इति संकल्प्य दक्षिणं जान्वाच्य ईशानाभिमुखः सव्येन
प्रागग्रैर्दमैर्देवतीर्थेन देवतर्पणं कुर्यात् ॥ ॐ विश्वे देवासुऽआ-
गतशृणुतामंऽइमं हवम् ॥ एदम्बुर्हिर्निषीदत ॥ १ ॥ वि-
श्वेदेवांशृणुतेमं हवम्मेयेऽअन्तरिक्षेयऽउपद्यविष्ट ॥ येऽ-
अग्निजिह्वाऽउतवायजत्राऽआसद्यास्मिन्बुर्हिर्षिमादयध्वम् ॥
॥ २ ॥ इति देवानावाह्य ॐ देवास्तृप्यंताम् ॥ ॐ छंदांसि
तृप्यंताम् ॥ ॐ वेदास्तृप्यंताम् ॥ ॐ ऋषयस्तृप्यंताम् ॥
ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यंताम् ॥ ॐ गंधर्वास्तृप्यंताम् ॥ ॐ इत-
राचार्यास्तृप्यंताम् ॥ ॐ संवत्सरास्तृप्यंताम् ॥ ततो वामं
जान्वाच्य ॥ दक्षिणामुखोऽपसव्येन तिलमिश्रितं जलमंजलौ

१ संग्रहे- 'उपाकर्मणि चोत्सर्गे गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा
पूर्वाणि संत्यजेत् ॥ " अन्यच्च- "सूतके मृतके चैव गते मासचतुष्टये । नवयज्ञो-
पवीतानि धृत्वा जीर्णानि संत्यजेत् ॥ नष्टे अष्टे नवं मन्त्राद् धृत्वा अष्टं जले
क्षिपेत् । " स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्य तत्कथंचन ॥

गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणो
वसुरूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ॥ ॐ अमुकगोत्रा अस्म-
त्पितामहाः अमुकशर्माणो रुद्ररूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ।
ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माण आ-
दित्यरूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ॥ इति स्वपितृस्तर्पयेत् ॥
एवं मातृमातामहादींश्च तर्पयेत् (जीवत्पितृकैः पुत्रैः शिष्यैश्वा-
चार्यस्य पितृतर्पणं कार्यं तद्यथा ॐ अमुकगोत्राः अस्मदाचार्य-
पितरस्तृप्यध्वं स्वधा नमः इति) ततः सव्यम् आचमनम् ॥
अथ वंशानां वाचनम् ॥ ॐ अयं पुर इत्यादिपंचानां सा-
ध्या ऋषयो यजूंषि प्राणभृतो देवताः ॥ मूर्द्धत्यादिद्वयो-
र्देवा ऋषयो यजूंषि लिङ्गोक्ता देवताः । माछन्दइत्यादि-
षोडशानां परमेष्ठी ऋषिर्यजूंषि लिङ्गोक्ता देवताः ऋषि-
तर्पणे विनियोगः ॥ सप्तऋषय इत्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः
॥ सप्तर्षयो देवताः जगती छन्दः ऋषितर्पणे विनियोगः ॥
ॐ अयं पुरोभुवस्तस्यप्राणोभौवायुनो व्वसुन्तः प्राणायुनो
गायत्री व्वासुन्ती गायत्र्यै ॥ गायत्र्यङ्गायत्रादुपा७शुरुपा-
७शोस्त्रिवृत्रिवृतोरक्षावस्वसिष्ठऋषिः प्रजापतिगृहीतया-
त्त्वयाप्राणङ्गह्लामिप्रजाभ्यः ॥ १ ॥ अयन्दक्षिणाविश्वकर्म-
तस्यमनांवैश्वकर्मणङ्ग्रीष्मोमानसस्त्रिष्टुब्धैष्मिन्निष्टुभः

स्वारुः स्वारुदन्तय्यामोतय्यामात्पञ्चदशं पञ्चदशाद्वृ-
 हद्भरद्वाजः ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयामनौ गृह्णामि प्रजा-
 भ्यः ॥ २ ॥ अयंपश्चात् ॥ अयंपश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य-
 चक्षुर्वैश्वव्यचसंवर्षाश्चाक्षुष्याजगती वार्षीजगत्याः ऋ-
 क्सममृक्समाच्छुक्रं शुक्रात्सप्तदशं सप्तदशाद्वैरूपं जम-
 दग्निः ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः
 ॥ ३ ॥ इदमुत्तरात्स्वस्तस्य श्रोत्रं सौवर्णशरच्छोऽन्यनुष्टु-
 पशारद्यनुष्टुभेऽण्डमैडान्मन्थी मन्थिनं ऽएकविंशं एकवि-
 ंशद्वैराजं विश्वामित्रः ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं-
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ४ ॥ इयमुपरिमतिस्तस्यै वाङ्मा-
 त्याहैमन्तोवाच्यं पंक्तिर्हैमन्ती पङ्क्त्यै निधनं वन्निधनं वतु-
 ऽआग्रयणं ऽआग्रयणत्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशा-
 भ्यां ७ शाकुरैव ते विश्वकर्मः ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
 वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यो लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ५ ॥ लो-
 कम्पृणाच्छिद्रुम्पृणाथोसीदद्भुवात्वम् ॥ इन्द्राग्नीत्वावृह-
 स्पतिरस्मिन्मन्योनावसीषदन् ॥ ६ ॥ ताऽअस्यसूददोहसुः

५ सोमं श्रीणन्ति पृथ्वयः ॥ जन्मन्देवानां विश्विष्णवा-
 रौ च नेदिवरं ॥ ७ ॥ इंद्रं विश्वाऽअवीवृधन्त समुद्रं च सु-
 द्भिरं । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं मतिम् ॥
 ॥ ८ ॥ मूर्धाव्ययः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं व्ययो मयन्दु-
 श्छन्दो विष्टम्भो व्ययो धिपतिश्छन्दो विश्वकर्म व्ययः प-
 रमेष्ठी छन्दो वस्तो व्ययो विवृलच्छन्दो व्युष्णिर्वयो विशाल-
 छन्दो रुरुषो व्ययस्तुद्रच्छन्दो व्याघ्रो व्ययो नाधृष्टुच्छन्दः सि-
 र्धो व्ययश्छदिश्छन्दः पष्ठवाड्यो बृहती छन्दऽउक्षा व्ययः
 कुक्षुश्छन्दऽऋष्यो व्ययः सतो बृहती छन्दो नडान्वयः ॥
 ॥ ९ ॥ अनडान्वयः पंक्तिश्छन्दो धेनुर्वयोजगती छन्दः-
 रुयविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दित्यवाड्यो विराट् छन्दो पञ्चावि-
 र्वयो गायत्री छन्दश्चित्सो व्ययऽउष्णिक् छन्दस्तुष्यवाड्यो
 नुष्टुप् छन्दो लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ १० ॥ माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः
 प्रतिमाच्छन्दोऽअस्त्रीवयश्छन्दः पंक्तिश्छन्दऽउष्णिक् छ-
 न्दो बृहती छन्दो नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छ-

न्दोजगतीच्छंदः पृथिवीच्छंदः ॥ ११ ॥ पृथिवीच्छन्दोन्त-
 रिक्षच्छन्दोद्यौश्छन्दुः समाश्छन्दोनक्षत्राणिच्छन्दोवाक्छ-
 न्दोमनुश्छंदः कृषिश्छन्दोहिरण्युच्छन्दोगौश्छन्दोजाच्छन्दो-
 श्वश्छंदः ॥ १२ ॥ अग्निर्देवताव्वातोदेवतासूर्योदेवताचं-
 द्रमादेवताव्सर्वोदेवतारुद्रादेवतादित्यादेवतामरुतोदेवता-
 विश्वेदेवादेवताबृहस्पतिर्देवतेन्द्रोदेवताव्वरुणोदेवता ॥ १३ ॥
 एवच्छन्दोव्वरिवृच्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दः
 आच्छच्छन्दो मनुश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः
 समुद्रश्छन्दः सरिरश्छन्दः ककुच्छन्दस्त्रिकुच्छन्दः काव्य-
 च्छन्दोऽ अङ्गुपच्छन्दोक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छ-
 न्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुराभ्रजश्छन्दः आच्छच्छन्दः
 प्रच्छच्छन्दः ॥ १४ ॥ आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः सैव्य-
 च्छन्दोव्वियच्छन्दोबृहच्छन्दोरथन्तरच्छन्दो निकायश्छन्दो-
 व्विवचश्छन्दोगिरिश्छन्दोभ्राजश्छन्दः स्रुस्तुपछन्दोनुष्टु-
 प्छन्दुऽ एवश्छन्दोव्वरिवृश्छन्दोव्वयश्छन्दोव्वयस्कृश्छं-
 दोव्विष्पद्वाश्छन्दोविशालच्छन्दश्छुदिश्छन्दोदूरोहणच्छ-

न्दस्तन्द्रच्छन्दोऽअङ्गांकच्छन्दः ॥ १६ ॥ रुश्मिनासुत्या-
 यसत्याञ्जिन्वप्रेतिनाधर्मणाधर्मिञ्जिन्वान्वित्यादिवादिवञ्जि-
 न्व सन्धिनान्तरिक्षेणांतरिक्षञ्जिन्वप्रतिधिनापृथिव्यापृथि-
 वीञ्जिन्वविष्टम्भेनवृष्ट्यावृष्टिञ्जिन्वप्रवयान्हाहर्जिन्वानुया-
 राज्यारात्रीञ्जिन्वोशिजाव्वसुभ्योव्वसूञ्जिन्वपप्रकेतेनादित्ये
 भ्यऽआदित्याञ्जिन्वतन्तुना रायं ॥ १६ ॥ नन्तुनारायस्पो-
 षेणरायस्पोषञ्जिन्वसुठसुप्पेण श्रुतायश्रुतञ्जिन्वैडेनौषधी-
 भिरोषधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्तनूजिन्वव्वयोधसाधीतेना-
 धीतञ्जिन्वाभिजितातेजसा तेजोञ्जिन्व ॥ १७ ॥ प्रतिपदसिप्प्र-
 तिपदैत्वानुपदैस्यनुपदैत्वासम्पदसि सम्पदैत्वातेजोसितेज-
 सेत्वात्रिवृदसि ॥ १८ ॥ त्रिवृदसित्रिवृतेत्वाप्प्रवृदसिप्प्रवृतेत्वा-
 विवृदसिविवृतेत्वासवृदसि सवृतेत्वाक्रमोस्याक्रमायत्वा-
 सङ्क्रमोसिसङ्क्रमायत्वोत्क्रमोस्थुत्क्रमायत्वोत्क्रान्तिरस्थु-
 त्क्रान्त्यैत्वाधिपतिनोर्जोर्जोञ्जिन्व ॥ १९ ॥ राइयसिप्प्राची-
 दिग्वसंवस्तेऽदेवाऽअधिपतयोग्निर्हतीनाम्प्रतिधर्तात्रिवृत्त्वा-
 स्तोमं पृथिव्याऽश्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायैस्तब्भनातु-

रथन्तरुर्ऋतं सामुप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्प्रथ-
 मजादेवेषु दिवोमात्रयाव्वरिम्णाप्प्रथन्तुविधुर्ताचायमधिप-
 तिश्च तेत्त्वासर्व्वेसँव्विदुनानाकंस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमान-
 श्चसादयन्तु ॥ २० ॥ विराडसिदक्षिणादिग्युद्रास्तैर्देवाऽ-
 अधिपतयऽ इन्द्रोहेतीनांप्रतिधुर्तापिश्चदुशस्त्वास्तोमःपृथि-
 व्या७श्रयतुप्रऽउगमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातुबृहत्सामुप्रति-
 ष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्प्रथमजादेवेषु दिवोमात्रया
 व्वरिम्णाप्प्रथन्तुविधुर्ताचायमधिपतिश्च तेत्त्वासर्व्वेसँव्वि-
 दानानाकंस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानश्चसादयन्तु ॥ २१ ॥ सु-
 म्म्राडसिप्रतीचीदिगादित्यास्तैर्देवाऽअधिपतयोव्वरुणोहे-
 तीनाम्प्रतिधुर्तासप्तदुश स्त्वास्तोमःपृथिव्या७श्रयतु म-
 रुत्त्वतीयमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातुवैरूपठंसामुप्रतिष्ठित्या-
 ऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्प्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयाव्वरिम्णा
 प्रथन्तु विधुर्ता चायमधिपतिश्च तेत्त्वासर्व्वेसँव्विदुनाना-
 कंस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानश्चसादयन्तु ॥ २२ ॥ स्वराडस्युदी-
 चीदिङ् मरुतस्तेदेवाऽअधिपतयः सोमोहेतीनाम्प्रतिधुर्तैर्क-

विठंश स्त्वास्तोमः पृथिव्याऽश्रयतुनिष्कैवल्यमुक्थम-
व्यथायै स्तम्नातु वैराजठंसामप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋ-
षयस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयाव्वरिम्णाप्रथन्तु विधु-
र्ताचायमधिपतिश्च तेत्वासर्वेसंविदानानाकस्य पृष्ठेस्वर्गेलोकि-
यजमानश्च सादयन्तु ॥ २३ ॥ अधिपत्वन्यसि बृहतीदिश विश्वे-
ते देवाऽअधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनामप्रतिधर्तात्रिणव त्रय-
स्त्रिंशौ स्त्वास्तोमौ पृथिव्याऽश्रयता वैश्वदेवाग्निमारुतेऽऋ-
क्थेऽअव्यथायै स्तम्नीताऽशाक्करैव ते सामनीप्रतिष्ठित्याऽ
अन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयाव्वरिम्णा-
प्रथन्तु विधुर्ताचायमधिपतिश्च तेत्वासर्वेसंविदानानाक-
स्य पृष्ठेस्वर्गेलोके यजमानश्च सादयन्तु ॥ २४ ॥ अयम्पुरोहरि-
केश तंसूर्यैरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ
पुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसौ दङ्क्षणवः पशवो हेति
पौरुषेयो बधः प्रहेति स्तेभ्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडय-
न्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो द्रेष्टितमेषाञ्जभेदध्मं ॥ २५ ॥ अय-
न्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चित्रश्च सेनानीग्रा-

मण्यौमेनकाचसहजुन्याचाप्सरसौ वातुधानाहेतीरक्षां७सि
 प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मो
 यश्चनो द्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ २६ ॥ अयम्पुश्चाद्विश्व-
 व्यचास्तस्यरथप्रोतुश्चासंमरथश्चसेनानीग्रामण्यौप्रुम्लोचंती
 चानुम्लोचंतीचाप्सरसौव्याग्राहेति८सुर्पा८प्रहेतिस्तेभ्यो
 नमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनो द्वेष्टि-
 तमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ २७ ॥ अयमुत्तरात्सुयद्वंसुस्तस्यता-
 क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामण्यौव्विश्वार्चीचघृताचीचाप्स-
 रसावापोहेतिर्वातु८प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनो
 मृडयन्तु तेयन्दिष्मो यश्चनो द्वेष्टितमेषाञ्जम्भे दध्मः ॥
 ॥ २८ ॥ अयमुपथ्यर्वाग्गवंसुस्तस्य सेनजिच्चसुषेणश्च सेना-
 नीग्रामण्यौऽउर्वशीचपूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हेतिर्वि-
 द्युत्प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मो
 यश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ २९ ॥ ॐ सुप्तऽऋषयं-
 प्रतिहिताः शरीरे सुप्तरक्षन्तिसदुमग्रमादम् । सुप्तापः स्व-
 पतोलोकमीयुस्तत्र जागृतोऽस्वप्नजौसत्रसदौ च देवौ ॥

॥ ३० ॥ मन्त्रोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ (वंशानां वाचनम्)
 अथवर्ठशः समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो मांडूकाय-
 नेमांडूकायनिर्मांडव्यान्मांडव्यत्कौत्सात्कौत्सोमाहित्थेर्मा-
 हित्थिर्वामकक्षायणाद्रामकक्षायणो वात्स्याद्रात्स्यत्सां-
 डिल्याच्छांडिल्यत्कुश्रेऽकुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तंबायनाद्यज्ञ-
 वचा राजस्तंबायनस्तुरात्कावषेयात्तुरात्कावषेयः प्रजापतेर्
 प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयंभुर्ब्रह्मणे नमः ॥ वं० ऋ० तृ० ॥ १॥
 अथवर्ठशस्तदिदंवर्ठशौपर्णाय्याच्छौपर्णाय्योगौतमा-
 द्गौतमो वात्स्याद्रात्स्यो वात्स्याच्चपाराशर्य्याच्चपाराशर्य्यः
 सांकृत्याच्चभारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्वशाण्डिल्याच्च
 शाण्डिल्योवैजवापाच्च गौतमाच्चगौतमोवैजपायनाच्चवैष्टपु-
 रेयाच्चवैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्चरौहिणायनाच्चरौहिणायनः
 शौनकाच्चात्रेयाच्चरैभ्याच्च रैभ्यत्पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डि-
 न्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डि-
 न्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चग्निवेश्याच्च ॥ २॥ अग्निवेश्यः
 सैतवात्सैतवत्पाराशर्य्यात्पाराशर्य्योजातूकण्याज्जातूकण्यो

भारद्वाजाद्भारद्वाजोभारद्वाजाच्चासुरायणाच्चगौतमाच्चगौत-
मोभारद्वाजाद्भारद्वाजोवैजवापायनाद्वैजवापायनंकौशि-
कायनेंकौशिकायनिर्घृतकाशिकादृतकौशिकंपाराशर्य्या-
यणात्पाराशर्य्यायणंपाराशर्य्यात्पाराशर्य्योजातूकर्ण्याजा-
तूकर्ण्योभारद्वाजाद्भारद्वाजोभारद्वाजाच्चासुरायणाच्चयास्का-
च्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजञ्घनेरौपजञ्घनिरासुरेरासु-
रिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ ३ ॥ आत्रेयादात्रेयो
माण्टेर्माण्टिगौतमाद्गौतमोगौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यं
शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यं कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यकाप्यं
कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवोव्विदर्भीकौण्डि-
न्याद्विद्वर्भीकौण्डिन्यो व्वत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवं
पथंसौभरात्पन्थांसौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
आङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोव्विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा-
द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽआथर्वणाद्दध्य-
ङ्माथर्वणो देवादथर्वाद्देवो मृत्योःप्राध्वर्त्तंसनान्मृत्युः प्रा-
ध्वर्त्तंसनः प्रध्वर्त्तंसनात्प्रध्वर्त्तंसनऽएकषरेकर्षेर्विप्रचित्ते-

विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोऽसनारुऽसनातुनात्सनातुनं
 सुनगात्सुनगं परमेष्ठिनं परमेष्ठाब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भुब्रह्मणे
 नमः ॥ वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ ४ ॥ अथ वर्णशस्तदिदं व्यवर्त
 शौपर्णायाश्छौपर्णाय्योगौ तमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो
 वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्ख्यत्याच्च भारद्वाजाच्च
 भारद्वाज औदवाहेश्च शांडिल्याच्च शांडिल्यो वैजवापाच्च गौ-
 तमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टुपुरेयाच्च वैष्टुपुरेयः शां-
 डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकायाच्च जैवन्ता-
 यनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौंडिन्यायनाच्च कौं-
 डिन्यायनः कौंडिन्याभ्यां कौंडिन्यऽऔर्णवाभेभ्यऽऔर्ण-
 वाभां कौंडिन्यात् कौंडिन्यः कौंडिन्यात् कौंडिन्यः कौंडि-
 न्याच्च अग्निवेश्याच्च ॥ ५ ॥ अग्निवेश्यः सैतवात्सैतवः पाराश-
 र्यात्पाराशर्या जातुकर्ण्या जातुकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो
 भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वा-
 जो वलाकाकौशिकाद्दलाकाकोशिकुंकाषायणात्काषायणं
 सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजञ्घनेरौपज-

ज्घनिं सायकायनात्सायकायनं कौशिकायनेऽ कौशि-
 कायनिर्घृतकौशिकाद्धृतकौशिकं पाराशर्याणात्पाराशर्या-
 यणं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्याजातूकण्यो भार-
 द्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च वास्कुच्चासुराय-
 णस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजज्घनेरौपजज्घनिरासुरेरासुरिर्भारद्वा-
 जाद्भारद्वाजो अत्रेयात् ॥ ६ ॥ अत्रेयादात्रेयोमण्डिर्माटि-
 गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यं शांडिल्या-
 च्छांडिल्यः केशोर्षात्काप्यात्केशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
 तात्कुमारहारितोगुलवाद्गुलवो विदभीर्कौडिन्याद्विदभी-
 कौडिन्यो वत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौ-
 भरात्पन्थाः सौभरो यास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गि-
 रसऽ आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्व-
 रूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽ आथर्वणाद्दध्यङ्काथ-
 र्वणो देवादथर्वादेवो मृत्योः प्राध्वर्त्सनान्मृत्युः प्राध्वर्त्-
 सनः प्रध्वर्त्सनात्प्रध्वर्त्सनऽ एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तोर्विप्र-
 चित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः स-

नगात्सुनगं परमेष्ठिनं परमेष्ठीब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भुब्रह्मणे
 नमं वशोक्ताऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ ७ ॥ अथव्वर्तुशस्तु-
 दिदंवयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रोव्वात्सीमाण्डवीपुत्रा-
 द्वात्सीमाण्डवीपुत्रं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोगार्गीपुत्रा-
 द्गार्गीपुत्रं पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपु-
 त्रोगार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रोवाडेयीपुत्राद्वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रा-
 न्मौषिकीपुत्रोहारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रोभारद्वाजीपुत्रा-
 द्भारद्वाजीपुत्रं पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रंशौनकीपुत्राच्छौनकी-
 पुत्रं ॥ ८ ॥ काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीवा-
 लाक्या माठरीपुत्रं कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रोबौधीपुत्राद्बौ-
 धीपुत्रंशालंकायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो व्वार्षगणीपुत्रा-
 द्वार्षगणीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽअत्रेयीपुत्रादात्रेयीपु-
 त्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोव्वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वा-
 जीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो व्वा-
 कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्रऽआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रं
 शौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रंसाङ्गतीपुत्रात्साङ्गतीपुत्रं ॥ ९ ॥

आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बायनी-
 पुत्रोजायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूका-
 यनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रं शाण्डिलीपुत्रा-
 च्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रं क्रौञ्चिकी-
 पुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो भालुकी-
 पुत्राद्भालुकीपुत्रं प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रं सा-
 ज्जीवीपुत्रात्साज्जीवीपुत्रं काशकेशीपुत्रात्काशकेशीपुत्रं ॥
 ॥ १० ॥ प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनं प्राश्रीपुत्रऽआसुराय-
 णादासुरायणऽआसुरेरासुरिर्वाज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्द-
 लकादुद्दालकोरुणादुरुणऽउपवेशेरुपवेशिं कुश्रे कुश्रि-
 र्वाजश्रवसो वाजश्रवाज्जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बा-
 ध्योगोसिताद्वार्षगणादुसितोव्वार्षगणो हरितात्कुश्यपाद्ध-
 रितं कुश्यपं शिल्पात्कुश्यपाच्छिल्पं कुश्यपं कुश्य-
 पात्रैध्रुवे कुश्यपेनैध्रुविर्वीचोव्वागम्भिण्याऽअम्भिण्या
 दित्यादादित्यानि मानिशुक्लानि यजुःपि व्वाजसनेयेन
 याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ११ ॥ वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥

इमावेव गौतमभरद्वाजावयुमेव गौतमोयं भारद्वाजुऽइमा-
वेवविश्वामित्रजमदग्री अयुमेवविश्वामित्रोयं जमदग्निरि-
मावेव वसिष्ठकश्यपा वयुमेववसिष्ठोयं कश्यपोव्वागेवा-
त्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेतिहवै नुमैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता-
भवति सुर्वमस्यान्नम्भवति षऽएवंवेद ॥ १२ ॥ ब्राह्म-
णोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ ॐ तत्सवितुरिति चतुर्वारं गायत्रीं
पठेत् ॥ इति प्रति वंशवंशोक्तानामृषीणां तर्पणम् ॥ ततः सर्वे
ॐ विरताः स्म इति सरुदुचैर्ब्रूयुः ॥

॥ अथाध्ययनक्रमः ॥

चत्वारिंशत् ४० अध्यायमंत्राः ॥ ॐ इषेत्वोर्जेत्वा
वायवस्थदेवोवः सविता प्रार्पयतुश्रेष्ठतमायुर्कर्मणऽआप्या-
यध्वमग्न्याऽइन्द्रायभागम्प्रजावतीरनमीवाऽअयुक्षमामाव-
स्तेनऽईशतुमा धशंठन्सोध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौस्यातबुद्धी-
र्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥ कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये
त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि ॥ वेदिरसि बर्हिषेत्वाजुष्टम्प्रोक्षामिबर्हि-
रसिषुग्भ्यस्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि ॥ २ ॥ सुमिधाग्निर्दुवस्य-

तघृतैर्बोधयुतातिथिम् ॥ आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ ३ ॥ एद
 मंगन्मदेवयजनम्पृथिव्यावन्नदेवासोऽअजुषन्तु विश्वेऽऋ-
 क्सामाभ्यां८९सन्तरन्तोषजुर्भीरायस्पोषेण समिषामदेमऽ
 इमाऽआपःशमुमे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वर्धितेमैन-
 र्ठर्हिर्त्सी९ ॥ ४ ॥ अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य
 तनूरसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवेत्वाश्ये-
 नायत्वासोमभृतेविष्णवेत्वाग्रयेत्वारायस्पोषदेविष्णवेत्वा
 ॥ ५ ॥ देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो
 हस्ताभ्याम् ॥ आददेनार्धिसिद्धमृहर्क्षसांश्रीवाअपि-
 कृन्तामि ॥ षवोसिषवयास्मद्वेषोषवयारांतीः ॥ दिवेत्वान्त-
 रिक्षायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्धन्ताँल्लोकाँ पितृषदनाँ पितृ-
 षदनमसि ॥ ६ ॥ वाचस्पतयेपवस्ववृष्णो अर्ठशुभ्याङ्ग-
 भस्तिपूतोदेवोदुँवभ्यः पवस्वयेषांभागोऽसि ॥ ७ ॥
 उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वाविष्णंऽउरुगायैपतेसोमस्व
 र्ठरक्षस्वमात्वादभन् ॥ ८ ॥ देवसवितुँ प्रसुवयज्ञम्प्रसु-
 वयज्ञपतिम्भगाय ॥ दिव्योगन्धर्वँ केतुपूर् केतन्नँ पुना-

तुवाचस्पतिर्वाजन्नरं स्वदतु स्वाहा ॥ ९ ॥ अपोदेवा-
 मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वश्चितानां ॥ यार्भिर्मित्रा-
 वरुणावभ्यषिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरांतीं ॥ १० ॥
 युञ्जानं प्रथमम्मनस्तुत्वायंसविताधियं ॥ अग्नेज्योतिर्नि-
 चार्यं पृथिव्याऽध्याभरत ॥ ११ ॥ दृशानोरुक्मऽ-
 उर्याव्यद्यौदुर्मर्षमायुं ॥ श्रियेरुचानं ॥ अग्निरमृतोऽभ-
 वद्वयो भिर्षदेनद्यौरजनयत्सुरेताः ॥ १२ ॥ मयि गृह्णाम्य-
 त्रेऽअग्निठरायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय मामुं
 देवतांसचन्ताम् ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवसोनिर्ध्रुवासिं
 ध्रुवैर्योनिमासीदसाधुया ॥ उर्यस्यकेतुम्प्रथमञ्जुषा-
 णाऽअश्विनाध्वर्यूसांदयतामिहत्वां ॥ १४ ॥ अग्ने
 जातान्प्रणुदानं सपत्नान् प्रत्यजातान्नुदजातवेदं ॥ अग्निं
 नोब्रूहि सुमनाऽअहेडुस्तवस्यामशर्म ॥ स्त्रिवरुथऽ
 उद्गौ ॥ १५ ॥ नमस्ते रुद्र मन्यवंऽउतोतऽइषवेनमः ॥
 बाहुभ्याभुतते नमः ॥ १६ ॥ अश्मन्नूर्जं पर्वतेशिश्रियाणा-
 मद्रचऽओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधिसम्भृतम्पयः ॥

तान्नुद्दृषमुर्जन्वत्त मरुतंसठरराणाऽ अश्मं९स्तुक्षुन्म-
 यितुऽऊर्येद्विष्मस्तंतेगुगृच्छतु ॥ १७ ॥ व्वाजंश्चमेप्रस-
 वश्चमेप्रयतिश्चमेप्रसितिश्चमेधीतिश्चमेकतुश्चमेस्वरंश्चमेश्लो-
 कंश्चमेश्रावश्चमेश्रुतिश्चमेज्योतिश्चमेस्वश्चमे युज्ञेनकल्प-
 न्ताम् ॥ १८ ॥ स्वाद्वीन्त्वांस्वादुनांतीव्रान्तीव्रेणामृतांमृ-
 मृतेन । मधुमतीमधुमतासृजामिसठसोमेन सोमोऽस्य-
 श्विभ्याम्पच्यस्वसुरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥
 ॥ १९ ॥ क्षत्रस्ययोनिरसिक्षत्रस्यनाभिरसिमात्वाहिठंसी-
 न्मामाहिठंसी ॥ २० ॥ इमम्मेव्वरुणश्रुधीहवमद्याचमृ-
 डयत्वामवस्युराचके ॥ २१ ॥ तेजोऽसि शुक्रममृतमायु-
 ष्याऽआयुर्मेपाहि ॥ देवस्य त्वासवितुं प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
 भ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामार्ददे ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्त-
 ताग्नेभुतस्यजातः पतिरेकऽ आसीत् ॥ सदाधारपृथिवी-
 न्ध्यामुतेमाङ्गस्मैदेवार्धहविषा विधेम ॥ २३ ॥ अश्वस्तू-
 पुरोगोमृगस्तेप्राजापत्याः ॥ कृष्णग्रीवऽआग्नेयो रुराटेपुर-
 स्तात्सारस्वती मेष्पयधस्ताद्वन्वोरश्विनावधोरांमौबाह्वोः

सौमापौष्णः श्यामोनाभ्याँसौर्ययामौश्वेतश्चकृष्णश्च
 पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौलोमशसंक्थौसक्थ्योर्वायव्यः श्वेतःपुच्छः
 इन्द्रायस्वपस्यायवेहद्वैष्णवोवामुनः ॥ २४ ॥ शादन्द
 द्विरवकान्दन्तमूलैर्मृदुम्बस्वैस्तेगान् दठिष्ठाभ्याँसरस्व-
 त्याऽअग्रजिह्वाजिह्वायाऽउत्सादमवक्रन्देनतालुव्वाजुठहनु-
 भ्यामपआस्येनवृषणमाण्डाभ्यामादित्याँश्मश्रुभिः पन्था-
 नम्भ्रूभ्यान्द्यावापृथिवीवर्तौभ्याँव्विद्युतङ्कनीनकाभ्या ७
 शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्याणि पक्ष्माण्यवार्याऽ
 इक्षवोऽवार्याणि पक्ष्माणि पार्याऽ इक्षवः ॥२५॥ अग्निश्च
 पृथिवीच सन्नतेतेमेसन्नमतामदो वायुश्चान्तरिक्षश्चसन्नतेते
 मेसन्नमतामदऽ आदित्यश्च द्यौश्च सन्नतेतेमेसन्नमतामदऽ
 आपश्च वरुणश्चसन्नतेतेमेसन्नमतामदः ॥ सप्तसुतसदोअष्ट-
 मीभूतसार्धनी ॥ सकामा २ अध्वनस्कुरुसुञ्ज्ञानमस्तुमेऽ
 मुना ॥ २६ ॥ समास्त्वामऽऋतवोवर्धयन्तुसंवत्सराऽऋ-
 षयोयानिसत्या ॥ सन्दिग्येनदीदिहिरोचनेनविश्वाऽआभा-

हिप्रदिशुश्चतस्रं ॥ २७ ॥ हातायक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे-
 नाभापृथिव्याऽअर्धं ॥ दिवोवर्ष्मन्त्समिध्यतओऽजिष्ठ-
 श्वर्षणीसहाम्पेत्वाज्यस्यहोतुर्धज ॥ २८ ॥ समिद्धोऽअञ्ज-
 न्कृदरम्मतानाङ्घ्रतमग्नेमधुमुत्पिन्वमानं॥वाजीवहन्वाजि-
 नञ्जातवेदोदेवानां॥वक्षिप्रियमासुधस्थम् ॥ २९ ॥ देवसवि-
 त्प्रसुवयुज्ञम्प्रसुवयुज्ञपतिभगाय ॥ दिव्योगन्धुर्वं केतुषूँ
 केतन्नं पुनातुवाचस्पतिवोचन्नं स्वदतु ॥ ३० ॥ सहस्र-
 शीर्षपुरुषं सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥ सभूमिर्धसुर्वतस्पृत्वा-
 त्यतिष्ठदशांगुलम् ॥ ३१ ॥ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु-
 चन्द्रमां॥तदेवशुक्रन्तद्ब्रह्मतदाऽआपुंस्तत्प्रजापतिं॥३२॥
 अस्याजरासोदुमामरित्राऽअर्चद्धमासोऽअग्रयं॥पावकाः ॥
 श्वितीचयं॥श्वात्रासौभुरण्यवौवनुर्षदौवायवोनसोमां॥३३॥
 यजाग्रतोदुरमुदैतिदैवन्तदुंसुप्तस्यतथैवेति ॥ दूरङ्गमञ्ज्यो-
 तिषाञ्ज्योतिरेकन्तन्मेमनं॥शिवसङ्कल्पमस्तु ॥३४॥अपे-
 तोयन्तुपुण्योसुम्नादेवपीयवं॥अस्यलोकःसुतावतं॥
 द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तैर्व्यमोददात्ववसानंमस्मै ॥ ३५ ॥

ऋचँवाचम्प्रपद्ये मनोवजुःप्रपद्येसामप्राणम्प्रपद्ये चक्षुः
 श्रोत्रम्प्रपद्ये वागोर्जःसहोमयोमयि प्राणापानौ ॥ ३६ ॥ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ आद-
 देनारिरसि ॥ ३७ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
 भ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ आददेऽदित्यैरास्त्रांसि ॥ ३८ ॥
 स्वाहा प्राणेभ्यःसाधिपतिकेभ्यः ॥ पृथिव्यैस्वाहाग्नयेस्वा-
 हान्तरिक्षायस्वाहा ॥ वायवेस्वाहादिवेस्वाहासूर्यायस्वा-
 हा ॥ ३९ ॥ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ॥
 तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ ४० ॥ हिर-
 ण्ययेन पात्रेण सत्यस्यापिहितम्मुखम् ॥ योसावादित्ये पुरुषः
 सोऽसावहम् ॥ ४१ ॥ ॐ ३ खम्ब्रह्म । अध्यायोक्ता ऋषय-
 स्तृप्यन्ताम् ॥

अथ शतानि ॥ ॐ इषेत्योर्जेत्वा० ॥ १ ॥ परित्यजन्व-
 नोहेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ॥ अथोषइषुधिस्तवारोऽअ-
 स्मन्निधेहितम् १६ । १२ ॥ २ ॥ अग्नेनयंसुपथारायेऽअ-
 स्मान्विश्वानि देवयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुरा-

णमेनोभूर्येष्टान्तेनमऽउक्तिविविधे ५ । ३६ ॥ ३ ॥ उप-
 यामगृहातोसिसुशर्मासिसुप्रतिष्ठानोबृहदुक्षायनमः ॥ विश्वे-
 भ्यस्त्वादेवेभ्यऽएषतेषोनिर्विभ्यस्त्वादेवेभ्यः ८ । ८ ॥
 ४ ॥ सोमस्युत्विषिरसितवैवमेत्विषिर्भूयात् । मृत्योः पा-
 हिऽओजोसिसहोस्यमृतमसि १० । ५ ॥ ५ ॥ परस्याऽ
 अधि सँव्वतो वराँ २ ॥ ५अभ्यन्तर ॥ यत्राहमस्मि ताँ २ ॥
 ५अव ॥ ११ । ७१ ॥ ६ ॥ अन्यावोऽन्यामवत्वान्या-
 न्यस्याऽउपावत ॥ तां सर्वाँः सँव्विदुनाऽइदम्प्रावता-
 व्वचः १२ । ८८ ॥ ७ ॥ राइयंसिप्राचीदिग्विराडसि
 दक्षिणादिक्सुम्राडसिप्रतीचीदिक्स्वराडस्युदीचीदिगधिप-
 न्यांसबृहतीदिक् १४ ॥ १३ ॥ ८ ॥ नमो हिरण्यबाहवे सेना-
 न्यै दिशाञ्चपतये नमो नमो बृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशू-
 नाम्पतये नमोनमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पृथीनाम्पतये
 नमोनमाहरिकेशायोपवीतिनै पुष्टानाम्पतये नमोनमोब-
 भ्रुशाय १६ । १७ ॥ ९ ॥ इन्द्रेमम्प्रतरान्नयसजाताना-
 मसद्वशी ॥ समैन्नव्वर्चसासृजदेवानाम्भागदाऽअसत् ॥ १७ ॥

५१ ॥ १० ॥ इमौतैपुक्षावजरोपतुत्रिणौ बाभ्याऽंरक्षाऽं
 स्यपुहऽस्यमे ॥ ताभ्यांपतेमसुकृतासुलोकंयत्रऽऽरुषयो
 जुग्मुऽप्रथमजाऽपुराणां ॥ १८ ॥ ५२ ॥ ११ ॥ अन्ना-
 त्परिस्तुतोरसुम्ब्रह्मणा० ॥ १९ ॥ ७५ ॥ १२ ॥ अश्विना-
 तेजसाचक्षुःप्राणेनुसरस्वतीवीर्यम् ॥ वाचेन्द्रोबलेनेन्द्राय
 दधुरिन्द्रियम् २० ॥ ८० ॥ १३ ॥ पृथिव्यैस्वाहान्तरि-
 क्षायस्वाहादिवेस्वाहासूर्षायस्वाहाचन्द्रायस्वाहा नक्षत्रेभ्यः
 स्वाहौषधीभ्यः स्वाहावनस्पतिभ्यः स्वाहापरिष्टुवेभ्यः
 स्वाहाचराचरेभ्यः स्वाहांसरीसृपेभ्यःस्वाहा ॥ २२॥२९॥
 ॥ १४ ॥ प्रजापतयेचवायवेच गोमृगोवरुणायारण्योमेषो-
 बमायकृष्णो मनुष्यराजार्थं मर्कटःशार्दुलायरोहिद्वेषभा-
 र्गवयीक्षिप्रश्येनाय वर्तिकानीलङ्गोः कृमिःसमुद्रायशि-
 शुमारोहिमवंतेहुस्ती २४ । ३० ॥ १५ ॥ तेऽअस्यषोष-
 णेदिव्येनषोनाऽउषासानक्ता ॥ इमंयज्ञमंवतामध्वरन्नः
 २७ । १७ ॥ १६ ॥ तन्नूनपात्पुथऽऽकृतस्युषानान्मध्वास-
 मञ्जन्स्वदयांसुजिह्वमन्मानिधीभिरुतबुद्धमृध्रन्दैवत्राचकृणु

हृध्वरन्नः २९ । २६ ॥ १७ ॥ अयमिहप्रथमोधाधिधा-
 तृभिर्होतायजिष्ठोऽध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानोभृगवोविरुरु-
 च्चर्वनेषु चित्रं विभ्वँविशेविशे ॥ ३३ । ६ ॥ १८ ॥ अनु-
 नोऽद्यातुमतिर्वज्रन्देवेषु मन्यताम् ॥ अग्निश्च हव्यवाहनो
 भवतन्दाशुषे मयः ॥ १९ ॥ इत्यग्रंऽआसीन्मुखस्य तेद्य
 शिरोराध्यासन्देवयजने पृथिव्याः ॥ मुखायत्वा मुखस्य
 त्वा शीर्ष्णे ३७ । ६ ॥ २० ॥

अथ कण्डिकाः ॥ व्रतमुपैख्यन् ॥ १ ॥ सवैकपालान्यवान्य-
 तुरऽउपदुधाति ॥ २ ॥ सवैसुचलंसम्माष्टिं ॥ ३ ॥ हिङ्गृत्या-
 न्वाह ॥ ४ ॥ सवैप्रवरायाश्रावयति ॥ ५ ॥ ऋतवोहवैदेवेषुय-
 ज्ञेभागमीषिरे ॥ ६ ॥ सवैपर्णशाख्याव्वर्त्मानपाकरोति ॥
 ७ ॥ मनुवेहवैप्रातलं ॥ ८ ॥ सवत्राह ॥ ९ ॥ सससद्वाइतश्चे-
 तश्चसम्भुरन्ति ॥ १० ॥ उद्धृत्याहवनीयम्पूर्णहुतिं जुहोति
 ॥ ११ ॥ सूर्योहवाऽअग्निहोत्रम् ॥ १२ ॥ अथहुतेऽग्निहो-
 त्रऽउपतिष्ठते ॥ १३ ॥ प्रजापतिर्हवाऽइदमग्र एकऽएवास
 ॥ १४ ॥ पित्रामहाहविषाह वैदेवाव्वत्रजगुरुं ॥ १५ ॥ देव-

वजनञ्जोषयन्ते ॥ १६ ॥ दुक्षिणेनाहवनीयंप्राचीनग्रीवेक-
 ष्णाजिनेऽउपस्तृणाति ॥ १७ ॥ सप्तपदान्यनुनिष्कामति
 ॥ १८ ॥ शिरो व्वैयज्ञस्यातिथ्युंबाहुप्रायणीयोदयनीयौ ॥
 ॥ १९ ॥ तद्यऽएषपूर्वाघ्न्योव्वर्षिष्ठस्थूणराजोभवति ॥ २० ॥
 उदरमेवास्यसुदः ॥ २१ ॥ अग्निमादत्ते ॥ २२ ॥ तद्यत्रै-
 तत्प्रवृत्तोहोताहोतृषदनऽ उपविशति ॥ २३ ॥ प्रजापतिर्व्वै-
 प्रजां ससृजानोरिरिचानुऽ इमामन्यत ॥ २४ ॥ प्राणोहव्वाऽ
 अस्योपांशुः ॥ २५ ॥ चक्षुषीहव्वाऽअस्यशुकामन्थिनौ ॥
 ॥ २६ ॥ भक्षयित्वासमुपहूताः स्मऽइत्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ २७ ॥
 मनोहवाऽअस्यसविता ॥ २८ ॥ आदित्येन चरुणोदयनी-
 येन प्रचरति ॥ २९ ॥ प्रजापतिर्व्वाऽएषयुदंशुः ॥ ३० ॥
 देवाश्च वाऽअसुराश्च ॥ ३१ ॥ अथ स्रुवञ्चाज्यविलापनीं चा-
 दाय ॥ ३२ ॥ अरण्योरग्रीसमारोह्य ॥ ३३ ॥ केशवस्य पुरु-
 षस्य ॥ ३४ ॥ आग्नेयोष्टाकपालं पुरोडाशो भवति ॥ ३५ ॥
 असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् ॥ ३६ ॥ प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्य-
 धारयत् ॥ ३७ ॥ द्वितीयम् ॥ एतद्वै देवाऽअब्रुवन् ॥ ३८ ॥

अथैनमतस्त्वनत्येव ॥ ३९ ॥ पर्णकषाय निष्पक्वाऽएताऽ
 आपो भवन्ति ॥ ४० ॥ भूयाऽंसि हवीऽंषि भवन्ति ॥
 ॥ ४१ ॥ रुक्मम्प्रतिमुञ्चबिभर्ति ॥ ४२ ॥ व्वनीवाह्येताग्नि
 बिभ्रदित्याहुः ॥ ४३ ॥ गार्हपत्यं चेज्यन्पलाशशाखया-
 व्युदूहति ॥ ४४ ॥ अथातो नैर्ऋतिर्हरति ॥ ४५ ॥ चितोगु-
 र्हपत्यो भवति ॥ ४६ ॥ आत्मन्यग्निगृह्णीते चेज्यन् ॥ ४७ ॥
 कूर्ममुपदधाति ॥ ४८ ॥ प्राणभृत उपदधाति ॥ ४९ ॥ द्विती-
 यांचित्तिमुपदधाति ॥ ५० ॥ तृतीयांचित्तिमुपदधाति ॥ ५१ ॥
 चतुर्थी चित्तिमुपदधाति ॥ ५२ ॥ पंचमी चित्तिमुपदधाति ॥
 ॥ ५३ ॥ नाकसुदऽउपदधाति ॥ ५४ ॥ ऋतुव्याऽउपदधाति ॥
 ॥ ५५ ॥ अथातः शतरुद्रियञ्जुहोति ॥ ५६ ॥ उपवसथी-
 वेहन्प्रातरुदितऽआदित्ये ॥ ५७ ॥ अथातो वैश्वानरञ्जु-
 होति ॥ ५८ ॥ अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति ॥ ५९ ॥ अथातः-
 पयोव्रततायै ॥ ६० ॥ अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते ॥ ६१ ॥ प्रजा-
 पतिस्त्वेवर्गलोकमजिगाऽंसत् ॥ ६२ ॥ प्राणोगायत्री ॥ ६३ ॥
 प्रजापतिर्विष्वस्तम् ॥ ६४ ॥ तस्य वाऽएतस्याग्नेः ॥ ६५ ॥

अथैतेरुणे ॥ ६६ ॥ सँवत्सरोवैयज्ञुं प्रजापतिः ॥ ६७ ॥
 त्रिहवैपुरुषोजायते ॥ ६८ ॥ व्याघवाऽएतस्याग्निहोत्रस्या-
 ग्निहोत्री ॥ ६९ ॥ उद्दालकोहारुणिः ॥ ७० ॥ उर्वशीहाप्सराः ॥
 ७१ ॥ भृगुहवैवारुणिः ॥ ७२ ॥ पशुबन्धेन यजते ॥
 ७३ ॥ तद्यथाह वै ॥ ७४ ॥ अयं वै यज्ञो योयं पुवते ॥
 ७५ ॥ समुद्रं ववाऽएते प्रचरन्ति ॥ ७६ ॥ यद्बालोके ॥
 ७७ ॥ दीर्घसत्रुर्हवाऽएतऽउपयन्ति ॥ ७८ ॥ तदाहुर्य-
 देशदीर्घसत्री ॥ ७९ ॥ सोमो वै राजा यज्ञुं प्रजापतिः ॥
 ८० ॥ विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रो हन् ॥ ८१ ॥ इन्द्रस्य
 वै यत्र ॥ ८२ ॥ एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते ॥ ८३ ॥
 ब्रह्मोदनं पृचति ॥ ८४ ॥ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादि-
 शत् ॥ ८५ ॥ प्रजापतेरुक्ष्यश्च यत् ॥ ८६ ॥ उत्तमं प्रजापति-
 रकामयत् ॥ ८७ ॥ अथ प्रातर्गोतमस्य ॥ ८८ ॥ पुरुषो ह ना-
 रायणो कामयत् ॥ ८९ ॥ ब्रह्म वै स्वयं भुतपो तप्यत् ॥ ९० ॥
 अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति द्यौः शान्तिः ॥ ९१ ॥ देवा ह वै स-
 त्रं निषेदुः ॥ ९२ ॥ अथा तोरौ हि णो जुहोति ॥ ९३ ॥ सर्वै

तृतीयेहन् ॥ ९४ ॥ द्याहप्राजापत्यां ॥ ९५ ॥ दत्तवा-
 लार्किर्हानूचानोगार्ग्यऽआस ॥ ९६ ॥ जनकोहवैदेहः ॥ ९७ ॥
 जनकर्तुहवैदेह्युज्ञवल्क्यौ जगाम ॥ ९८ ॥ पूर्णमदुह-
 पूर्णमिदम् ॥ ९९ ॥ श्वेतकेतुर्हवाऽआरुणेयं ॥ १०० ॥
 प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ॥ चतुर्दशकाण्डेष्वध्यायोक्ता कथय-
 स्तृप्यन्ताम् ॥

अथ प्रपाठकाः । व्रतमुपैख्यन् ॥ १ ॥ चतुर्द्धा विहितो-
 हवाऽअग्नेगिरास ॥ २ ॥ तेवाऽआर्द्रांस्स्युः ॥ ३ ॥ सस्रुचोत्तर-
 माघारमाघारयिष्यन् ॥ ४ ॥ यज्ञेनवैदेवां ॥ ५ ॥ यज्ञेनवै-
 देवादिब्रह्मपुदक्रामन् ॥ ६ ॥ सवैस्रुचौव्यूहति ॥ ७ ॥ सय-
 द्वाऽइतुश्चेतश्चसम्भरति ॥ ८ ॥ ववरुणोहैनर्ऋज्यकामऽ
 आदधे ॥ ९ ॥ युत्रवैप्रजापतिं प्रजाः ससृजे ॥ १० ॥
 प्रजापतिर्हवाऽएतेनाग्नेयेनयज्ञेनेजे ॥ ११ ॥ महाहविषाह-
 वैदेवाव्वृत्रञ्जनुः ॥ १२ ॥ देवयजनञ्जोषयन्ते ॥ १३ ॥
 वाचंय्यच्छति ॥ १४ ॥ नीडेकृष्णाजिनमास्तृणाति ॥
 ॥ १५ ॥ तद्यऽएषपूर्वोच्योव्वर्षिष्ठस्थुणाराजोभुवति ॥ १६ ॥

विजु मानोहैवास्यधिष्ण्याः ॥ १७ ॥ पाशे कृत्वा प्रति-
 मुञ्चति ॥ १८ ॥ सौत्युपयजति ॥ १९ ॥ प्राणो ह्वाऽअ-
 स्योपांशुः ॥ २० ॥ आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः ॥ २१ ॥
 ग्रन्ति वाऽएतद्यज्ञम् ॥ २२ ॥ स वाऽअवभृथमभ्युवैति ॥
 ॥ २३ ॥ तद्यत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते ॥ २४ ॥
 देवाश्च वाऽअसुराश्च ॥ २५ ॥ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रुच-
 रति ॥ २६ ॥ सवाऽअपः सम्भुरति ॥ २७ ॥ मैत्रावरु-
 ण्यापयस्य या प्रुचरति ॥ २८ ॥ असद्वाऽइदमग्रऽआ-
 सीत् ॥ २९ ॥ प्राजापत्यंचुरंकाआ लम्भते ॥ ३० ॥ प्रुद्दी-
 त्ताऽएतेग्रयोभवन्ति ॥ ३१ ॥ तस्याऽएतस्याऽआषाढां
 पूर्वाकरोति ॥ ३२ ॥ रुक्मंप्रतिमुञ्चविभर्ति ॥ ३३ ॥ गार्ह-
 पत्यंचेष्यन्पलाशशाखयाव्यदूहति ॥ ३४ ॥ अथदर्भ-
 स्तम्बमुपदधाति ॥ ३५ ॥ आत्मन्नग्निं गृह्णीतेचेष्यन् ॥
 ॥ ३६ ॥ कूर्ममुपधाति ॥ ३७ ॥ प्राणभृतउपदधाति ॥
 ॥ ३८ ॥ अथ विश्वज्ज्योतिषमुपदधाति ॥ ३९ ॥
 अथातोन्वावृतम् ॥ ४० ॥ गार्हपत्यमुपदधाति ॥ ४१ ॥

अथातः शतरुद्रियञ्जुहोति ॥ ४२ ॥ प्रत्येत्याग्निम्प्रहरी-
 ष्यन् ॥ ४३ ॥ अथैतान्यज्ञक्रतुञ्जुहोति ॥ ४४ ॥ अथ
 प्रातःप्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् ॥ ४५ ॥ अग्निरेषपुरस्ता-
 चीयते ॥ ४६ ॥ अथातश्चयनस्यैव ॥ ४७ ॥ सवत्सरो-
 वैप्रजापतिरग्निः ॥ ४८ ॥ नेववाऽइदमग्नेसदासीन्नेवसदा-
 सीत् ॥ ४९ ॥ सँवत्सरोवैषज्ञः प्रजापतिः ॥ ५० ॥
 अपिहवाऽएतर्हि ॥ ५१ ॥ प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोत-
 प्यत ॥ ५२ ॥ अथातः स्वाध्यायप्रशठँसा ॥ ५३ ॥
 अयँवैषज्ञोयोयंपुवते ॥ ५४ ॥ पुरुषठँहनारायणंप्रजाप-
 तिरुवाच ॥ ५५ ॥ सोमोवैराजाषज्ञः प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 प्रजापतिर्षज्ञमसृजत ॥ ५७ ॥ ब्रह्मोदनपचति ॥ ५८ ॥
 नियुक्तेषुपशुषु ॥ ५९ ॥ प्रमुच्याश्वं दुक्षिणेन वुदिम्
 ॥ ६० ॥ पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् ॥ ६१ ॥ देवा ह
 वै सत्रन्निवेदुः ॥ ६२ ॥ सषत्रैताँहोतान्वाह ॥ ६३ ॥
 द्याह प्राजापत्याः ॥ ६४ ॥ दत्तवालाकिँहनिूचानोगार्ग्य
 ऽआस ॥ ६५ ॥ अथ हैनमुज्युल्लाहोयानेः पप्रच्छ ॥ ६६ ॥

जनकृष्टुहवैदेह्युज्ज्वल्यो जगाम ॥ ६७ ॥ भूमिरन्त-
रिक्षन्धोरिति ॥ ६८ ॥ प्राश्रीपुत्रादासुरीवासिनः ॥ ६९ ॥
इति चतुर्दशकांडे प्रपाठोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ इति प्रपाठकाः ॥

अथ शतस्थानानि ॥ व्रतमुपैष्यन् ॥ १ ॥ तद्यदेवंपिनष्टि ॥
॥ २ ॥ अथाजलिताभ्यांपवित्राभ्याम् ॥ ३ ॥ बृहच्छौ-
चायविष्टयेति ॥ ४ ॥ वृसूनाऽशत्रौस्याम् ॥ ५ ॥
अग्निर्वैदेवानामद्धातमाम् ॥ ६ ॥ तद्यथाधोनौरेतः सिञ्चेत्
॥ ७ ॥ तांवैप्राश्रन्त्येव ॥ ८ ॥ अथव्वेदुपत्रीव्विस्तर्त्त-
यति ॥ ९ ॥ अथव्वैषज्ञोषोयंपवते ॥ १० ॥ अथवदस्तु-
मेति ॥ ११ ॥ रेवतीरमध्यमिति ॥ १२ ॥ सवाऽआग्ने-
योष्टाकपालः पुरोडाशोभवति ॥ १३ ॥ तद्येसोमेनेजानाः ॥
॥ १४ ॥ अथोत्तरेण शालांपरिश्रयन्ति ॥ १५ ॥ अथो-
ल्लिखति ॥ १६ ॥ सायाबभ्रुः पिङ्गाक्षीसासोमक्रयणी
स्यात् ॥ १७ ॥ प्रथमन्तेदेवाः ॥ १८ ॥ इंद्रघोषः प्रोक्ष-
णीरध्वर्युरादत्ते ॥ १९ ॥ साहाकद्रूवाच ॥ २० ॥
तद्यऽएतउच्छ्रितादेवाहवैषज्ञन्तन्वानाः ॥ २१ ॥ अथपा-

श्वेनवासिनावाप्रयौति ॥ २२ ॥ सुजुहोतिशृणोत्वद्भिः
 समिधाहुवंमऽइति ॥ २३ ॥ इयर्हुवाऽउपा७ंशुः ॥ २४ ॥
 तस्यासावेवध्रुवऽआयुः ॥ २५ ॥ यत्रद्यावापृथिव्यर्था-
 स्युते ॥ २६ ॥ सऽ आज्यस्योपस्तीर्यद्विश्वरोरवद्यति ॥
 ॥ २७ ॥ इन्द्रोहवैषोडशी ॥ २८ ॥ तासां द्वादशगर्भाः ॥
 ॥ २९ ॥ द्वितीयातद्येहस्मपुराव्वाजपेयेनयुजते ॥ ३० ॥
 अथ दिशोनुवीक्ष्यमाणो जपति ॥ ३१ ॥ सु वै दीक्षते ॥
 ॥ ३२ ॥ अथैतमभिषेकं कृष्णविषाणयानुविमृष्टे ॥ ३३ ॥
 षडेवोत्तरेचक्रः ॥ ३४ ॥ अथोऽआहुः प्रजापतिरेवविस्रस्त
 ॥ ३५ ॥ अमावास्यायां दीक्षते ॥ ३६ ॥ अश्वस्य पदे
 जुहोति ॥ ३७ ॥ अथैनांधूपयति ॥ ३८ ॥ तमुपरिनाभि-
 विभर्ति ॥ ३९ ॥ अथोखान्निवपति ॥ ४० ॥ द्वितीयाचु-
 तस्रः सीतायजुषाकृषति ॥ ४१ ॥ तंप्रत्यंचयन्तम् ॥ ४२ ॥
 अपाङ्गभत्सीदेति ॥ ४३ ॥ तस्यमनोवैश्वकर्मणमिति
 ॥ ४४ ॥ तद्यैषामध्यमास्व यामातृष्णा ॥ ४५ ॥ एका-
 दशभिरस्तुवतेति ॥ ४६ ॥ तावाऽएकादशेष्टकाऽउपद-

धाति ॥ ४७ ॥ अथस्वयत्तृणमुपदधाति ॥ ४८ ॥ अथा-
 त्तराद्धेन प्राक् ॥ ४९ ॥ सयः स्रुवैश्वानरऽइमेसलाकाः ॥
 ॥ ५० ॥ यास्तेऽअग्नेसुयैरुच ॥ ५१ ॥ नामकृत्वाथनमु-
 षतिष्ठते ॥ ५२ ॥ यावाऽइयंवेदिः सप्तविधस्य ॥ ५३ ॥
 अयमेवाकाशोजूः ॥ ५४ ॥ सोयमात्मात्रेधाविहित एव
 ॥ ५५ ॥ अथवर्ठशः ॥ ५६ ॥ अथयामेतामाहुतिंजु-
 होति ॥ ५७ ॥ अथयदनुवाक्यामनूच्य ॥ ५८ ॥ ब्रह्म-
 चार्यसीत्याह ॥ ५९ ॥ सयुत्पशुबन्धेनयुजतेऽग्नीनेवैतत्पु-
 नर्नवाकुरुते ॥ ६० ॥ दशेति होवाच ॥ ६१ ॥ अथयत्र-
 स्कन्नर्ठस्यात् ॥ ६२ ॥ अथयदिप्रप्लुतः ॥ ६३ ॥ सर्वऽ-
 आश्विनाभवन्ति ॥ ६४ ॥ प्रजापतिर्षज्ञमसृजत् ॥ ६५ ॥
 किंवावपुनंमहदिति ॥ ६६ ॥ अथयोस्यनिष्कःप्रतिमुक्तो-
 भवति ॥ ६७ ॥ एतेनहेन्द्रोतोदेवापःशौनकः ॥ ६८ ॥
 चतस्रःसीतायुजुषाकृषति ॥ ६९ ॥ अथोत्तरतः सिकताऽ-
 उपकीर्णाभवन्ति ॥ ७० ॥ अथ रौहिणौ जुहोति ॥ ७१ ॥
 तदेवाऽअब्रुवंस्तावद्वाङ्मदं सर्वं यदन्तम ॥ ७२ ॥ तानि

यदा गृह्णाति ॥ ७३ ॥ योग्यौतिष्ठन् ॥ ७४ ॥ कतमु-
 आत्मेति ॥ ७५ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुः ॥ ७६ ॥
 अथ सामिच्छेद्गर्भन्दुधीतेति ॥ ७७ ॥ सप्तसहस्रषट्शतशेषं
 चतुर्विंशतिः ॥ ७८ ॥ प्राशनीपुत्रादासुरीवासिनः ॥ ७९ ॥
 इति चतुर्दशकाण्डे शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥

अथ व्रतं विसृजते ॥ १ ॥ स्यास्मिन्हर्तामँल्लोकमेति ॥
 ॥ २ ॥ अथ निग्राभ्यो ग्रहान् विगृह्णाते ॥ ३ ॥ अथ ग्रह-
 पतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति ॥ ४ ॥ ता वाऽएताः ॥ ५ ॥
 तानिदशभवन्ति ॥ ६ ॥ ताऽएताऽअंगुलयः ॥ ७ ॥ मध्य-
 मेवतृतीयांचितिः ॥ ८ ॥ सहोवाच ॥ ९ ॥ अथव्वर्ठःशः ॥
 ॥ १० ॥ तस्माउहैतदुवाच ॥ ११ ॥ सवाऽएषऽआत्मैव-
 यत्सौत्रामणिः ॥ १२ ॥ मर्यादायाऽएवलोष्टमाहृत्य ॥ १३ ॥
 प्राशनीपुत्रादासुरीवासिनः ॥ १४ ॥ इति अंत्यकण्डिकोक्ता
 ऋषयस्तृप्यताम् ॥

एवंव्रतंविसृजेत् ॥ १ ॥ परमांगतिङ्मुच्छतीति ॥ २ ॥
 तस्माद्धोतृचमसात् ॥ ३ ॥ तस्मित्समुपहवुमिद्वासमिधो-

भ्यादधति ॥ ४ ॥ द्वादशवात्रयोदशवादुक्षिणाभवन्ति ॥
 ॥ ५ ॥ यावानग्निर्षावित्युस्यमात्रा तावद्भवति ॥ ६ ॥
 तस्मात्समानसंबंधनाः ॥ ७ ॥ तस्मादिमेप्राणाऽऽपरिष्ठा-
 दुसंछन्नाः ॥ ८ ॥ संवादेनैवर्त्विजोलोकाऽइति ॥ ९ ॥ ब्रह्म-
 णोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणे नमः ॥ १० ॥ कैशिनीरेवेमाआप्येतु-
 हिं प्रजाजायंते ॥ ११ ॥ तस्मादिमावात्मानमभितोबाहू ॥
 ॥ १२ ॥ तस्मादुहैतज्जीवाश्चपितरश्चनसंहश्यन्ते ॥ १३ ॥
 वाजसनेयेनयाज्ञवल्क्योनाख्यायन्ते ॥ १४ ॥ अन्त्यपंक्ति-
 कोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ इत्यन्त्यपंक्तिका ॥ ॐ अग्नि-
 मीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजम् ॥ होतारंरत्नधातमम् ॥
 ॥ १ ॥ इषेत्त्वोर्जेत्वा० ॥ २ ॥ अग्नऽआषांहिवीतयेगृणा-
 नोहव्यदांतये ॥ निहोतांसत्सिबर्हिषि ॥ ३ ॥ शन्नोदेवी० ॥
 ॥ ४ ॥ इत्यध्ययनम् (नमस्कारः) ततः ॐ तुदेतुदृचाभ्युक्तं न
 मृषा श्रान्तं षुदवंति देवाऽइति नहैवैवंविदुषः किञ्चनमृषा श्रान्तं
 भुवति तथोहास्यैतत्सर्वेदेवाऽ अवन्ति ॥ ४ ॥ इति नमस्कारः ॥

अथ ऋषिश्राद्धम् ॥ रुतप्राणायामो देशकालौ संकीर्त्य । ॐ
उत्सर्गाङ्गभूतमृषिश्राद्धमहं करिष्ये । इति संकल्प्य ॐ इदं विष्णु
इति मंत्रेण दिग्बंधः ॥ ऋषिश्राद्धस्योपहाराः शुचयो भवन्तु
इत्युपहारप्रोक्षणम् । देशकालमात्रसंपदस्तु ॐ अरुंधतीस-
हितकश्यपादिऋषीणामिदमासनं यथायथाविभागं वा
स्वाहा नमः ॥ अरुंधतीसहितकश्यपादय ऋषयः यथा-
दत्तगंधाद्यर्चनं यथायथाविभागं वः स्वाहा नमः ॥ इति
गंधादिदानम् ॥ “ऋषिश्राद्धसांगतासिद्धचर्थं सप्तसंख्याकान्
ब्राह्मणान् यथाकालेन यथासंपन्नान्नेन तर्पयिष्ये ” तेन
अरुन्धतीसहितकश्यपादय ऋषयः प्रीयन्ताम् ॥ ऋषिश्रा-
द्धसाङ्गतासिद्धचर्थं हिरण्यनिष्कयभूतां दक्षिणामाचा-
र्याय तुभ्यमहं संप्रददे ॥ ततः आचार्यः । ॐ कोदादि-
ति मंत्रं पठेत् । उपविष्टेषु ब्राह्मणेषु उदकादिदानम् ॥ तद्यथा ॥
ॐ शिवा आपः संतु ॥ सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं
चास्तु । अघोरा ऋषयः संतु । सन्त्विति प्रतिवचनम् ।
उत्सर्गकर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।
तत उत्सर्गाङ्गभूतमृषिश्राद्धं परिपूर्णमस्तु अस्तु परिपू-
र्णमिति विप्रा वदेयुः । ततः ॥ ॐ सहनोऽस्तुसहनोऽवतु
सहनोऽद्वंद्वीर्यवदस्तुब्रह्मइन्द्रस्तद्वेदेयेन यथा न विद्विषामह
इति ॐ उभाकवीषु वा यो नोधर्मः परापतत्परिसख्यस्य-

धर्मिणो विसर्ख्यानिविसृजामह इति च सर्वे जपेयुः विस्ताः
स्मेति प्रब्रूयुः ॥ इत्यृषिश्राद्धम् ॥

अथ विसर्जनम् । ॐ उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वे
महे ॥ उपप्रयन्तुमरुतंसुदानवइन्द्रप्राशूभवासचा ॥ १ ॥
स्वस्वप्रवरान् विसर्जयित्वा जले प्रवाहयेत् । ॐ समुद्रङ्गच्छ-
स्वाहान्तरिक्षङ्गच्छस्वाहादेवर्षसवितारङ्गच्छस्वाहा मित्रा-
वरुणौगच्छस्वाहाहोरात्रेगच्छस्वाहा छंदांसिगच्छस्वाहा
द्यावापृथिवीगच्छस्वाहा यज्ञङ्गच्छस्वाहा सोमङ्गच्छस्वाहा
दिव्यन्नभोगच्छस्वाहाभिर्वैश्वानरङ्गच्छस्वाहा मनोमेहादि-
यच्छदिवन्तेधूमो गच्छतु स्वर्ग्योतिःपृथिवीं भस्मना
पृणुस्वाहा ॥ २ ॥ ततो द्विराचनं कुर्युः ॥ “ अनेनाध्या-
योत्सर्गकर्माङ्गत्वेन कृतेन ऋषिपूजनतर्पणादिकर्मणा
श्रीभगवान् परमेश्वरः प्रीयतां न मम ” ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पण-
मस्तु ॥ इति श्रावणीप्रयोगः समाप्तः ॥

अथ रक्षाबन्धनमस्यामेव पूर्णिमायां भद्रारहितायां कार्यम् ॥

१ अयं रक्षाबन्धो भद्रायां न कार्यः । भद्रायां न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी
तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥ इति वचनादिति विश्वनाथः ॥
अत्र श्रावणीशब्देन रक्षाबन्धनमेव गृह्यते नोपाकमेति विदुषां परामर्श इति ध्येयम् ॥

तत्रादौ अपराह्णे सर्षपाक्षतहेमसहितां विचित्रक्षौमवस्त्रैर्वा कार्पा-
सतन्तुभिर्ग्रथितां शुभां रक्षापांटलिकां शुद्धभाजनं संस्थाप्य कुङ्कु-
माक्षतैरभ्यर्च्य ब्राह्मणान्संपूज्य दक्षिणाभिः संतोष्य पूर्वमुखो
ब्राह्मणद्वारा रक्षाबंधं कुर्यात् ॥ तत्र मंत्रः—“येन बद्धो बली राजा
दानवेद्रो महाबलः ॥ तेन त्वामभिवध्नामि रक्षे मा चल
मा चल ॥ १ ॥” इति । “अनेन विधिना यस्तु रक्षा-
बन्धं समाचरेत् ॥ स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं
भवेत् ॥ १ ॥” इति रक्षाविधानम् ॥

अथ गोत्रनिर्णयः ॥ तत्र चतुर्विंशतिगोत्राणि (तथा च
मनुः) “शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णक-
स्तथा ॥ भरद्वाजो गौतमश्च सोकालीनस्तथापरः ॥ १ ॥
कल्पिषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवसिष्ठकौ ॥ विश्वामित्रः
कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥ २ ॥ घृतकौशिकमौद्ग-
ल्यौ आलम्यानः पराशरः ॥ सौपायनश्च चित्रश्च वासुकी
रोहितस्तथा ॥ ३ ॥ वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ॥
चतुर्विंशति वै गोत्राः कथिताः पूर्वपण्डितैः ॥ ४ ॥” (तत्रैव)
जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ॥ वसिष्ठकाश्य-
पागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥ १ ॥ एतेषां यान्यपत्या-
नि तानि गोत्राणि मन्यते ॥ (धनञ्जयप्रदीपे कुलदीपिकायां च)
“सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती ॥ काश्वनो विष्णु-

कौशिक्यौ कात्यायनात्रेयकाण्वकाः ॥ १ ॥ कृष्णात्रेयः
सांकृतिश्च कौण्डिन्यो गर्गसंज्ञकः ॥ आंगिरस इति ख्यातः
अनावृकाख्यसंज्ञितः ॥ २ ॥ अव्यजैमिनिवृद्धाख्याः शा-
ण्डिल्यो वात्स्य एव च ॥ सावर्ण्यालम्पायनवैयाग्रपद्यश्च
घृतकौशिकः ॥ ३ ॥ शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकी गौत-
मस्तथा ॥ शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः ॥
॥ ४ ॥ एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥ ५ ॥
सर्वे चत्वारिंशद्गोत्राः ॥ ४० ॥ यस्य विस्मरणादिना गोत्रना-
शस्तस्य काश्यपं गोत्रम् ॥ “गोत्रनाशे तु काश्यपम्” इति
हेमाद्रौ व्याघ्रोक्तेः ॥ “सर्वाः प्रजाः काश्यप्य” इति श्रुतेश्च ॥
इति गोत्रनिर्णयः ॥

अथ प्रवरनिर्णयः ॥ “प्रवरा गोत्रप्रवर्तकमुनिव्यावर्तको
मुनिगणः” ॥ तथा च ॥ जमदग्निगोत्रस्य-जामदग्न्यौर्ववसि-
ष्ठाद्विप्रवराः ॥ ३॥ भरद्वाजगोत्रस्य-भरद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्याः ३।
विश्वामित्रगोत्रस्य-विश्वामित्रमरीचिकौशिकाः ३ । अत्रिगोत्रस्य-
अत्र्यात्रेयशातातपाः ३। गौतमगोत्रस्य-गौतमवसिष्ठबार्हस्पत्याः ३।
वसिष्ठगोत्रस्य-वसिष्ठशक्तिपराशराः ३ । केषाञ्चिद्वसिष्ठान्संलतयः
३ । काश्यपगोत्रस्य-काश्यपावत्सारनैध्रुवाः ३ । अगस्त्यगोत्रस्य-
अगस्तिदधीचिजैमिनयः ३ । सौकालिनगोत्रस्य-सौकालिना-
ङ्गिरसबाहस्पत्यावत्सारनैध्रुवाः ५ । मीदृलगोत्रस्य-और्वच्यवन-

भार्गवजमदग्न्याभवन्तः ५। पराशरगोत्रस्य-पराशरशक्तिवसिष्ठाः ३।
 बृहस्पतिगोत्रस्य-बृहस्पतिकपिलपार्वणाः ३। कांचनगोत्रस्य-अश्व-
 त्थदेवलदेवराजाः ३। विष्णुगोत्रस्य-विष्णुवृद्धिकौरवाः ३। कौशि-
 कगोत्रस्य-कौशिकाऽत्रिजमदग्नयः ३। कात्यायनगोत्रस्य-अत्रिभृ-
 गुवसिष्ठाः ३। आत्रेयगोत्रस्य-आत्रेयशातातपसांख्याः ३। काण्व-
 गोत्रस्य-काण्वाऽश्वत्थदेवलाः ३। कृष्णात्रेयगोत्रस्य-कृष्णात्रेय-
 वासाः ३। सांक्रुतिगोत्रस्य-अव्याहारान्त्रिसांक्रुतयः ३। कौण्डि-
 न्यगोत्रस्य-कौण्डिन्यस्तिमिककौत्साः ३। गर्गगोत्रस्य-गार्ग्यकौ-
 स्तुभमाण्डगार्ग्यकौस्तुभमाण्डव्याः ३। आङ्गिरसगोत्रस्य-आंगि-
 रसवसिष्ठबार्हस्पत्याः ३। अनावृकाक्षगोत्रस्य-गार्ग्यगौतमवसिष्ठाः
 ३। अव्यगोत्रस्य-अव्यबलिसारस्वताः ३। जैमिनिगोत्रस्य-जैमि-
 न्युतथ्यसांक्रुतयः ३। वृद्धिगोत्रस्य-कुरुवृद्धाङ्गिरोबार्हस्पत्याः ३।
 शाण्डिल्यगोत्रस्य-शाण्डिल्यासितदेवलाः ३। वात्स्यगोत्रसावर्ण्य-
 गोत्रयोः-और्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याभवन्तः ५। आलम्बायनगो-
 त्रस्य-आलम्बायनशालङ्कायनशाकटायनाः ३। वैयाघ्रपद्यगो-
 त्रस्य-सांक्रुतिः १। धृतकौशिकगोत्रस्य-कुशिककौशिकधृतकौ-
 शिकाः ३। केषाञ्चित्-कुशिककौशिकबंधुलाः ३। शक्तिगो-
 त्रस्य-शक्तिपराशरवसिष्ठाः ३। काण्वायनगोत्रस्य-काण्वायना-
 ङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीढाः ५। वासुकिगोत्रस्य-अक्षोभ्या-
 नन्तवासुकयः ३। गौतमगोत्रस्य-गौतमाप्सरोङ्गिरसबार्हस्पत्य-

नैध्रुवाः ५ । केषाञ्चित् गौतमाङ्गिरसवात्साः ३ । शुनक-
 गोत्रस्य शुनकशौनकगृत्समदाः ३ । सौपायनगोत्रस्य
 और्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नवन्तः प्रवराः ५ । इति
 धनंजयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरनिर्णयः समाप्तः ॥ (उद्वाह-
 त्त्वे)-“शत्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टानतिदिष्टगोत्रप्रवरमत
 एवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरम् ” इति ॥ (तथाचात्रिपुराणे)-
 “क्षत्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रं च प्रवरादिकम् ॥ तथान्यव-
 र्णसंकराणां येषां विप्राश्च याजकाः ॥ ” इति गोत्रप्रवरनि-
 र्णयः ॥ (सह्याद्रिखण्डे)-“क्वाहं कोऽहं कुलं किं मे
 संबंधः कीदृशो मम ॥ स्वस्वधर्मो न लुप्येत तर्ह्येवं
 चितयेद्बुधः ॥ ” (पञ्चपुराणेऽपि)-“द्विजन्मानो भवेयुः
 स्म स्वात्मवृत्तांतवेदिनः । आत्मनो ज्ञातिवृत्तांतं यो न
 जानाति सत्पुमान् ॥ ज्ञातीनां समवायार्थं पृष्ठः सन्मूकतां
 भजेत् । स्वजातिपूर्वजानां यो न विजानाति संभवम् ॥
 स भवेत्पुंश्चलीपुत्रसदृशः पितृवेदकः । गोत्रप्रवरशाखादि-
 गोत्रदैवतसंग्रहम् ॥ स्थापनास्थानतादात्म्यं स्थापकस्या-
 दिलक्षणम् । आत्मनः सर्ववृत्तांतं विज्ञेयमिदमादरात् ॥
 गोत्रशाखावटंकं च ज्ञातिप्रवरशर्मकम् । देवीं गणपतिं
 यक्षं नवजातिस्तु वाडवः ॥” इति ॥

अथादिगौडब्राह्मणानामुत्पात्तिः ॥ (१) (ब्राह्मणोत्पात्ति-
निबन्धे)-जनमेजयनामा वै राजा धर्मपरायणः ॥ नीति-
मान् सत्यसंधश्च वेदशास्त्रविचक्षणः ॥ १ ॥ आर्यावर्ते च
निवसन् पालयन् धर्मतः प्रजाः ॥ वटेश्वरं मुनिवरं शिष्य-
वृन्दैः समन्वितम् ॥२॥ यज्ञं कर्तुं समाहूय वेदाढ्यब्धीन्दु-
१४४४ संमितैः ॥ ततः परमसन्तुष्टो राजा यज्ञं चकार ह
॥ ३ ॥ देवर्षींस्तोषयामास पूजास्तुत्यमिवादनेः ॥ चक्रे
दानान्यनेकानि तोषयामास भूसुरान् ॥ ४ ॥ चकारावभृ-
थस्नानं गुरुं नत्वातिभक्तितः ॥ महापूजां चकारादौ दक्षिणां
दातुमुद्यतः ॥ ५ ॥ तदा स ऋषिराण्यैव प्रतिग्रहमथाक-
रोत् ॥ आज्ञां गृहीत्वा नृपतेः स्वदेशगमनं प्रति ॥ ६ ॥
निर्गतांश्च तदा राजा चैकैकं ग्राममुत्तमम् ॥ लिखित्वा
वीटिकामध्ये स्थापयित्वा च पत्रकम् ॥ ७ ॥ एकैकं प्रददौ
भक्त्या मुनिशिष्येभ्य एव च ॥ ते तु तांबूलकं मत्वा
गृहीत्वा प्रेमपूर्वकम् ॥ ८ ॥ नदीतटं समायाता गम्भीरज-
लपूरितम् ॥ जलमध्ये यदा पादौ संस्थाप्य गमनं प्रति
॥ ९ ॥ मर्तिं चक्रुस्तदा पादौ मग्नौ तस्या जले ततः ॥
पूर्वं जलप्रतरणं कृत्वा पादेन चागताः ॥१०॥ कथं तद्वि-
परीतं च जातमत्राधुना मिथः ॥ कृत्वा विचारं चोद्धाट्य
पश्चात्तांबूलवीटिकाम् ॥ ११ ॥ ग्रामदानपत्रिकां वै दृष्ट्वा-

तिविस्मयान्विताः ॥ दानप्रतिग्रहान्नष्टा गतिरस्माकमेव
 च ॥ १२ ॥ एवं निश्चित्य नृपतिं गत्वा प्रोचुर्द्विजातयः ॥
 केथं वै गुप्तमार्गेण दानं दत्तं त्वयाधुना ॥ १३ ॥ तदा
 प्रोवाच नृपतिः साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ विना वै दक्षि-
 णादानं यज्ञः सांगः कथं भवेत् ॥ १४ ॥ क्षमध्वं चापराधं
 मे कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ एवमुक्त्वा स्वदेशे वै वासया-
 मास तान्द्विजान् ॥ १५ ॥ ते गौडब्राह्मणाः सर्वे गौडदे-
 शनिवासिनः ॥ वेदशास्त्रपुराणज्ञाः श्रौतस्मार्तपरायणाः
 ॥ १६ ॥ आचारेण विहीनाश्च स्पर्शदोषविवर्जिताः ॥ शाखा
 माध्यंदिनी तेषां वेदः शुक्लयजुः स्मृतः ॥ १७ ॥ गोत्राणि
 गौतमादीनि सूत्रं कात्यायनीयकम् । (कालिकापुराणे)
 “ वंगदेशं समारभ्य भुवनेशान्तः सुंदरि ॥ गौडदेशः समा-
 ख्यातः सर्वशास्त्रविशारदैः ॥ ” इति गौडवंशवर्णनं समाप्तम् ॥

अथ आदिगौडब्राह्मणोत्पत्तिर्लिख्यते (२)

शृणु तात प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणोत्पत्तिर्निर्णयम् । सारं च ब्रह्मज्ञातीनामादिगौडा यथाऽभवन् ॥ १ ॥ वर्तते सत्पपंचादौ ब्रह्मैकं नित्यमद्वयम् । यदेच्छति तदाद्वैतं मायामाश्रित्य लीलया ॥ २ ॥ द्विधा विभज्य स्वात्मानं पंचभूतैश्च पूर्ववत् । पिंडं निर्माय सृष्ट्यादौ विष्णुर्भूत्वा पितामहः ॥ ३ ॥ तपस्तप्त्वा चतुर्वेदात् देवान् वर्णाश्रमान्कमात् । पूर्वकर्मानुसारेण विश्वं सृजत्यनेकधा ॥ ४ ॥ मुखतो ब्राह्मणं सृष्ट्वा घर्माज्ञां चाददत्ततः ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखं चासील्लोकधर्मस्य गुप्तये ॥ ५ ॥ आदौ ये ब्राह्मणा जाता ब्रह्मक्षेत्रे तपोधनाः । सर्वे वेदधरा लोके सदाचार-प्रवर्तकाः ॥ ६ ॥ आदिगौडाश्च ते ज्ञेया ब्रह्मक्षेत्रनिवासिनः । तेभ्यो विनिर्गता भूम्यां प्रसिद्धा दश ब्राह्मणाः ॥ ७ ॥ सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडाश्चोत्कल-मैथिलाः । पंचगौडाः समाख्याता विंध्योत्तरनिवासिनः ॥ ८ ॥ कर्णाटकाश्च तैलंगा द्राविडा गुर्जरास्तथा । महाराष्ट्राश्च पंचैते विंध्यदक्षिणवासिनः ॥ ९ ॥ तेभ्यो विनिर्गता भूम्यां चतुराशीतिज्ञातयः । अन्येऽपि बहवः सन्ति प्रकीर्णाश्चोप-ब्राह्मणाः ॥ १० ॥ गौडद्राविडभिन्नास्ते मिश्रिताः सर्वज्ञातयः । वसन्ति दैवयोगेन ब्राह्मणा यत्रतत्र वै ॥ ११ ॥ परस्परं च ते विप्रा ह्यभवन् भिन्नपंक्तयः । स्नान-पानसदाचारात्सम्बन्धोऽप्यभवत्पृथक् ॥ १२ ॥ आदिगौडसमीपस्थाः पंचगौडा-द्विनिर्गताः । पंचद्राविडसंभूताः कथयामि यथाक्रमात् ॥ १३ ॥ चतुर्दशशता ग्रामा-श्चत्वारिंशच्चतुर्युताः । गौडानां तेषु वासाद्वै तावताः सासनाः स्मृताः ॥ १४ ॥ जीवान्धर्म्मं च विद्याञ्च विप्रा रक्षन्ति सर्वदा । “गुडरक्षण” इत्यस्माद्भातोर्गौडा भव-न्ति ते ॥ १५ ॥ गौडा विंशविधा ज्ञेया आदिगौडाश्च निर्गताः । हीना हीन-तराः केचिद्धीनकर्मनियोगिनः ॥ १६ ॥ वासिष्ठा मालवीगौडाः सनाढ्या वेद-त्यागिनः । गंगातटस्था गौडाश्च हर्याणा गौडसौरभाः ॥ १७ ॥ माथुराश्चैव श्रीगौडास्तथा सूर्यध्वजाह्वयाः । चौराशीयेतिनामाया दालभ्याः सुखसेनकाः ॥ १८ ॥ भट्टनागरगौडाश्च वाल्मीका गौडगुर्जराः । कौशिकाश्च महागौडा दशगौडा घरा-

कराः ॥ १९ ॥ हीनाः सप्तदशाः पूर्वा अपरा हीनतराश्चयाः ॥ विद्याकर्मविही-
नास्तु विप्राः शूद्रसमाः स्मृताः ॥ २० ॥ विप्रारायकवासाश्च गोमित्रादायमास्तथा ।
खण्डेलग्रामवासाश्च भार्गवाश्च मरुस्थलाः ॥ २१ ॥ पराशराश्च पारीखा गिरना-
रा भुजङ्गदाः । औड्यः पुष्करनाश्चैव गौतमाः सौतित्राह्वणाः ॥ २२ ॥ पल्लि-
स्थाः शंखवासाश्च धन्वाः पांचालवासिनः । सारस्वताभिधाश्चैते हीना हीनतराः
परे ॥ २३ ॥ शिवब्रह्मोपपाञ्चालाः सिंधुदेशनिवासिनः । काम्बोजा महतामीरा
काश्मीरा गिरिवासिनः ॥ २४ ॥ तीर्थपण्डा हवासीया व्रात्याश्च सर्वयाचकाः ।
नामसारस्वताश्चान्ये बहवो मांसभक्षकाः ॥ २५ ॥ आभीराः पीलवासाश्च लेट-
वासाः सुनोडियाः । पाराशराश्च सरव्यास्तथा सोमपुरोद्भवाः ॥ २६ ॥ सूर्य-
पाराः कनोजाश्च द्विपाठाश्च त्रिपाठकाः । कान्यकुब्जाभिधाश्चैते हीना मांसा-
शिनोऽपरे ॥ २७ ॥ मित्रमोडाश्च कापिल्लास्तलाजग्रामवासिनः । खेडुवा नारदी-
याश्च चन्द्रसारा वलादराः ॥ २८ ॥ गयास्था वंगगौडाश्च गौडिया याचकास्तथा ।
घाटिया भाटियाश्चैते मध्यस्था मांसभक्षकाः ॥ २९ ॥ कांबोदसिद्धा नादोर्या
भारतीयाश्च पुष्कराः । भार्गवा गारुडीयाश्च नंदवान्नर्मदीयकाः ॥ ३० ॥ द्वित्रि-
पाठाश्चतुष्पाठा भट्टाख्यास्तीर्थयाचकाः ॥ हीना हीनतराश्चान्ये मलिना मांस-
भक्षकाः ॥ ३१ ॥ मैथिला ब्राह्मणाश्चैते त्रिविधाः कर्मभेदतः । उत्तमा मध्यमा-
श्चैवाधमाश्च कथिताः परे ॥ ३२ ॥ पण्डाः पांड्याश्च जावालास्तथा मैत्रायणोयकाः ॥
माध्यंदिनास्तथाऽभिज्ञा गोटवल्काः प्रभासजाः ॥ ३३ ॥ वादराश्चैव शोल्काश्च
सैव्या वैभाण्डका द्विजाः ॥ क्रमुका देवलाश्चैव कौशला लेखकास्तथा ॥ ३४ ॥
कापौण्ड्राः श्रेणपानर्वा नैगमा वडिकाः खराः । आवन्त्याः कांचिगाश्चैव गोमांताः
सिंधुतीरजाः ॥ ३५ ॥ वैष्णवाश्च जगन्नाथा ब्रह्मस्थाः सर्वभक्षकाः । उत्कला
कथिताश्चैते हीना हीनतराः परे ॥ ३६ ॥ घोरकर्मरताः पापा निर्दयाश्छद्मकारिणः ।
नानाभेदगता विप्रा नाममात्रा उदंभराः ॥ ३७ ॥ ज्ञातयः पंचगौडानां कथिता
देवभेदतः । ब्राह्मणाश्चोपविप्रास्ते हीना हीनतराऽभवन् ॥ ३८ ॥ प्रसिद्धास्तेषु
सर्वेषु चतुराशीतिब्राह्मणाः । हीना हीनतराश्चान्ये ह्यधमाश्चोपब्राह्मणाः ॥ ३९ ॥

नानाभेदगतान् विप्रान् वक्ष्येऽहं पंचद्राविडान् । कर्णाटकाश्च तैलंगाः षड्विधाश्च
 नियोगिनः॥४०॥ द्राविडा ब्राह्मणाश्चैव दशधा पंचधा स्मृताः । मेडता महता औजा
 ओरपालाश्च तैलियाः ॥४१॥ मोरता लाशिराः पौरा मौक्तिका द्विविधाः स्मृताः ।
 विप्राः कर्णाटकाश्चैते हीना हीनतराः परे ॥४२॥ औदंबराश्च कापित्यास्तापिनी-
 तीरवासिनः । सृगालवाटकाश्चैव वटमूलाश्च ह्यौरगाः ॥४३॥ गोकुलस्थाश्च
 गोस्वामाः संप्रदायविभेदकाः । सन्न्यासाश्च पुनर्जाताः शिखासूत्रस्य धारिणः ॥
 ४४॥ नियोगकारिणः सर्वे कृष्णगोपालतन्मयाः । तैलंगा द्वादशाश्चैते हीना
 हीनतराः परे ॥४५॥ चित्पावनाश्च हर्षाणाः कराष्ट्राः कोंकणस्थलाः । सौरा-
 ष्ट्राश्च त्रिहोत्राश्च दशगोत्रास्तथापरे ॥४६॥ द्वात्रिंशग्रामवासाश्च हातित्यग्राम-
 वासिनः । मैथुनहराश्च गोरार्ष्विलजीपुरवासिनः ॥४७॥ यम्बरा वेरलास्तौल
 दशपंचविधा द्विजाः । द्राविडाः कथिताश्चैते हीना हीनतमाः परे ॥४८॥ हैवाः
 कंदावराः कोटाः शिवल्लिवैम्बुरास्तथा । दर्शनस्थाश्च दिक्पाला मेवाडास्त्रिविधाः
 स्मृताः ॥४९॥ भट्टहारास्त्रिपाठीयाश्चतुराशीतिकास्तथा । नागराः षड्विधाः
 प्रोक्ताश्चमत्कारपुरोद्भवाः ॥५०॥ वृद्धग्रामाश्च विंशत्याः साटोदराश्च भारडाः ।
 चित्रोडाश्चैव प्रश्नोरा महाराष्ट्रांतरा द्विजाः ॥५१॥ प्रोक्ताः पंचदशाश्चैते महा-
 राष्ट्राश्च ब्राह्मणाः ॥ हीना हीनतराश्चान्ये ब्राह्म्या हीनतमाः परे ॥५२॥ गुर्जराः
 सहस्रौदीच्याष्टोलकौदीच्यब्राह्मणाः । श्रीमालिगुर्जराश्चैव औदीच्यास्त्रिविधाः
 स्मृताः ॥५३॥ ईराला खेडवासाश्च मुद्गलाश्च खंडायताः । कलादास्त्रागडा विप्रा
 सैधवा वायडास्तथा ॥५४॥ जांबुवासाश्च कंडोला गुर्जरा अन्तर्वेदिनः । द्विवेदीया-
 स्त्रिवेदीयाश्चतुर्वेदीयब्राह्मणाः ॥५५॥ मल्लमोडाश्च ह्योडाख्याः पार्षाणा ह्योड-
 गुर्जराः । धेनुह्योडाश्च विख्याता भट्टाला माधुरास्तथा ॥५६॥ ऊणवासाश्च गिनौरा
 गुम्गुलीया जटाधराः ॥ व्यासभट्टाश्च श्रीगौडा जीर्णनूतनभेदतः ॥५७॥ त्रिंशधा
 गुर्जराश्चैते कथिताः कर्मभेदतः । हीना हीनतराश्चान्ये ब्राह्म्या हीनतरा द्विजाः ॥
 ५८॥ प्रसिद्धास्तेषु सर्वेषु चतुराशीतिज्ञातयः । हीनकर्मरता मूढा अपरा-
 चोपब्राह्मणाः ॥५९॥ वर्णिता देशभेदेन ब्राह्मणाः पंचद्राविडाः । तथोपब्राह्म-

नाश्चोक्ता न पारं प्राप्नुयात्तरः ॥ ६० ॥ यत्संख्या सर्वविप्राणां ज्ञातीनां
वर्णनं भवेत् । सपादलक्षमेकं तत् ग्रन्थो विस्तरतां नयेत् ॥ ६१ ॥ अतः संक्षेपतः
प्रोक्तं ब्राह्मणोत्पत्तिनिर्णयम् । सारसारांशमादाय द्विजानां ज्ञानहेतवे ॥ ६२ ॥
सर्वे गोत्रपदाः सन्ति सर्वब्राह्मणज्ञातिषु । शाखाप्रवरसूत्राढ्याः प्रत्येकं सन्त्यनेकधा ॥
॥ ६३ ॥ आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । हिमवद्विध्ययोर्मध्यमार्यावत्ते
प्रकथ्यते ॥ ६४ ॥ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् । तं देवरचितं देशं ब्रह्म-
देशं प्रचक्षते ॥ ६५ ॥ ब्रह्मक्षेत्रं गुडारण्यं मत्स्यपांचालमाथुराः । एष ब्रह्मर्षिदेशो
वै ब्रह्मावर्तसमं वरम् ॥ ६६ ॥ ब्रह्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं ब्रह्मदेशः प्रकथ्यते । आदिगौड-
र्षिदेशन्तं हर्यारण्यमिहोच्यते ॥ ६७ ॥ यत्र गौडाश्च जीवानां रक्षां कुर्वति
सर्वदा । गुडारण्यं द्विजारण्यं गौडदेशस्ततोऽभवत् ॥ ६८ ॥ ब्रह्मर्षिदेशजातानां
सकाशादग्रजन्मनाम् । शिक्षेरन्मानवा मूय्यां सदाचारान् स्वकान्स्वकान् ॥ ६९ ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां सांतरालानां सदाचारः स
उच्यते ॥ ७० ॥

इति श्रीपरमेश्वराचार्यविरचिते ब्राह्मणोत्पत्तिनिबन्धे गौडब्राह्मणोत्पत्तिनिर्णयाध्यायः समाप्तः ।

‘गोतोली’ नगरस्थायी शिवनारायणः सुधीः । अमीलालसुधीसूनु
रज्जीदेव्यास्तु गर्भजः ॥ १ ॥ व्योमखण्डाङ्कमूय्यन्दे (१९९०) विक्रमा-
दित्यनामके । मासे भाद्रपदे शुक्ले सप्तम्यां रविवासरे ॥ २ ॥ कृतवां-
ष्टिप्पटी पूर्णा नाम्ना सारप्रदर्शिनीम् । देवद्विजप्रसादेन तया तुष्यतु
शङ्करः ॥ ३ ॥ इति श्री जींदराज्यान्तर्गत ‘गोतोली’ ग्रामवासि-
पं. श्रीमामचन्द्रशर्मणां पौत्रेण श्री पं. अमीलालशर्मणां सूनुना
नोहर बीकानेर ब्राह्मणपाठशालायां प्रधानाध्यापकेन विद्या-
वारिधि-शाब्दिक चूडामणि पं. श्री शिवनारायणशास्त्रि-
णादिगौडेन निर्मिता टिप्पणी समाप्तिमफाणीदिति शम् ॥

अथ ग्रंथालंकारः ॥ बभूव पूर्वं मरुधन्वदेशे बिकोजि-
नामा नृपतिर्महात्मा ॥ तस्यैव नाम्ना खलु राजधानी लोके
बिकानेर इति प्रसिद्धा ॥ १ ॥ तदन्तरे लेखपुरोपमे पुरे
श्रीरत्नदुर्गे सुजनैः सुसेविते ॥ आसीद्वसिष्ठान्वयगौडविप्रो
माध्यंदिनीयो बुधजीवराजः ॥ २ ॥ विवृद्धमानो विदुषां
समाजे विज्ञैर्नरैः सर्वसमृद्धिभोक्ता ॥ तस्यात्मजा बाण-
मितास्तु सद्गुणाः सुवेदेवेदांगचणाः सुशीलाः ॥ ३ ॥
आयातयातद्विजशुद्धचत्वरं वीर्येण सन्ताडितवैरिदुर्जनाः ॥
एतेषु मध्ये गुरुरामकृष्णो ज्ञानेन स्वल्पीकृतसर्वतृष्णः
॥ ४ ॥ स्वबुद्धितः खण्डितवैरिप्रश्रः सुभक्तिसन्तर्पितदेवकृ-
ष्णः ॥ तस्याऽभवन्नाम ३ मिताः सुपुत्राः स्वधर्मयायि-
स्वकलत्रमित्राः ॥ ५ ॥ गृहेषु संलेखितरम्यचित्राः श्रीका-
न्तपूजानिरताः पवित्राः ॥ इमानि नामानि भवन्ति तेषां
चतुर्भुजाख्यो विबुधो हि ज्येष्ठः ॥ ६ ॥ कस्तूरिचन्द्राभि-
धसज्जनोऽपरोऽपरो गुणैर्मण्डितज्येष्ठरामः ॥ तत्र स्थिता
मध्यमपक्तिपादे कस्तूरिचन्द्राख्यमहत्सुशीलाः ॥ ७ ॥
तेषां सुपुत्रावनवद्यवंद्यविद्यान्वितौ द्वौ नितरामभूताम् ॥
चतुर्थिलालाख्यगुरुमुखाख्यौ सुज्ञौ गुणेनार्दितदुष्टदर्पो
॥ ८ ॥ ज्येष्ठस्तथायं खलु पण्डिताग्रणीः षट्शास्त्रवेत्ता
द्विजकर्मतत्परः ॥ परोपकारी द्विजदेवभक्तो हुतावशिष्टा-

न्नसदानुरक्तः ॥९॥ एतादृशो गौडकुले बभूव चतुर्थिलालो
 निजधर्मपालः ॥ श्रीसाम्बपादाब्जविलग्नचित्तः शिष्टानु-
 थायी च निबन्धकर्ता ॥ १० ॥ धर्मशास्त्रेषु निष्णातः
 कर्मकाण्डस्य मर्मवित् ॥ ज्योतिर्वेत्ता भिषक्श्रेष्ठो नाना-
 गौडनिबन्धकृत् ॥ ११ ॥ तेनेयं रचिता माला द्विजानां
 नित्यकर्मणाम् ॥ अनया प्रीयतां शंभुर्भवान्या सह सर्वदा
 ॥ १२ ॥ रसवेदाङ्गसो मेऽब्दे विक्रमादित्यसंज्ञके ॥ वैशा-
 खशुक्लपंचम्यां पूर्णा मालाऽभवच्छुभा ॥ १३ ॥

इति श्रीबीकानेरराज्यान्तर्गतश्रीरत्नगढनिवासिना श्रीवसिष्ठ-
 गोत्रोद्भवेन पंडितश्रीरामकृष्णामरचंद्रशर्मणा पौत्रेण श्रीक-
 स्त्वरिचंद्रात्मजेन श्रीचतुर्भुजदत्तसूनुना श्रीमहादेवभक्तवा-
 जसनेयिना गौडवंशावतंसद्वादशमहानिबन्धकर्त्रा

पं० श्रीचतुर्थीलाल (चौथमल) शर्मणा
 विरचिता नित्यकर्मप्रयोगमाला

समाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥

हमारे प्रकाशनों की अधिक जानकारी व खरीद के लिये हमारे निजी स्थान :

खेमराज श्रीकृष्णदास

अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,

९१/१०९, खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,

७ वीं खेतवाडी बेंक रोड कार्नर,

मुंबई - ४०० ००४.

दूरभाष/फैक्स-०२२-२३८५७४५६.

खेमराज श्रीकृष्णदास

६६, हडपसर इण्डस्ट्रियल इस्टेट,

पुणे - ४११ ०१३.

दूरभाष-०२०-२६८७१०२५,

फैक्स -०२०-२६८७४९०७.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस व बुक डिपो

श्रीलक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस बिल्डींग,

जूना छापाखाना गली, अहिल्याबाई चौक,

कल्याण, जि. ठाणे, महाराष्ट्र - ४२१ ३०१.

दूरभाष/फैक्स- ०२५१-२२०९०६१.

खेमराज श्रीकृष्णदास

चौक, वाराणसी (उ.प्र.) २२१ ००१.

दूरभाष - ०५४२-४२००७८.

हमारे प्रकाशनों की अधिक जानकारी व खरीद के लिये हमारे निजी स्थान :

खेमराज श्रीकृष्णदास

अध्यक्ष : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस,

९१/१०९, खेमराज श्रीकृष्णदास मार्ग,

७ वीं खेतवाडी बँक रोड कार्नर,

मुंबई - ४०० ००४.

दूरभाष/फैक्स-०२२-२३८५७४५६.

खेमराज श्रीकृष्णदास

६६, हडपसर इण्डस्ट्रियल इस्टेट,

पुणे - ४११ ०१३.

दूरभाष-०२०-२६८७१०२५,

फैक्स -०२०-२६८७४९०७.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस व बुक डिपो

श्रीलक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस बिल्डींग,

जूना छापाखाना गली, अहिल्यावाई चौक,

कल्याण, जि. ठाणे, महाराष्ट्र - ४२१ ३०१.

दूरभाष/फैक्स- ०२५१-२२०९०६१.

खेमराज श्रीकृष्णदास

चौक, वाराणसी (उ.प्र.) २२१ ००१.

दूरभाष - ०५४२-४२००७८.

KHEMARAJ SHRIKRISHNADASS

